२२
४१
१५२८

भाष्यप्रदीपोद्योताख्य

कय्यट भाष्यटीका तृतीयोध्यायः

३१

नं० ३१६
महाभाष्यप्रदीपोद्योतः

1

राम

कै. मे.

श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अथ पदः ॥ अधिकारे सोऽस्य योऽजनमाह । परिभाषेति । अनेकस्येति समासस्य समासप्रयोजनमिति यः यकारेणास्य मासात्रमे
नरजनलमनयनाश्चेति जनयः यकारेणोत्पर्थः एवं च गोरखानि । यस्मादिदं देवपरिहारयाधिकारस्य च कर्ता यस्य समावस्य समादिष्वपि प्रसंगस्य इति
१ भावः [redacted] । न साक्षिपति न चिति ।
विशीयमानस्य स्तनादेः पथ्यसां जनयामसपदस्य नेनसमासानाधिकरणपादिकवाक्यानयांसस्तासंबंधः अमीषां तु विविभक्ति त्वात्का
मेदे नैव संज्ञासंबंधः इति भावः । लमवस्मिकवासत्वेष्व वाक्यभेदो दोषो न त्वसंभवद् इति समाध नेनैतद् इति । ननु विविभक्ति त्वात्कथं
समयपदस्य नेन तेषां संबंध इत्यत आह विभक्तं न तु इति । ननु समानादि विधानार्थत्वात्समस्य सादिस्वप्रधान तया संज्ञान भविष्यतीत्यत आ
ह समानादीति । अप्रधानत्वे ऽपि अनुवृत्तं संस्कार्यत्व लक्षणास्तार्थत्वेः विशेष इति भावः । ननु कर्तीनां समयपदविधानु देश न यानाम प्र
तामेव संज्ञा यामस्तु देशपत्वं स्यात्पदं न तु समयानामिति वेत्तु समानविभक्ति कत्वेन समयां नेन कोऽदिश्यन यादि भां न तदाशा हादेश
[redacted] समस्या हि ना
मामिनेत्वं भवादि यामि भानः । मा याहि विधीयमानस्य समयपद संज्ञाकुतो नोक्तमिति तत्र आह उपाधिप्राद्येनेति । तस्य स्यापत्वादिति । प्र राम
स्ययनिमित्तत्वे न मह्यमानुस्मनाय त्वमित्यर्थः । एवं चोपाधिभूतं मन्नावनेनैव विशेषणोऽभ्यधिनै वेति भावः । तदं नयाक्यः समयानां नवा १
साहूत्यर्थः समानशब्द इति प्रयोगमिलशब्द बोध्यतामृषामं समानाधिकरणाभावबोधेयः । असोमस्य कानसाम्बवाध्यः स तु प्राभिह
यातेकृत्यर्थः यथा वंवामानां विषयः यं वालस्य तत्वदेशो इति हरिदिमा सौवस्वादिः वघ्रडः नानार्थत्वात्संदेहस्य वादस्यामय इति हरिः श्वेतमा

दौविशेषणनियमार्थो वस्य षष्मनिपन ये वा कु वित्समानाधिकरणसा द्प्रयोगोपि आम्नामपन्यकर्मादिनानुपाधित्वप्राप्तमिति: अत्ता
त्रादि पंचमिति त्वअत्रापासदिति: आदिनाधानेः कर्मधारः समानकर्मकादित्सादि अनरावनद समानाधिकरणमेवमार्गे कपाल्ला
पानेद्रुमिपदंनरामिषेधं च तद्प्रयोगे च वुजोऽसाधुत्वमेवार्थ विशेषणउपाधिरित्यादिकासापनवचनमिति न्यायवार्तिकना
५ त्पर्पदिकापांपावस्यमितिभिप्याः नचैकस्मादिनामिति: नचमातिपदिकत्वाभावः फलं प्रायुम्मातिपदिकादित्सादेः उद्देश्यनाव
छेदककत्वेन नत्वस्यापनानत: ननु मतिसंज्ञि परकस्त्रै त्वस्थानान्तमकस्मादपोऽवधिविशेषानुपादानेपि संनिधानात्तना
देरेव परेभवंतित्सत आह नचेति: उगदादिति शेषः समासे तूक्ति: नित्यसमासरूपर्थः लौकिकेप्रयोगे यो गोपदं स्यानियमा
त्वाद्रुपाधेरदि वरवि परत्वाभावइत्यन्वय: तत्र हितुमाह स्योनस्येवेतितद नूपसाधुत्वस्येवविधेयत्वमितिभाव: विधाय
कत्वाभावादितिपरत्वादिविधायकत्वभावादित्यर्थः तद्विधायकत्वे प्राह अर्थस्यचेति: पर्यास्त्वमिति: तेषामनवकाशत्वेन
बाधकत्वमितिभाव: पर्यायेणेति: योगपद्येहि विरोध इतिभाव: समासेनांपरत्वगोधनेनेव समासोपपदमीसनित्यादेर्विभक्तिविधी
रोमादिनार्थीनवर्णानमनुपपन्नमितित्सत आह सार्वतनकेवमितिमत: समवेक्षंविति: तत्कांपंचसंतत्वादितिभाव: ननुराजाहना
मविमातिपदिकादिति निर्दिष्टत्वात्मसपसंज्ञापांपूर्वेत्सप्रमाणीकपमुपसर्जनंनपूर्वमितिसेतन्नौव कामसत आह सोलुंपुन नौति
अत्रसमासाभावेनउपपदस्यपरत्वेस्मादितिभाव: अर्थपरत्वासंभवस्योक्तत्वाद्रुउपाधिवाचिन इति: स्वर्यानरमितिकोनवकाश
एवं च परस्येवनासपरत्वादुपपदस्यपरत्वंस्यादिति गहन्नेकगरष्ठितत्व: । समासेउपसर्जनं पूर्वमितस्येतरपवारत्वेमैवबाधत्कत्वात । एतेनोपपदांशोत्संवकर्ता वोनिति भा
व्याख्येत्वोपि पराः त्काः । व्याकृतलुह रतनिरितेकसूत्रेणवम [illegible] तुत्वेस्वस्यात्सानावश्यकत्वेस्पष्टार्थं त्वमिव स्तंवकरत्वाधीरेस

तद्धि वचेनाम नूसा वकाशविषये तुस्यादिति नान्यथैन च माति वदि काद्वानोधिस्येनेन सर्व प्रह. मितिर्निर्दिष्टानदंशो सावकाशाविषयो दुर्ल
कै. टी. भइति वा चे. स्वतंत्रत्वं तत्रेति स्व त्ववाधित्वा पर्यायः स्यादिसत्र नान्यथानुपपत्तिरिति. ठकि लोप इत्यनुवादेन दूषयति अनुमान वदित्यप
नुपादेनैव प्रत्यक्ष विधानानुमानमिति भावः ननु कुतश्चित्सर्वस्यादिति पितृलोकमिति कथमंग नु मन आन्वयादिति. तथा न प्रत्यक्षे
२ णेन पदत्वेन तेषां विधानमिति भावः पूर्वं चेत्सोपि पदत्वेइति अनुमितो विधिः सामान्यतस्तथा. पर्व दृष्टेन तु पदत्वमात्र विधानं
वक्ष्यतो दृष्टा दे मीनं । तदेशानि लभ्यत वत्तु नहि यानुमानं प्रत्यक्षस्यादीनां तु माना नातदेशा सिद्ध तथा नहि यनुमानमेवद्वलीयमिति
भावः वितथमेतदिति. इत्याद्यः प्रत्यय संज्ञाभवन्ति ते वप्रत्यये प्यः शब्दां तदेभ्यो वा पदेभ्यं ती स्वत्र परस्या दुस्य धर्मि मधानतया
म्रा पदत्वादि शिष्टानां नैवास्ये वधिधानं शास्त्रं मासां प्रविधेयत्वायेन तु देशमात्र विधानं । अन्तस्य पदं नौ विधिविधि प्रवृत्ति विधिरेव प्राप्ता
प्राप्त्यापेन तु कस्यचित्तनयुक्ता विधित्वमिति मीमांसकाः नहि प्रत्यक्षान्तरपदविधिरित्यत्र प्रामाण्या प्रविवेक न्याय लक्षविधेयत्व
मेवगत्येनेदृस्वत्रमानम लीनं गसंज्ञापयोजनमेवं ननु विधिग्रहणासामर्थ्यास्त्रापत्तलक्षविधेयत्वस्य ग्रहः स्त्रीदुपत्तीन्यादेः
इत्यनिकृष्पितां गत्वस्य दृष्टत्वेन प्रावर्णी माना हि इति चेन्न मतकृत्या दौ हि ई यादसाप विधिग्रहणास्या व प्रपकत्वादि त्या शयातान्॥ अ
नविमत्या. सिद्धत्वपीयकविमत्या नन्तु मित्रेवा भीत्वसंस्कारं प्रमितिप्रयोजकता स्या देवेत्यत आह. या कर्मेदे नापीति. द्वितीय राम.
याकस्या पिगुणितिनकिंचिदुमोपः स्वसमर्थपद ग्येवेल्पपसे वक्ती कारेणन्याधिम्रनविमत्यानिर्दिष्टात्स्यादार्थमेव प्रत्यक्ष्याहेनामिति २

नेन प्रतिपादितइत्यर्थः उभयाकांक्षया संबंधस्यान्यापरत्वादित्यभिमानः वस्तुतस्तु पदादिभ्यः स्य [illegible] २
भावः तेषामेव नामस्रितिप्रयोजकत्वेहेतुमाह संज्ञासंबंधेति नवद्धितीयवाक्ये योग्यविभक्त्यादिपरिणामः योग्यविभक्तिदिद्धिबुसना
दिबुवादिनापीत्रिति भावः । पुत्रस्येत्यत्र प्रत्याहृतयोग्येति अस्यपदसंज्ञायाः संज्ञित्वेनप्रथमायेक्षावत्प्रत्ययायेक्षायामपि
प्रकृत्यादिनामप्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपस्थितानां संज्ञात्मत्वपेक्षाभावात्प्रत्ययसंज्ञानेरपेक्ष्यमित्यभिज्ञापार्थत्वादित्यर्थ
यदः पदोभवतीत्येवंविशिष्टस्यसंज्ञिनः एकवाक्यतयापि विधिसंभवात् निरपेक्षयात्वेन नामावादनप्रकृत्यादीनां संज्ञा नपु
सि दयनेनेत्यादौ नामधेयसंबंधलाभायवाक्यभेदेनचतेषामपवि दः नन्वोपि संज्ञाविधिष्वेवयागस्यविधानात् प्रातर्प
योरभेदच्चनाव्ययायोग्यता नापितस्य स्वरूपेण स्यापत्तः संज्ञानुपपत्तिरवस्यापुरुषस्यापि विधानात् सम्प्रदायस्य पदत्वे
नासेईति संग्रति योगक्षिप्तइति तुः प्रयत्नस्यैतिसूत्रस्य शेषस्यमात्रविरोधः । यदेवनास्ति प्रवर्तनेति तदैवापि [illegible] इति फलः
क्तिं वसंज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्यसंज्ञेत्यपेक्षप्रवीर्यापत्तेः संज्ञीस्वतो [illegible] स्यदिवस इति संज्ञाक्रि
यतेस्वतोहि कार्यिणः कार्यतामवितत्वमित्यादिसाध्यसंगततेपिमकृते अस्वस्य [illegible] संज्ञाविधिप्रवि
धानेबाधकाभावात् अयमेव निमित्तकार्यार्थत्वादित्यादेः स्यार्थः अयं भावः निमित्तिनोः निकटतिता मैनैकवाक्यताया वि
धिष्वविधिसंभवः निमित्तस्य च यदि तु वाक्यभेदआपततीतिवाक्यभेदस्यापन्नत्वात् संबंध इति प्रति पादकत्वात्तिति अर्थप्र
तिपादकत्वेनलोकप्रसिद्धनामित्यर्थः उपायभावेनेति नान्यत्र [illegible] विभागमनुपपत्त्येनाशिष्यानाम्यानादित्यर्थः नद

3

नुपुत्रीति। तत्र निमित्तित्वानुपपत्तौ प्रथमा। अप्रथमाः प्रत्येकानि निमित्तत्वेन प्रत्ययाद्यर्थाः कर्तृश्रुतिर्भवति सोऽयमर्थः प्रयुपपन्नः प्रतिपत्ताऽवृत्तिं प्रतिपत्ति
कै. टी. प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादित्यनेन योगेन संप्रत्ययांशे प्राह। प्रत्ययपदसंज्ञेति। प्रकृतिप्रत्ययपदसंज्ञापायश्चकोत्वाभ्रमेगि
३ कृत्यमधुत्या हि कोऽनिरपेक्षत्वात्संज्ञाऽभाववद्गुणे कोऽयं प्रत्ययपदसंज्ञाया अपि पुनरावृत्तेषु अन्यत्र संज्ञानानीति प्रतिपादयति इति
मेव इति भावः। या प्रमेदृष्टि पातेऽस्य स्याश्चसंवेध इति मात्र प्रकृत्यन्ते तत्र चावयवप्रसंज्ञाभावप्रयोज्यते इति विशेषणद्वारेण त्वं भाषे
कोऽयमात्मीतिङन्तस्यैव कृत्स्निकेत्वान्तद्विमयोगः। उभयोः संप्रत्ययमेव मगतीति नेत्वमपि वृत्तेः संप्रत्ययपदसन्तु भलकप्रयोगाः। तथापि
आचार्यलिङ्गैर्यजात्यर्थप्राप्तकुत्वान्तरिक्षस्याप्यांचतत्वे च बोध इति भावः। प्रयोजनसमित्तिमयोजनकत्वस्त्रं मेदर्णोऽप्यसिम
यीः भाष्ये यथापुनरस्यप्रवृत्तेश्च लक्षणात्तस्यार्थः। किं लत्वनिमित्तमेरकत्वाभावादिति भावः। अप्रवृत्तौ पक्षे प्राप्तेऽप्यकथं याधात्मयमनन्ना
हृतद्ग्रहणत्वादिति। तन्मिथ्या दृष्टत्वादित्यर्थः। प्रयोजकत्वादिति प्रवृत्तत्वमिति प्रयोजकः। प्रयोजकत्वादनिमित्तत्वादित्यर्थः। प्रधान
त्वापेक्षीति अप्रवृत्तेपदेशादित्यर्थः। योग्यतासंभवादिति। समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यतासंभवादित्यर्थः। नहि प्रत्ययनिमित्तेतिन
घाप्येत्यर्थः। तथाहि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिद्ध इति भावः। अपि तु प्रत्ययपदसंज्ञानिमित्तपरत्वमिति द्वन्द्वे चिरन्तनपुरुष
द्रूपादेव प्रत्ययत्वाभावेऽपि गुणवद्गुणपरत्वदर्शनात् अकृत्वामिति अकृतः प्रत्ययत्वप्रत्ययप्रत्ययादिनीत्वं परविज्ञाननिमित्तिपर रम.
त्वेति पदिभाषाप्रत्ययसंज्ञायाः प्रत्ययाः। लिङ्गं। प्रत्ययपदसंज्ञकः। परिभाषानीत्यर्थ इति भावः। अन्तरंगत्वात्प्रत्यानीति। अन्तरंगत्वाप्येतैत्यर्थः। अ ३

शुद्धत्वेनतत्प्रकाशैकरूपतार्थमिति भावः। साक्षीति· स्वस्वभावविधानेन परत्वेन प्रतिबद्धेत्यर्थः शंकारस्य संज्ञार्थमिति· अतएवतस्या
हद्दृष्टाहीति दृश्यः संगच्छते· एतमः शंकरस्य स्वान्तलोपदृस्वतन्त्रविशेषसौष्ठवं इति भावः। नचैवं परविज्ञानादिति एवमपि अनुपप
त्तिहेतुत्वाभावात् तत्राह कूटस्थ इति भाष्ये नच विकारागमाः परेदृमेव पादाः तदुक्तं संभवेतीत्यपादादुक्ताः शमः अत्राह स्वस्वपदृष्टा
दिनान्त्रपाशामस्पृष्टि कारत्वेन प्रतिसूत्रमुपस्थितौ एकथा कालपादगुणपदेव त्रयाणां विधानस्य प्राप्तत्वेन नासौ स्वप्रस्य पो सद्भो
दैस्पतान्याप्येति कथं स्वस्वपसंज्ञायाः परस्वेकथं वा गुणान स्वमिति· अतएव वस्तुतः स्वपस्य प्रादि स्वत्रस्य भाष्यविरोधस्य स्यादेप
मर्थः स्थानस्य वस्तादिमिद्दं शाकं स्वस्यविकारादीनामभावेन परदृस्य स्यासंग्रहे संनिवेशोगम्यते नमस्वपदृष्टादीनामपि संबंध
इति परविज्ञानादि स्वस्य तस्येति योगशिवत्वादित्यर्थः कश्चित्तु तत्र द्विसिद्धादिति दृश्यातस्य भेदेति ज्ञापकत्वेन संनिवेशोगम्य
स्वस्य प्राणितत्त्वेन प्रवर्तनमेव संज्ञेति दिक्। एतदेव मनपरविकारागमेषु परत्र स्वास्थ्यमाहात्म्यं स्वपत्त्वेनोपपादयितुमाह
किं पुनरिति परवीदितस्येति· स्थानसंबंधस्याप्रपदसंबंधस्य चेत्यर्थः आनन्तर्यसंबंधेदृशि· धातोरितिष्वमी निर्दिष्टेन स्वविधान
मुपपन्नमिति भावः। ननु धातोरित्यनुवृत्तावत्र समधीनत्वं सावधानमेदेन स्वस्वपस्य विधिविधानं स्यादत आह कृतमयेवेति· [redacted] · नेच नेहस्य नमस्तस्येदं विविनक्ति
परिशामिनन्वयं न विज्ञा बहानयाकथं स्वस्वपविधिरत आह स्वरूपमिति· नेनेहं निनाधातुविशेषश्चात्कथं धातुमात्रात्स्वसं

ई. टी. ४

गीतमाह हंतेति मित्रमाध्येयः स्वमर्थमिति · मत्वा यक्तत्वं वशाद् स्य स्वार्थं त्रिपदमेवं गत्वा ते यो ग्यत्वादि स्वार्थः पूर्वो यामेति। योगिकार्थं

मिति [redacted] स्यशाद् स्य संज्ञा वेनाहि मियो

गकाले शाद् सौव महति ति मित तां गीकाद् स्याय वी यात योगिकार्थं स्यागादित्य यः संज्ञानां रूढि मत्व तस्य पूर्वी याते त्व वीधंम

मकायतं · अन्यत्र शाद् स्य महति ति मित त्वे पि महत् संज्ञाविद् यो ता स्यार्थं च छ द सौव तत्व मिस्यादि · रुद्र तर त्वादित्वि · अन

चुपम मिति काम्यां वाच्य वो स्वार्थी भाववानि व्य ये न ते वा सर्व गत्वा मा वे शांकि ते मल रूमर्थं हया स्वाप्यर्थं रुमसरु तरमि स्वार्थः स्वा

र्थेद्र त्स स्यार्थं नहि ये स्व ता सर्व मिति भाव ॥ काहिं तां के ना पि म स्ता प्यमान त्वा मा गान क मी यु म त्वा व पि क यं ते बाम स य द

मर्थ सौवत सामोतीमत आह आमियेयेति · आभियानं शाद् · स कस्यम द्स्य कथमुमय स्या धन त्व मिस्य त आह स्य कद वे ति ति

यानतादिति · वल्कतो त मो वि त त्येष्यां त्मत्व पदमिव तु सुविति। मत्य पसाति · अन्वय प्यामि रि काम्यं पमस य द सौ वार्थं वत्वं नाग माता

मिति भावः। वधनमविं रंगा या ई श्रा ना मपि तस्वी। पार्थं मत्याय कता · किं तु स्या तर्थं मत्या व क मै व अ त स्व कौ श्रा हि ते वां य प्या

पीति दिशः · अत स्व व त स्य शा व्या दू पि ना मिश्र स्म का र कत्त्वं द्यर्थं वी मो ना मि हि। ता दृ शि त रु क र्च वि दू पि त म हि त दू ति · ये पि श्रा

स्वात मि ना लो पि छ हू य व्या य श्व ते बमति पं ति स त द्यर्थं मिवमाध्येय स्वमर्थं मिम त्र सम्मि ति स हे प ता ना स्यामि ति तो त ष त्वा दूम्मे त प्र राम. ४

ताप्यतानार्थं योपि ते ति दि कू ॥ पाव ... चं व मो ति य रशा रा म र्ह्या स व मास्म स्म तेन त ठ पू र्वि का र ध्या हा रो ना यो वृ गि स्या र स्थ पि व श्या श्रा ते त

पौर्यत्वेन धौतेरिति पूर्वदेवदेशप्रदत्ताध्याहारइति भावः परदत्ताध्याहारेणेति नद्यर्थपरि नगकार्यस्य एकदेशस्य तिस्त्री कर्मेणोत्पर्थः एवं
पूर्वदत्ताध्याहारेणास्य पर्यारत्वेयं पूर्वदत्तेति व्याख्याने दर्शीपमितिमा वः व्याने तर्पणत्वेति कृ जौनेनतदरस्याद्रीतस्याय गहितयपर्याप्त्या हितस्यर्थ
प्रत्ययनियमेनैषां पर देशनियमस्यालाभ इति मतेन देशनियमं दर्शयति वहुजनेवेति पंचमीति दर्शायध्यदत्ताध्याहारात्संभवा हारहणच्छोतितृ
श्लाघ्यो ऽपि तिस्यादेश्चाप्रपसर्वनाम्नामित्यादौ प्राकृते तिसृपाद्य तं विनादेः प्राकृविधेरसिद्धत्वं पं निपमो नत्वाह यथाप्यपेति मध्यम्यात्वत्राति प्राप्त
मस्वरूपायोग्यव्याख्यानादित्यभिमानः केचित्तु प्राकटेरित्यावर्तनियमो व्याख्यायेयइत्याहुः प्राकृते ऽदित्यादेर्नात्रपं मध्यमात्राये स्तोनिय
मो नत्वाह मध्यमात्रेति मध्यांतरे दृति व्रीहिशब्दे रेफे कारयोर्दीर्घकारहकारयोर्न चैवस्यादिति भावः सामान्यनियमोप्यपदोनतुदपि
तिवीजमाह मध्यमास्यासामान्यमिति न च व्रीद्र इति नियमेव हुलादिनां नियमोदेशात्वं न स्यात् किं च देशनियमस्यासंभवः प्राधान्ये न प्रत्यय
नियमस्यैव प्रवृत्तत्वादित्यभिमते ऽस्माभिः एवमपीति तदाश्रयमाहवहुजनकवीरिति नन्वेवं देशोपनियमत्वम् इति भाष्य अनुपपन्नमत आह प्रत्य
यनियमे पीति ननु देशनियमे ऽप्रधानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोच इत्यत्र प्रधानसंकोचे वा ये स्यां ऽप्रधानसंकोचस्य न्याय्यत्वेन
देशनियमपरो ऽस्त्विति चेत् अत्राह आगमानां त्रेनिवेशादिति यत्र नत्व एवैक यानिवेशात्वमस्ति तिष्ठ तत्र कारस्य प्रधानसं
कोचः कप्रत्ययनियमे एवमेतेनात्परार्थाविकिंचलोके ऽपि प्रधानस्य प्रत्यादेव स्यान्न नियमादित्यपि तेनात्राप्यवस्य प्रमितस्यादिप्रकारे ऽस्तोनितिक
माष्येसकरणं चित्र प्र वीः करार्वित्यादइति प्रमितलस्यं लक्षणामेतद्वितिगमनाविरहात् नरकादिति नेप्राकृधातोरिति नारद उक्तं शाविकल्पा

कै॰ वि॰ इवपरश्चेति कृतेपि अवहितमयोगवारणाय प्रकृतेस्य वीतरांजाविकल्पायाइववचनम् आभावेषष्ठ्यं शक्तिकल्पायाः प्रहृतिरिति गृहीतमिप्रायः
५ उत्क्रममभिप्रायमज्ञानानः शंकते मा भूदेतनस्वरेति कार्यं शब्द इति नाम्नायेनावैषम्यमिसाह पञ्चेतित नरस्येति षष्ठीति ईशादिति मा
वः स्वाभाविके परत्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव प्रतिस्याह निमादिति । नन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमित्यत आह प्रदेशो
वितिः नचनत्रोपात्तो नमित्रेमित्रमेव तथा उत्तरस्य भावो भवतीति भावो परतः स्यादित्यनेन नस्वविनं प्रसंगः परो भवतीत्यनेनास्य
समानार्थत्वादिति भावः निर्दिष्टेति लघुनिर्दिष्टोस्य अर्थः ननु प्रत्ययस्यानिपतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययस्य योगे साधुत्वं स्यादित्यत आ
ह प्रत्ययमर्थ इति स्पष्टं च परस्य सतः । प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् परशब्दाध्याहारे आवश्यके प्रत्ययाध्याहारे सानामाभावात्रान्यदे
शस्य स्वसाधुत्वमिति भावः अनिपतदेशाभवति सम्पुगनमवादेतो नं भवति स्वस्य प्रसज्यमानामिति यावत् परश्चेति सूत्राकरणा
लाघवानुरोधात् प्रत्ययसंज्ञासंभवतयैकतामकत्वे वा कर्मभेदेन विधेयमिति नासर्वतदेवेति । धातोः प्रातिपदिकादित्यनुवृत्ते सताः
परस्य च भविष्यतीति ततः परस्यैव वासंज्ञेत्याह इत्यर्थः पूर्वमप्यो जनानुमेवीशां भाष्यस्यार्थेर्थे प्रावरीदुः साहवेति । प्राक्स्थेसाह
ष्ठानामेव लोपविधानात् कथं प्रत्ययतावदुष्ट तेत्यत आह परोगोति । ननु परस्मै प्रत्ययस्यैव प्रत्ययपदेनाथ कृत्वप्रकृतेर्लोप इति
फर्गम ननामान लोपो नापि साधुत्वमत आह तेबामिति । ननेवं परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति निपमाना स्वापूर्वो प्रत्ययस्यातितो राम
पादिति धनीत्यर्थः अप्रकृतसंज्ञाकरणाच्चित्प्रत्ययत्ववनोपीतिभावः । ननु पूर्वप्रकृतेति । तथावाग्निचीत्यपिकद्विन्त्यादिति भावः ५

प्रसक्तादर्शनेस्यैव लोपत्वेन प्रसक्तत्वबुद्ध्येउत्पत्तिबोधनमिति भावः ॥ शित्कार्ये गौणोऽपरभूते ति किति शिति पिति कृती मादीनां परसप्तमीत्यादित पदेति १

नहि ते छितिस्यं वीतरक्तो प्रसक्तत्वासंबंध इति भावः परस्मैपदस्य कस्योत्पन्नत्वाम ध्यौ स्वरत्वबुद्धिः विधिश्चो गौडः किति स्वर्थ इतिमा
स्वर्थेन त्वपं नाप्त नाम त्वपत्ति लौपो वाच्चमिति विधीपतत्वत आह केवलमिति यद्विषये त्वर्थः एकविषये आह सा नाना देश
विधाने पाना भावात् गुणपत्ददिवा चकरूपेनान्वयासंभवः । एवं पक्षे त्वस्यापि विविषयविशेषे । वत्त्वर्थः अन्यथा संगतिः स्य
द्वैव अतस्पष्ट स्पष्ट त्वपत्रिमग्रंथ संगतिः प्रकोपात रेखा व्याख्याने नद संगतिः विषयविशेषाप्ते वाह स्पष्टाद्वति अवैकस्यस्य
शस्य लक्ष्यत्वात् लक्ष्यभेदेनापि लक्षणारतिः राजंवाक्ति त्वस्यामयो नोतरस्य गौडे भावो भवती स्थौ गतुंशक्तः परत्र हरणाभावे
पीत्याशयः । भाष्ये अपरस्य नानामिति नपरस्य नाश्वपरस्य नानविधंते पदस्य नामेषामिति वार्थः । तेन केवलमस्य पानौ व त्वपस्य के
नीनां चेत्यर्थः तदितउक्तं अमत्यापिके त्यादिनाभाष्ये मकृतिरर्थो विधानेकर्मी ऽस्मत्यपिकापिमपुनस्य नानारूपत्वर्थः तथा
चैवं नीके रूपमानानामसाधुत्वमपतिपादनायपरश्चेतिसूत्रमिति भावः । भाष्येपोवगुंभे दुर्लभकः स दिवरनः के त्यर्थः देव
दत्तस्य तो रहस्यां अन्यथा वाक्यादिषु मपोक यो बुवन्तुरित्यादिमपुनपतेइति कथन वनदेव इति एतिमपोकयो देव इति इत्य
विभाष्ये वक्तव्यं स्यात् कवितपापांठ इत्याह चषदेवदत्ताद्दपइति वरुरित्यादे मस्य इति सूत्रमपयपोइत्यो रविमपोगात्कस्यासा
धुत्वमुच्यते इत्यत आह तादनमेइति । तेन मेदेपवार कृपत्व स्पायाम पोते साधुत्वमिति । तत्कथमस्या साधुत्वमिति जिघांसते ना
श्रिति नापममेदेपवादेरामपोगः मत्वाइ रविमति पमापतेरिपुनरत्राशयः अमेदेपवादं रविनोपयुक्तं वेत्यय स्वमिति त्वर्थमविति पि
अ

कै. टी.
६

पाद्यविषयात्प्रयुक्तात्केवलात्प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रत्ययश्चासाधुरित्याह तस्मादिति । यद्युच्यते तत्र दृष्ट्यनेन नत्र ह्यवयुक्तं व्यत्ययप्र
मितत्वपीविषयस्तत्र सत्योऽहर्थीयतिश्च नेनासाधुत्वमिति उक्तरीत्याऽपत्यार्थी गोशब्दविवक्षायां पदं युविस्पत्प्रमाणात्मितत्वर्थे इत्ससंमात्र ज
स्येसर्थः अयमर्थः समानेऽर्थे नायस्यार्थो नत्वाख्यातस्यानिवर्त्य कट्टुत्पत्तेरत्रार्थे प्रत्ययपदस्यसाधुत्वकथनात्केवलप्रकृत्यादे
रसाधुत्वमिति रघुरुत्पत्तिस्याद्दोतराद्यर्थे रघुत्वादिये शब्दपुत्वेनैव कृत्वेयान्तेषां शेषांनां साधुत्वे । नत्वेवं व्यत्ययमस्मिन्नर्थे हि प्रयुक्त
मात्रमेदेवसाधुत्वमिति सत्राप्यर्थीतः पञ्चमे तु गार्गी हीत्यत्र कीनन्तादित्युपकादिश्च मामाएन्तो वृक्तिमितिः परत्वे सिद्धे पदस्येनेन
प्रत्ययपदः पदीमवत्येवेतिनियमार्थं तेन केवलप्रकृतेर्न प्रयोगो नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धं । भाष्ये च साधुत्वोपपादकप्रत्ययश्चे
प्रयोगोपादान्तोऽपपादकं वक्त्रेत्यर्थाः इति स्फुटार्थो भावप्रत्ययविषयानावेपि ज्ञानाद्वारा नानु जितग्रहणादिसह प्रत्ययाः
प्रमाणार्थेत्यर्थे कावृत्तेर्यत्रातिसंघादि गादिवद्वृत्त्यादयोऽव्ययस्मादयोपि साधवः स्युरिति तद्वारत्रार्थे प्रदर्श्येति द्वितीयभाष्यार्थः वद्धुत
येक्षणाभिन्नार्थत्वात् रक्तवद्वृत्त्यादेः साधुत्वं स्यादत्व पीनरहितत्वाभावाद्साधुत्वमेवेति भावस्तदाह अत्रहतिज्ञाप्यपियोरपे
तिः तत्रह्यानुपूर्वीकत्वानर्थत्वमां मेत्यर्थः प्रत्ययः पदं एवेति नियमे अर्थतः प्रादुर्भावः प्रत्ययज्ञानीयः प्रत्ययः एवेत्यर्थे पा. ६
नास्यासाधुत्वं जीवं अन्यथाऽस्वप्रत्ययत्वाभावेन कथं नियमेनासाधुत्वं बोध्येत । एतेन प्रकृत्युद्देश्यैनैव प्रत्ययानां विधानात्केवलप्र
त्ययस्यासाधुत्वे सिद्धे कथमित्युक्तश्च प्रत्ययमयोजनमित्यपास्तं नेति तिन्त्यत्र येव हेरविद्युपसाद्दित स्वत्वेन द्वंतानस्यानुपप

तिदित्यनुवृत्तिः। धातोरित्यामातामसंज्ञाउपपदसंज्ञो भवती त्यर्थः प्रधानबाधस्यान्याप्यत्वेनाप्रधानसंज्ञापादपदविभक्त्यः स्यात्सन
च सद्भूतः परत्वहरीत्युक्तेनासामर्थ्यात् प्रधानमनाश्रयापबाधेनक्रमनुपपदविभक्त्य इति वाचवचने चेत्यादिनाप्रयुक्तस्य नामपार्थीयः। नत्वपपा
दपतिनस्मादित्युक्तरेति। परश्चे उपस्थसत्वेऽपि अप्रधानत्वात् परत्वस्येव विभक्तेः स्यादितिद्रष्टपतिनत्वत्रेति। विपनत्वादि
ति। तथा च नहि कल्पोनेवद्भूति भावः। तस्मादितिवचनादेति। तेनसत्त्रेमाठनरत्वेनस्थाप्युपस्थितावेकार्थीकर्मादवद्भवेन
ति संपरत्वस्य बोधनेनप्रामान्तद्वि कृद्धे विकल्पलस्य बोधायितुमशक्यद्वत्यर्थः। भाष्ये वापरद्भूत्येनरद्यत्रि संबंधनत इति पः। परः स
यामवतीत्यर्थः। तस्मात्स्वेति प्रधानत्वेन मामपविकल्पस्यान्याप्यत्वादित्याभागः प्रत्याख्यातद्वतिसत्वेऽपिन संज्ञापाविधे
षसां नाद्विकल्पानिविधिः परश्चेतिसत्वेऽपि परत्वविकल्पाभावश्च। तत्रासामर्थ्यात् इत्यायामसवाधकमपति इत्यर्थसत्वस्य
विशेषणांशानुहरांशनितं चेदंसामर्थ्यानं प्रथमादितिसत्त्रेमाष्यद्भूत्यापिवोधं प्रयोगार्थीसिद्धमिति। प्रयोगानिपमार्थमे
वेद्भूतित्यर्थः। कृतितुनवेवपादः भाष्यमन्यपपदेवेति। सामर्थ्यात्प्रयोगेनित्यसत्यपरः प्रयोक्तव्यद्भूत्यर्थे नैतान्निपपादि
द्भिद्भूमर्थः। ननुपरत्वस्मादितिनियमेवम्भुरादेरपि साधुत्वस्यात् इति चेन्नपरः स्यादेवेत्यर्थात्। नखनयन्यावर्धनिर्म
परद्भूति। नाकर्णनश्चेयनवोः परिभाषात्वमुक्तं। नत्वलिंगाभावात्। नचमत्यपसंक्षेवलिंगं। एकयाननपात्रयाताताप्रवि
धानेनान्यतरस्यामन्यतरलिंगत्वापोगात्। सहविधानं वात्रैवस्त्रचेभाष्येस्फुटं। तरंभाष्येतोदानोमाम्य्यदिति। आस्वरकावतु

विमतेनप्रयोजीति। तेनोभयनियमफललाभ इति भावः॥ आधुत्तात्स्यात् एते त्रयोधिकाराः। यतुपरश्चाघुदात्तश्च २

कै. टी.
७

वारस्तमावेपि न्यायुदात्तस्वानियमो न स्यादिति यथोः नैतदिति अस्वरसेवारस्तमावान्नियमो नोदात्तस्वरोः प्राप्नोति स्वरस्य हि विनय
येत्यादि नियमार्थमिति यथोः मत्स्य यथाविधियोनियमेरसोप्युस्वरेखुमति वर्धेः युगपत्स्वरकीर्तिरस्तमात्संभवदात्युदात्तस्वरमपि ब्लेतीति
कितनेनसत्त्वेरोतिमावः नतु लोके वैस्वर्यं नियमताभावेनात्स्वरकेन्यात्पवउचारस्तमस्तेव· उदात्तादिनामभावरवैकश्रुतिर्वा
नः कृकस्तनेरतिरिकत्वेनुसावि स्यादिति कथमात्मुदात्तस्वलिङ्गिः नचदृगालं वृक्षुत्वेव सावितियतालिभाषाश्रंदसी ना
देवैं यथ्यापिचेतः नैतन्नापि पाहि मानस्यात्तु वीरत्वमितिवेनलोपवैस्वर्यपत्नैवेदेवाप्युदात्मार्थमितिरंत्तंसंविपवेः सिद्ध
ताम यथोमिति मात्याशपात पदेलोकेपकस्यमितिरिवेवेसाकु· अमित्पतत्स्वरेति· एवं नियमेनुविनोमस्वरनाथात्स्वाति
पतक्तास्मार्थ्यानापत्नात्स्वनुपयेधात्स्वरेण सोमपविधनियमेमानाभावात्तोदात्तस्वरविधिसिद्धिपमः स्यादिसमस्ताति
पमः स्याहि यथोः माधेसंसक्तासंतियोगेनेति· अत्र करतीत्रवात्तमप्यधिकारत्वादेकवाक्यतयाविनयविधिरदात्तवादेवि
धानात्· अत्रकरतोनुमत्स्यानुवादेनविधानान्नसंनियोगइतिभावः मासेहिगभुदात्तस्वरवहस्तामितिस्मयपस्वरवेति
करतोविनस्मायुदात्तस्वरहस्ताद्विव्युत्वमितिभावेनेदं· नदादेराभुदात्तमिति· नदादेरिति नस्यहत्वः नदंतस्यातिवहुव्रीहिः उ राम.
मतः मत्यपद्रतिमत्यवत्स्वहृतोयस्मादितिपरिभाषयानुवादविधयत्वादितिभावः नद्यनपत्यावचेदुमत्यवमान ७
दवेति· नथावेहकरतो मत्यपदस्यानुवादत्वाभावान्नमपीभावेपाध्येतिभावः त्रिमादिरितित्रिदंतमस्तत्रितिपदेपर्वत्स्य ६९

गापुदानविधायकं॰ ननु समस्तपक्षस्यैतेन न लिङ्गेऽस्मिन्न्यादिरिति सत्त्वं स्वास्मिन्नेवनत्वादितरं नग्रहणाभावस्य ज्ञापकं किं तस्मा
दिति चेन्न समपक्षे ज्ञिन्यादिरिति सत्त्रेऽपि दोषो पास्थितस्याभावे नौतर कालिकसमस्यपक्षे नस्य बोध एवतत्तु पास्थितस्यान्तत्रैव नद
भावकल्पने स्वाश्रयान्तस्यानि पदिकानां तुग्नत्वसिद्धिरिति स्वरविधौ संघातः कार्यसिद्धिस्य स्वष्ठेव क्षणासाध्यारतु तानत्वे सर्वेस्वे
तिना त्वयं पूर्वस्य पो न न स्वज्ञापकेन स्वेदं नादाहृनत्त्वेषं इति न स्वपोति॰ षष्ठे सत्त्वकरणे तु स्थर्थः तस्मादागमानुदात्त
त्वे इत्येव दुह्वचनमितिभावः एतदुक्तं भाष्येऽकदेशपुक्तिः माष्येव स्यामीति॰ भाष्यस्यास्यामित्ज्ञापकादि स्पर्थः अन्यो ग्नेति॰ शि
षनिघाते नागमानुदात्तत्वयादीके पुनरि स्वस्वशेषनिघाते न पञ्चन लिङ्गयनि तिकेद्वः स्पर्थः॥ तनं नंत तस्मि नी निविनत्तु
ति वोऽएत त्वेशे षनिघाते न सिद्धिरस्य तु इति॰ षष्ठाध्यायेऽसमस्यपदस्य चेतिसत्त्वकरणा वाहितनर पनिभ षोद्वः लचे तेति॰ नद
व्यनपन्यावषि। नालि मक त्वादिदुरान द्वति। एवं च त्वापि नेत्वादेत्तदात्तनि इति स्वरे सांतो द्वान्तत्वसिद्धि रागमानुदात्तवचनस्य
षाष्ठ स्वत्वपादिमनिप्राप्ता स्पर्थः अपरः फलेनालीमाहमाष्येदुह्नावनसयोजयनीति। षष्ठान्त्री वपोरन्नान रत्रपाटवि
ष्वां नदंगत्वात्पूर्वमिवापुदात्तत्व सर्वस्थानतः शेषनिघाते नेषोऽनदात्तत्वेनदात्तनि इति स्वरसिद्धिरिस्पर्थः। पदांत नरां त्वसमस्यपन्
स्वमते परत्वेन पूर्वमिदाग मस्यापषि तु माह॥ इस्मिदिमादिनापदत्वादिडागमस्यांते न अपरः स्वाश्रयं प्रकटपतिक्रमं तदंगंत ह्रि
ति॰ पष्ठस्य वकरणे प्रज्ञापकानन्तरादि विधमावे नांनदंगत्वात्पूर्वस्वरेपत्वादिति तदात्तनि इति स्वरे शेषनिघातसिद्धे रागमानु

8

दानत्वंनिष्फलमितिभावः उत्पत्तिसंबंधियोगेनेति उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः नेदंभाष्यं तन्नोपपेसत्वमिति पश्चेत्त्युपक्रमोपसं
कै.टी. हारविरोधात्स्यान्नदावलविनत्वमित्यपिनक लेश्यंमतंगत्वात्पूर्वंस्वरमहतेः इद्धिशौ मद्भनिमम्ययोमयात्रयरोधीत्यमाह श्रे
गस्येति श्यंगतंतानिमित्तस्येत्यर्थः एवंचनस्यातुमयाश्रितत्वाद्दस्यापितत्वमितिभावः एवंशेषनिघातेनागमानुदात
८ त्वमितियादिनाष्ठेत्यार्धमवाहितं मतिश्यागमानुदात्तवचनस्पेटःमयो जनत्वामावेतके मयोजनंतरमाह सीयुट
नहीति अतएवकाशत्वेसत्येववृद्धिविहितत्वस्यवलवत्त्वमयोजकत्वादाह॥ परत्वादितिलादेशनिमित्तायुडात्त्वम्
पातद्धास्याद्वितवकाशः शविधीधेत्याहोलस्यार्धधातुकानुदात्तत्वासीयुडस्यावकाशःमवृत्तेनुभयप्रसंगेपरत्वात्सीयुडितिम
र्थः। लावस्यायांतुनस्वरत्वस्यानकृत्वात्। नचपूर्वंसीयुडिष्यमितिविषयमानत्वात्वस्यमुदायस्यव्यवहितत्वात्नानिर्दिश्य
मानस्यस्यादेशास्युरितिवचस्यादितिवाच्यं धातोरित्यस्यविहितविशेषणत्वांगीकारेणाव्यवहितेपिमवृत्तेः। एवंचतत्रो
पेमततस्तत्वादेपिश्यागमानुदात्तत्ववचनमावश्यकमित्याह माश्रितिप्रयमारोपीति [redacted] पद्यपितिवादीनांमत्स्यपत्वस्यानिवत्वेनासिद्धं राम.
तथापिश्राधिकृतस्यासंबंधेमानाभावइतिमत्स्यपसंज्ञासंनिपातेनेत्युक्तं। परस्पेत्स्यात्पुत्रसंबंधेवाधकाभावः धातोः ८
परत्वस्यापिसत्वात्। नचतन्नीपेसप्रेलस्यस्यानेद्ददृत्तेमवनीतितदपवादोऽतिपातलस्यवस्वरविधानादनुवाहविषयापाद

कै. टी.
९

पक्षनवाश्रुतिन्यायेन विधित्वस्यैव प्रसक्तत्वग्रहणेन ग्रहणात्॥ एवं चानुष्ठानपक्षे दोषविशेषनिधानेनानुष्ठानत्वे मानाभेदरूपत्वग्रहण
स्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वं संभवोपि विप्रतिपत्तेः। एवं च लक्षणीयेपि स्वरूपहरणादिविषयाक्षिप्तमात्रतयोपि संप्रदायसंग्रहसंनिधानेनानुष्ठा
नत्वे द्वन्द्वादिरूपदेशवृत्तिरसंगतेति चेत्। स्वरूपाक्षिप्तमात्रस्थं नानुष्ठानीयेस्य प्रतीतिविधानुष्ठानेपदद्वयमिति स्वरूपपरिभाषात्वात्तेन
रूपान्तरतापयोरनुष्ठानविधिकाले संनिहितानामेव तेन निधानविधानान्तरस्य। संनिहितत्वदोषनिधानात्मांशेनागमानुष्ठा
नत्ववचनमात्रस्वरूपमिति चेन्न। विप्रतिपत्तौ दोषो नानुष्ठानत्वमिति दोषेऽसंनिहितस्थापितेन निधानावश्यकभावेन पदस्य
स्थानपरिमाणमात्रपीतिरिति वक्तव्यमात्रापत्तित्वात्पदसिद्धत्वेन च नत्वेन वचनस्थानावश्यकत्वात्॥ नवैकपदविशेषणविधिं
विनाऽरूपोपस्थानाभावान्तरानत्वादितयोरभावात्स्वरूपस्थानचरणाभावादनुष्ठानत्वमेवेति वाच्यं॥ एकवाक्यत्वे
विषयेतरूपस्वरसंहितत्वस्य पूर्वादिसत्त्वात्॥ एकवाक्यतास्थापनास्याविधानीत्वे संभवतीति प्रमाणार्थत्वात्संभवात्स्वभावानुष्ठानं
पददर्शितस्य चारितार्थ्ये विनुप्तस्वरूपोपनिधानाप्रवर्तितत्वे इत्यपितस्याश्रुतिप्राप्तैश्चारितार्थ्येन पदकृतेनोगानपीतिरिमा
येनस्वरूपस्यैवानुष्ठानत्वस्य स्वरूपानामतानवगतत्वानुष्ठानपदमिति स्वरूपामहत्वेऽपि विरोधः आगमानामनुष्ठानादिति न वर्णितं 
किंतु तेषां विधानानर्थक्ये च कार्यसिद्धिपादत्वात्स्वरूपमाश्रयानामाश्रुतिलक्षितेस्वरूपस्यानुष्ठानत्वेन नवतेनाश्रुतेन तेन स्व राम.
रूपमात्रस्यानादरत्वानन्तत्वादिति॥ सर्वत्रैवेति॥ स्वरूपविधानान्वये तदहितप्रसक्तस्यैवानुष्ठानत्वेऽपि विधानेनानुष्ठानाम ९

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै. टी. तस्यानेश्वांतरमस्यारापुरानस्यैवेकादेशोऽइति ज्ञायफोपमासे फलं विं ममिति दिकूननइति जिस्यरस्यपस्येति लोयेन वाधेस्यपस्य
१० मस्यपस्वरस्य हनावस्य हनौचदोषइति भावः भाष्ये स्नस्यां वस्त सोमिमादि। एवं वायुस्नानस्य वालोपार्थमिति रंडितं दूरानींय
सपसंज्ञेति श्रनेन हि फवीम यो जनानां षंडितत्वानुसंधप्रयो जनमिहाऽनीमाहेति अर्थी नम्यते स्नानुनपुंकः स्वाभापत्रेम
गवतारवंड नानपथान्मासेतिति अत्र पाटेहि विमतिबेधो मायोभवति बाधपाटेहि याभ्योऽपिवसपदवीत्वात् पूर्वीविप्रतिबेधो
वक्तव्यः स्यादिति भावः भाष्ये पत्रानुदात्तासस्रुतिः समवामिति ननु माति पदिकमसपेत्सर्वत्र वारितात्वाधित्रानुदत्ते स्या
दिपयीमिति चेत्नाम यस्तने हस्तात स्वारितव्रते मसपोम्य संतंतरंमहृतिस्वदति मितकर्मेषति बातसास्यानस्पवात्सनमस्य
वाधंस्य वंवबाध्यसंभात्यषित पाधात्नोरित्वस्यापमवादः स्यादिति शंका वादस्यापनदुतोः तामत्रेति तथाचमितत्वस्यानि स्वरस्य
वपदः स्यादिति भावः। कार्यं मत्रोमपत्राप्रिंदर्यपतितत्रैकादेशस्येति। मतमपसंज्ञायं तितिपुतेति ननुषाष्टमाश्चेपि औपेडनेया
धानुसंज्ञातः परत्वात्सर्वविषयमेवात्तस्मकालमेव वामसपस्वरस्य हनौपस्त्राप्रवर्तेमानस्य धानुस्वरस्यमनतिप्रिषदत्वमस्ति
वेतिचेत्संसंसंज्ञा स्वरयोर्विजयमेदेनविशेषाभावात्परत्वाम हतोः योगपद्यसंविज्ञानयोगपद्यासंभवात्। स्मीत्यापेत्सेति. राम.
वृत्तिकाले शास्त्रसाप्रत्वात् अप्यीधिमापेक्षातं वहिरंगत्वमसपोत्तकमिति भाष्याशयः कार्यिणस्य विभज्य वाध्याने इदं। भा
ष्येपदस्यस्वरेन त्वमिति। अनुदात्तेपदमिमनेने कगाम त्वादिति भावः एवं चंवर्तीसमस्तपदस्याविक्षत्वात्स्वरितत्वं वहिरंग १०

मित्युक्तिमात्रः परिमाणत्वार्थमितिपदत्वं यावद्रव्यभावित्वात्तस्य भवतीत्याह तस्मादनित्यसंनिहितमेव वर्णैस्तर्हि अनुपलम्भवत्वमस्पष्टं इति मा ८८
नं। तेन पदसमुदायस्यैनः स्वरूपं तत्तत्काले संनिहितस्य च सिध्यतीति बोध्यं। अत एव धातोर्द्विलादि नाशो भवति मन्त्रेतिहिकस्मा
मान्यप्रत्ययेति अनुबन्धकत्वं संभाव्य तद्वारेति भावः एवं च शोधनिघातत्वागमात्तनुदात्तत्वसिद्ध्ये गवान्त्यस्य तस्य लोपात्
आगमानुदात्तार्थं वेत्येवोपक्रमो ज्ञापितस्तुक्लिः वचनात्तरकरणोगौरवं। ज्ञापकं तु नात्मीति पूर्वमेव वनितत्पदिनं। गुप्तिजिः
परश्चेत्येव विचिकित्सेति इति व्याधिमतीकः। दत्तावेदमवहणानन्तु गुप्ताद्देवर्दत्ताद्वेदमवहणानन्तु गुप्तानां मनेकित्वमिके तन
इति मयोपगात्र विचिकित्सान्तरसंशयपदस्यादिकोशवलात्वार्थं विशेषोपहितेष्वारावसतितिबोध्यं वेदे विचिकित्सनीतिधातुरस्मे
पदमाचोगदर्शनानन्तरअनुक्रमेति व्यवहारोक्तवेषा वगत्स्माय आशंकेति जिनत्रिवारस्तायेमधीः भाष्येऽनुवृत्ते नैकदर्शनांकि
पर्यंमितिचकार्येऽनुवंधकरत्वमित्यकिंचिदिमानोर्हेतुम स्वादिनत्ववोधनात्पपन्नुहमाहेवधरपद्धहस्तेत्वमनुक्तेनत्वमानं
तेपतीयमानार्थं इतिभाष्यदुत्पर्यः नजुर्यहतीनामेवानुदात्तत्वादितिभावः आनन्दवार्थोतरेनतुवंधकत्वमितिहस्वादहतुक्तौ भाष्ये
नचैतेभ्यश्रुतिः। सर्वं तेपनीयमानार्थं इतिभाष्यदुत्पर्यः नापि परस्मैपदमिति वधदात्तनशानामिमायेषां इदपत्रवपवेद्दिमाष्येश्व
पवेक्तनामित्यस्यनिषण्णत्वं वेदितिशेषो बोध्यः। माचधनत्तुपरत्वादित्वेदीर्घमात्रः कथमवधारितिदेवीन आहस्मामातेतिभाष्येतु
स्मतिसंतिपाठेनेतिनत्तुधानुमात्रोदेशेनसमरसाञ्जिमितकम्पासोदेशपकाश्रदीर्घइतिकथंनयो। संज्ञितिपाठा इतिवेनतोधसंति

कौ. टी.

९९

येनेन तद्व्यक्तिसंनियोगोपि व्यभिचारात् । वचनोदस्यासामिति एवं च संनियोगस्यासिद्ध इति भावः । अत एव द्रव्यविशेषणविधित्वेने
व बाधकत्वमुक्तं केचिदेनेति केचित्तु पदेन तुल्यद्वेष संनियोगेनान्येति उच्चतस्यसंनतरंगत्वं गृह्यत इति वदन्ति न सम्यगीक्षन्ते इति । किंतु
विशेषणविधित्वं तद्वत्तत्वाद्बाधकत्वमेवेति भावः । नचाभ्यासविकारेष्वपवादेति । अपवाद इदं बाधकीभूतलक्षणांश इति नपर्याप्तम्
दस्वहस्तुतस्वतस्स्यस्य तु तद्योग्यताभावस्तत्रैवेद्रमिति यदालं एतद्वेति पंचम्यन्त इत्यादि । नु किं अन्तं नत्वाभावादिदीर्घप्राप्तौ यदि
कर्त्री मा हेरिकोदीर्घविधिस्तासमर्थि न तद्रूमासौ व्यर्थमकित इति मद्दूनार्थक्रायककृमिस्य धीः । तेन पध्यायोगं कर्तृसुन्वतीमवतार
यवादेसवृत्तिः अपवादेसवतनावपिवानु नत्नगीमवृत्तिरित्येतो वं । पदपिदं वाचदृमयाचदृतस्य वैपधिकरण्येन । व्येपिन
स्तितिः तथापि समानाधिकरण्यस्य माप्यत्वादाह । अनेन तस्येति ईंवाचो भ्यासस्य दीर्घश्चेनाभ्यासस्येति यस्तद्रूपेपि सूत्रमेदे
द्वयस्तां । नतनेडितेन तद्धस्वमप्रदृशो बाधिर्व्यावर्तः । तत्र फलाभावेन तत्स्वाभावादत आह तद्वस्यत्वंशेति । अत्र नवाभ्यासविकारेष्वि
त्येव समाधानं युक्तं । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वेति । कर्मत्वसमानकर्तृकत्वासंभवात्त्वसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः नाभ्यो गादि
को कथानुग्रहणामप्रत्याख्यानानुपपत्तिश्चेत्यत आह अर्थद्वारके इति तन्निच्छायामिति समस्येन तनार्कर्मणाद्वारादिना च यवो
णिति इच्छारूपे धात्वर्थे तदर्थकर्मणासमानकर्तृकादिति तनस्मात्तत्स्वाद्वाद्वेति । संनिधानाद्वेमक्ति विपरिणामेन तत् एम.
येषु पिता विशेषणानि इति भावः । न केवलं संनिधानादेव तनयोरिच्छायेत्सत्वं किंतु समकृमितनायार्थयोः सामर्थ्यानुपपत्त्यापोद्य दहव

११

तीति॰ वार्त्तिककारमतात्पशेणिधातुपदस्य सप्तमी जनेदर्शितेन लक्षितं हि स्तादं तरेखापी भवतीति वार्त्तिके न दर्शितं शास्त्रकृदिति भावः सोप
सर्गग्रहणमिति फलमित्याह धातुरेवेति॰ मकृषद्य छातिविषयत्वसप्तमीति विविषयासामानाधिकरण्यान्त फलस्य सामानाधिकरण्यानुमी
यादेः कर्मत्वमितिवेति भावः भायो प्राविक्रीर्षादित्तिः न दृषिलवपि द्विर्वचने हेतुः तथाप्यदृष्टलक्षतयेवशिकं रोषं वार्तुं लड्बुद्धि॰ हार्द
हेतोः संघातेनेति॰ धातुपदस्याप्यपेवि विशिष्टविषये षड्डाविषयत्वेन कर्मत्वात् तद्वचकार्यदेवत्स्नान्संस्तानडिति भावः स्तुरं नार्थे स्याद्रि
कर्मत्वात्ततः सननस्यादेत्त्वमाह पचतादिति॰ नहेवं नप्रलाङ्भाष्यैकपदेषाः समानकर्मकादिति॰ (प्रतिषेधइति॰ तत्रापा
स्यामितापदिः पाजत्रादित्वात् तमासद्दत्वे धातुरेवेति॰ संघातेनविशिष्टक्रियायां गतानां विशेषण्यस्यैव कर्मत्वं साधम्या
दितिभावः नन्वद्धात्र माहपक्षे कमिति॰ प्रधानस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थे हेतोः कोपेयः पापितत्रातडिशोषस्तोपि लस्यगाक्रिय
तिनाप्यर्थेनत्यापि सामानाधिकरण्यविशेषणं पवनयोः पक्षे गौर्धत्वकस्याधिकरणावृत्ति दिकृ आप्यापि विशेषस्येति पाठः सा
त्वर्थीनतविशेषणरूपस्योपसर्गार्थविशेषणं पदेपथ्यैः छविनविशेषणतास्येति पाठः तत्राप्यपदेवार्थः समुदायस्य कर्मत्वादिति॰ ननु
मतिखाततद्रूपादेमस्तथामिति माहुरेगते देवमती प्रमाणत्वात् तस्यैव कर्मत्वे धातुनडागा भावेनमानमितिपाद्रकानुपसर्गाद्दे
वस्यादितिवेत्तः न त्रापि श्राद्धिकर्मणोनक तापाः मद्याद्वैरवादि स्वत्रैमाव्येष्ठतेः॰ भाष्ये धात्वधिकारेमीति॰ नन्वस्यास्वीन
त्वात् अधिकारदपस्योगोऽयुक्तदितिचेत्त्र॰ नेहमधिकारपदं स्वरीतपदं किंतु करणाकारं अधिकः कारः अधिकारः धातोरिपस्याधि

कै. टी.

१२

दकरपकरणे पीत्यर्थः अव्ययस्यास्य कर्मत्वादिति कर्मत्वप्रसक्त्यनधिकरणत्वादित्यर्थः अव्ययव षष्ठ्या समुदायस्य कर्मत्वेपि तद्दोषइत्यतआ
ह षष्ठ्योरिति । अनुपसर्गा इति न च व्यपदेशिवद्भावः अत्रैमाभिव्यक्त्यसामर्थ्यात् न इत्याहुः नस्मादिति तेनावार्थस्तानयोः एव्यं केन
कल्पना तत्क्रियायाविभागं वधात् तादुपसर्गादिहितत्वं तत्क्रियायात्रीतिविरामद्व्यत्युर्थः यार्थे सकल्पनाफलं वाडादिव्यवस्था समा
नकर्तृकादित्यनेन तत्क्रियायाव्यकादेवसनोविधानमिति नतद्विशिष्टत्वमिति भावः कर्मत्ववस्तीति । कर्मत्वादिति नकर्तृत्वादि
मक्रियेति भावः कर्मविशेषणादिति । प्रकाशितायनं कार्याभावप्रवृत्तेः समभावे न तद्भावान्तर्भावकजाती नां सार्वकाशनेति मा
वः एतेन कर्त्राद्यभावे सन्स्यादिति यारक्तं नरस्वमयन्नानदयत्रचेति । तथस्मान्नादिति वोद्धृणां लक्ष्यमोकव स्त्यत्वादिति भावः
माधे आमेप्सायामिति । कर्मीमत्वादितिशेषः । साधयसिवेति । साध्यत्वेन समर्णीयमानमसिवेत्यर्थः साधनामर्णीयमानमिति । साधन फा
नवयितावच्छेदकेति भावः साधनाश्रयइति कर्मत्वसूक्ष्मत्वात्प्रत्ययइत्यर्थः क्रियायामेवसाध्यत्वात् साध्यत्वेन समर्णीयमा
नत्वात् सिद्धरूपः सिद्धरूपः सिद्धत्वेनैव समर्णीयमान इत्यर्थः तुमुन्नतसिवेति अत्र यद्यप्यकृतद्वित्वं न तस्य साध्यरूपमात्रामिति भावि
नेत्यर्थः तुमुनइच्छावाचकत्वामावाद्धातुमर्थमितिनेमेति । समानकर्तृकेषुतुमुन्निति सत्रेच्छार्थेषु समानकर्तृकस्य ततोपि सिते तः तद
भावेइतिसन्नस्मनोपपदत्वे । महाभाष्याविरोधादतश्चनस्मासिद्धरूपमात्रामिधायित्वेन कथं गतीसंबंधइत्यत आह घाउवाच्येति । राम.
भावे घोधितस्मिन्निति । घञाद्यन्तवाच्यो धात्वर्थइत्यर्थः । दृष्टोति । तुमुन्नन्तेविग्रहगतोकेसमानकर्तृकत्वेतुमुन्नोविधानात् समान १२

कर्त्तृकत्वप्रतीतेस्तद्युक्ते समानकर्तृकत्वविषयस्तावो विग्रहवाक्यं भावविषयस्तु ठं तेनु इति श्चयाऽन्तनानस्तनो विग्रहवाक्यमिति
नाम तन्यानात्स्वनुपपत्तिरिति भावः नन्वेतदिति विग्रहे तदप्रतीतेर्व्याप्तसनन्तयत्स्वगर्भे समानकर्तृकत्वप्रतीतिर्यो यं विग्रहवर्गम
सत्तीति तदभावात्ततः स्तनोऽनुपपत्तिरेवानुमीयत इति भावः पदस्यामिश्च निदेवदर्तनद्वयादेः तिं ३ नात्वादितिं तनायां घ कर्त्
मात्रबोधकत्वाभावात् नापत्तिः कस्य कर्त्रादिरपि मानान्तरकल्प्याः ॥ अन्तां नार कांतेऽविशेषं दध्याद के बलस्येति पदार्थेति संवं
नुमिश्चयेति विग्रहवाक्यस्य स्तनप्रस्तिथानुगर्भस्य संभवादिति भावः न चानमिथानादिति भावमनुपपन्ने समानकर्तृक
त्वादेर्मीमतांगीकारेण तदभावेन स्य चोत्पत्वे प्रमाणलाभात्तस्यागतिकगतित्वाच्चेमत आह इच्छायामिति सविषयत्वादि
धीः कर्तृत्वाघानां क्षानुनतियतेति भावः व्याप्तिमाया प्रमत्तोपि समाधत्ते इहेति स्नानादिति तत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारकबो
धो लोकव्युत्पत्तेरेव नहि सर्वत्र व्याकरणमेव प्रमाणमित्याह कमलिति इति भावः नतुमसास्तस्य कर्मबोधकान्यपेक्षा पदी नारांत्रानं मे
वेत्यत आह इच्छायां वेति नकर्तृग्रहणमेवेति उत्तरसूत्रे कर्तृ संप्राप्तमनुवृत्त्यैव कार्यं तत्र द्यापामातानद्वयस्य कर्तृत्वेनान्वयस्य स्त्कृतता
दंतेदंतत्वान्नान्वयानापत्तिनैव संबंधेनान्वयः। एवं च समानस्यापकर्मादिकत्वप्रत्ययभजितिरिति भावः धातुपास्त्र्याचाराने स्वस्य पूज्यमा
नत्वाद्वेति। क्रियापविशेषणस्य विशेषक्रियाया सकर्मकान् बोधनात् विविधद्विवेति उपसर्गेणोत्पार्थविशिष्टेवे स्यर्थः। साधनेनतनम
उक्तं कामं विना निर्वर्ती ते उपसर्गबोधविषयीक्रियते उपसर्गात् उपसर्गबोधात् अन्यतत्र उपसर्गे अत्र उपसर्गबोधेन तस्याप्यकमतीति कर्म

लक्ष्यस्य कर्मणो धकादिसमर्थः स्यादिति भावः। उपसंनिधिच्छायापात्रवर्त्तिकायायाइति। विष्ठितच्छायापात्रवर्त्तिकायायाधानुमात्राद्वेधोत्पन्नमाश्रितेसपर्थः। एवं
के. टी. वक्ष्यमाणत्वाद्विरोध इति भावः। अप्यपेति। साधनसंबंधोत्तरकालविषयमुपसर्गसंबंधे द्रष्टव्यसमर्थत्वात्संबंधापेक्षं यान्तरंगत्वात् पूर्वमुपसर्गसंबंधो
१२ तत्र यद्विशेषणाशलाभेनेच्छायानिवृत्तिरिति समानः प्रातिपदिकत्वादपेतिव्याप्तिलाभायेत्यर्थः। बहुलक्ष्यसंबंधलाभायेति यावत्। परेत्
गतिर्गतारिति सूत्रे वक्ष्यमाणात्माच्छेदैवयटरीत्योपपदसमासेति। डितिसूत्रोक्तरीत्यावपिपदिसतौ निषिद्धत्वमुपसर्गयोगेनसर्वेषिद्वधातु
सहत्यानर्थकमेव। पुनः प्रसोपसर्गकर्मत्वेगतिसिद्धं सूक्तेः तस्योपसर्गार्थविशिष्टधात्वर्थः कर्मेत्यर्थः समानकर्तृकादि सामान्यं
तेकारकेण्यास्यसंबंधेसाधनत्वमनीताबुपसर्गसंबंधात् अन्तस्वनक्षिप्तेशोब्धांशलाभेनेच्छायानिवृत्तिः इत्यद्भुतमधुकुशंकितवान् स्योपस
र्गस्य कर्मत्वेद्वित्वादिः तत्रैकदेशिनः कर्मत्वाद्वयवपवषष्ठीसुतरं। पदिक्वैयटरीत्या समनुमतेः पूर्वमुपसर्गसंबंधः स्यात् तत्रैवधातूप
सर्गयोः समासोदुर्वार इति उपपदसमासेति। निसूत्रस्यभाष्यविरोधश्च स्यात्। कारातमाकारिति। व्याघातः प्रतिबंधः सन्निधावपि तावद
नानर्थकं वेप्यनेनतदुपस्थितेर्हिस्वमायातादृश्यमधानुदेवेतिपदमनुपस्थितस्यपदनेतदाये स्वासत्वापिस्य इति भावः। एवं चानुपस
र्गस्य कर्मत्वमितिप्रवेत्तमसत्वंगतमित्तिभावः। इतेरिति न चस्यपदहविषिनामाया समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्येकार्थीभावविषय
त्वमितिवेत। भाष्यमामायपादस्यापेकार्थीभावस्यवमहतेरिति भावात् समासपदसंज्ञायामिति। परत्वस्यापीत्रमुपलक्षणं। आकृत्या
श्वेरस्यत्वेनद्विबयेनसंबंधः सिद्धादिति बोध्यं। आकृत्यापि समर्थपरिभाषोपस्थितिस्तत इति भावार्थे भर्थकसंसमितिदर्शयन्नाप्यतहस्तिमाच्छेत् रामः

१३

मुक्तेनादेरिति· वचनस्यासम्प्रत्यायकेति अत एव बोधयदर्थाभावेपि तु मुक्तदशायिविषये इति बोधं बहिरंगत्वादिति· सम्बन्धनियोगेन विधानात्
बहिरंगत्वेन तु क इति भावः वस्तुतस्तु समुक्तो लिङ्गत्वेनैकदेशाविरूतत्वापत्तेरतोरः तत्वमस्यसि ज्ञानाभावान्नार्थविरुद्धतः नापिस्या
तिवत्स्यावः तस्तु नेतत्स्य षष्ठी निर्दिष्टत्वाभावात् दृष्टसिद्धत्वे इति अनेन सर्वेषां ज्ञानाभ्यासानिरस्तात् भावः आशंकेति स्यात्समयो मुक्ष्मीः
शंके कूलंयति व्याप्तेर्णावगमात् न द्विविधेति न द्विधपत्वाविधि· सर्थीः आत्मनेपदसमयोगेवी जन्माहेतु तादि द्विति· स्लोकस्य
दिति किंत्वाकुस्या भावः संभावनाविषयत्नोऽनेमविषय तमनीते सहवनीमानसामीप्य इति भाष्ये एवं समयते चेतनावत इति· वस्य
सायोनाभिमायेस्यानन्यतद्ध तद्युक्तिः कार्यत्वेति· इत्थानुमितिजनकं कार्यं रूपं लिंगान्तरस्वमिति सर्थीः· ननु विद्याया अचेतनेबाधात् कथं
वाधितविषयानुमितिरत आह वांक्त्वेति वाक्त्वं स्पन्दववात्वमसंतमपंचः तदनपेक्ष्य वच्छार्यमात्रेणास्मत् इत्यत्र सेवार्या
अपि तेन स्वत्वकार्यत्वानुमानमिति भावः वाक्काटे पुरुषस्त्रस्याधारो हिरण्यं कुर्वतो मनुमितिधमपक्षमितिरयवदर्शितो कइति तार्थ्य
भाष्ये मनसाकाशमिति सप्तताध्याय इत्यर्थः क्तस्याध्याय इति वाटे विषयावगाहिचक्षुषस्य इत्यर्थः पादिष्टानिमित्तकमिति बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादि
कमित्यर्थः किन्तु सार्थीनेति· किमयेत्यर्थः सार्थस्वोपमानस्य दृष्टस्य स्वार्थस्वपमितिसर्थ्यरिति भावः केचित्तु नितिडे· तेनोपमानवोधो नास्ती
ति भाव्यं वाच्यं नाहुः तद्वपपादयति किया पादेतिसिद्धहृदयतमामतीपमानस्य वस्तुनइदं तादिति पक्षमशीविषयताद्युपमानत्वं भवति
नानयेत्यर्थः इदं तद्दिनियतासर्गीभावादितिपस्योपमानताभावइतिमीतेनासंबंधः तथापदत्वप्रभावेहेतुमाहस्वार्थ्येकेत्यादिना·

[illegible]
कै. टी. [illegible]
[illegible]
१४ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] रम.
[illegible]
[illegible] १४

गमनरूपे कर्मणि प्रत्यये इष्यते ग्रामं गंतुमित्यपि स्यादत आह इष्यते ह ग्राम इति ग्रामार्थत्वादिति । ग्राम मात्रुद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अत एव गमनस्य स्वतोनुद्देश्यत्वादप्राधान्ये

तिकर्मत्वं गमेरिति कर्मत्वं त्वस्य स्पष्टमेवेति कथं संदेहस्तत्राह क्रियाद्वेयमिति । चंक्रमणादिका गमनस्य अनुद्देश्यकगमनादिका गमनस्य । अ नद्यादे २
न्यस्य ग्राममात्रिकागमनस्य । इति कर्मत्व इति न भयोरिति कर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावं मन्यमानस्य शंका । प्रतिभाव: परस्येति
गम्यमेक्ष्ये पूर्वः पद्यक्रियानिरूपितं यत्कर्मत्वं तस्मिन्नेव कर्मणि तत्रीधान्नोस्तोधुन्यत्रिमोयेमर्थः । नन्विषिरूभयकर्मत्वे कस्यचि
त् अप्राधान्यादित्यत्तेन युगपदुभयोराभिधानं स्यादिति परास्तं भिन्नकक्ष्ययोरिति प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः । नन्वेवं कदाचित्प्र
धाने एव स्यादत आह प्रधाने इति नन्वेवमपि गामिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्तत्तोद्वितीयास्यादेवेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिरु
वीरत्यत आह इति क्रियायादृत्ति एत्तेन युगपदु यत्र ग्रामस्य शाखान्वयासंभवात्तकदाचिद्दिषोकदाचिद्भूमो शाखानयः तत्र
परस्य शेषान्वयस्तदातत्र विभक्तिरिति इष्यते ग्रामो गंतुरिष्यते ग्रामं गंतुमित्युभयमपि इष्यत इति परास्तं एवं तर्हि गमेर्ग्रामः
कर्मद्वयेरूमेक कर्मणीति भाष्यविरोधात्तः कस्य किं कर्मत्वापुपक्रमभाष्यपर्यालोचनया स्यापि भाष्यस्य एकप्रयोगे उभय
त्र ग्रामस्यावृत्त्या शाखान्वयपरत्वलाभात्तः तथा सति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्म कदाचिदुभाविति रित्येव स्पष्टत्वाय वेदि
कू । नन्वेकस्या इच्छाया उक्तावपि इच्छांतराभिधानाय द्वितीयः स्यन्न भविष्यतीत्यत आह इच्छाया एकत्वादिति तत्तद्वा
त्वर्थविषयेच्छात्वेनैक्यादिति भावः इच्छाविषये इच्छायां तुन प्रत्ययः इच्छाविषये इच्छाभावादित्यभिमानः विषयेच्छाविषये
च्छाभावात्के थमत्र सनित्यत आह कश्चिदात्तस्यादिति । तुमुनराकुलाविति तुमुनो भविष्यति विधानात्केवलं सर्वका

नन्वि

कालः प्रत्ययपल्लवाहस्तमानेति । तत्प्रकृतेः तत्तल्लक्षणाप्रकृतेः तत्प्रत्ययान्तेत्यिखनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः । आप्यानुवादेऽपिमिति । आनुवाद
कै.भी. वादकृतं वान्यत्र प्रतिपत्त्याप्रयोजनत्वादि सिद्धिः घटत्वमित्यादौ आनुवादेनात्रैव तदाप्रत्ययावबोधनादित्याहुः परे तु अपूर्वयात्वक इति
सत्रभाष्योक्तदिशा ज्ञातौ परत्वाप्रयत्वाभावव तत्तदवधित्वाभावात्तव इत्यादि जातिपक्षे आ अपि तु न शक्यते इति वच
१६ नमेवेदं अतएव तत्वोत्तार्त्वासिद्धिरित्याहुः शब्दकृतसादृश्यग्रहणोभावत्वोसंभवादाहतच्चार्थेति ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भ
जनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तत्रीयस्य प्रथमे पादे प्रथममान्हिकं ॥ स्वं पं अवक्ष्यमाणा इति । केचित्त्वप्रयोजनानामप्र
सिद्धिरूप इत्यर्थः पक्षाद्विति । एवं चोत्तरं गत्वा त्वप्रत्ययस्वरकृतैर्यानन्यथासिद्धिरूपतोत्यर्थः नन्वपत्यं किंचिदनुवंधयुक्तं स्यात्ग्रहणो
तद्विरहितस्य ग्रहणाभावोवचनमंतरापिसिध्यतीत्यत आह स एवेति । उच्चारितएवेत्यर्थः वचनसामर्थ्यात्तावधारणोव
हुव्रीहिराश्रीयते अतदित्यादाववयविशब्दघटितत्वस्याश्रीयत इति भावः कौडो ध्युवंधकत्वान्नकथंग्रहणो न ग्रहणा
मितितात्पर्य अथात्मग्रहणं किमिति इच्छापेक्षया कर्तरि षष्ठीति प्रश्नः नन्वकर्त्रीतित्यासति एकं पुत्रामिच्छतीत्यादे
वापिप्रसंग इति भावः शेषषष्ठ्यामपिसाक्षात्संबंधेनान्वयेदोषस्तदवस्थ इत्यत आह रूढवत्तेति । आत्मशब्दः स्वपर्यायपरोपि
रपरः आत्मनः पुत्रपरस्य दासमिच्छतीत्यादौ तु नदोषः इष्यमाणारूपस्यात्मसंबंधित्वाभावात्परेच्छेत्तिर पर संबंधिसुवंतो
र्थ इच्छायामित्यर्थः कर्तरीयंषष्ठीति अनेनैवसंबंधेनैवसंबंधेनेच्छायांतदन्वयात्परंपरासंबंधवस्तून षष्ठीणस्तदाहा
क्रियाकारकसंबंधस्येति अंतरंगत्वं साक्षात्संबंधत्वं आत्तएवंतद्विशेषणत्वेनपरिहारः एधितुमिच्छति स एवात्मपदार्थ रामः

इति भावः । भाष्ये एवमात्मकाद्धि स्यादिति । एवं स्वभावाद्धि परस्यैव दुःखमिच्छतीत्यर्थः । दुःखमिति । पापवासिनाः परशब्देन तत्फलदु
ःखं लक्ष्यत इति भावः । दुःखीयतीति सुखे हेतोरिष्यादिप्रयोगास्तु णात्तद्दुःखस्य सुखत्वत्वमप्येरीच्छायां बोध्याः । भाष्ये विषयं पश्यति
तीति ननु सुखितस्याभावे प्रातिपदिकात्तत्त्वे नाचोऽप्यनत्यमविशेषात्तत्रनः कोऽयं तस्यानियमार्थत्वेनानेनपः प्रातिपदिकादुपमानेन
लोपो न स्यात्तद्विषयार्थत्वे तु वाच्यतीत्याहोस्तु वेत्ताद्रूपतिपद्देनरत्त्वादिपरकार्यं स्यादिति चेन्न धातोः कर्मणाऽऽत्मनः कर्मग्रहणा
मनुवर्तते तत्र च यथा नुहृपे कर्म परिनिष्ठितं तत्र यतो जन्मस्य पंते त्वानाको तनमत त्वान्साहृ व्यानाद्रस्यैव कर्मणोऽनाहृस्तेन
सुखेनेः प्राप्नोदिति भाष्यव्याख्यानं भाष्ये धातोर्माभूदिति । तिर्ङ् । नानुनशंकितः तस्य कर्मणा च प्रातिपदिकत्वाभावात् । ननु सुखेन तेषु
त्वमितिविग्रहेऽपि सविधानहृदिति समासे प्राप्ते च समानाधिकरणीयमतीत्येवमाख्यमितितन्तानमविनव्यमितिक्रुप्यमतन्याद्दपवत्रो
ति । परस्य रस्येतिन्य सखेकार्थीभावमापन्नयोर्निबद्धस्यपरस्य रेखाता सख्यो मा वादिति भावः । वस्तु विशिष्टे कार्थीभावाभा
वेऽप्येकार्थीभावमात्रेणास्य समासस्य समर्थसत्त्वादिस्यभाष्यं संमततयाप्यात्मवत्येव स्वरेणु भेदः सतिशिष्ठनयासमास
स्वरेणापुत्रीनीकारोदात्तत्वस्यपदिति भाष्याशयः तदा न भवितव्यमिति भाष्ये कार्येति शेषत्वस्याव स्वरेनिषिमिति भावः । नन्वेव
मापोतीति कजितिशेषः नैतान्तुवं तमिति । समुह्यपः कर्मेति भावः सप्तेक कर्मत्वे कर्मस्रमुहृपदस्य कर्मत्वादेताप्रसंगा इति बोध्यं ।
समानाधिकरणानामेकेनसंबन्धिनाऽयोगान्तदितिनार्थः सहत्वविशिष्टरागः पुरुषे नासैव भानमान साहसयेदितिनिर्दूरसाव

16

ष्ठीति भावः। अपेक्षणादिति नार्थः। अस्वत्व इष्टत्वादेर्नामेति शेषः। न केवलस्य मतीति सविशेषणस्य योगस्य विषये वृत्तिभावः। यस्य वस्तु सत्यर्थमि-
शे. टी. ति वा केवलापेक्षा भवतीत्यर्थः। न दम्भावादेव ननु सत्त्वकल्पकार्थाभावो नेति भावः। गुणो चेत्ति इदं विसं। तस्मात न स्याति यदि कस्य गुणस्य सामा-
१६ ति यदि कृते न समगुणापाल्लस्यात् न किं च महत्तं तद्गुणत्वमिति प्रमयत्रे षष्ठीति नीयावयपतिरेवेति ततः। भाव्ये यदि गुणत्वो नेषिकर्मेति। यतः गुणो
नेषि कर्मेत्यर्थः। ननु भवं कर्मेति वा क्वचिद्गुणस्येत्यनुपपन्नमत आह तस्येवेति प्रधानत्वादिति वक्तुं गुणं सामानाधिकरण्यनियं धनेति
। समानाधिकरणाविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः। एकस्येति स्वयमहणानपद्विविधित्वात्सदर्थपरिमाणो यस्मि-
नेदिति भावः। अपेक्ष्येति विशेषणो न अपेक्षाविशेष्यो कार्यभाव इत्यर्थः। इदमेव स्वयमहणस्य फलमिति बोध्यं। सविशेषणाना-
मिति सापेक्षोपलक्षणमनयव्यवहस्याकः पुरुषद्रमत्र अदम देनापि नसमासदृश्या गायेन शंकते माभवे गुडपति माणवकमिति।
ए तेन गुडस्य गुणारूढत्वान्माणवकस्य द्रव्यत्वात्तस्यैव विशेष्यतायामायतेन गुडस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तं। अनुमा-
नाद्यपीति साध्यानुमानादित्यर्थः। अपि नासाधुस्मरणात्संस्कृतः। वस्तुतो यथं स्मानानामपि वाचकत्वमपि नाम्नां यं भाव्ये एतत् स्पष्टं नेति
ति अपशब्दः स्यादिति हेतोरीती नेति न ब्रूमः। किं तत्रैव गमकत्वादिति हेतोरि त्यन्वयः। तदेवाह स्विद्धनामिति। अर्थमसाधनाया त्यासाधना-
मित्यास्पदयोगाभावात् किं तर्हि इत्यर्थो न च चनेने त्यर्थः। भाष्ये यत्र चागमकमिति गुडयतीति प्रयोगे गोः प्रस्याक्ति यादृपत्वेन कारका-
णीति सापेक्षत्वाद् गमकत्वमिति भावः। कर्माभावेति नकारवाचकस्साधनानामेव समस्तादिति भावः। न चैवं कानि साधनानीति प्रश्ने मा

यद्रष्टुत्वस्य संगतेः तत्सिद्धिपादव्यवस्थापकत्वेन साधनत्वाभावात् तत्राह भावस्येति । न कारणमितिमित्तस्येव साधनताशङ्क्येति पूर्वत्
ति भावः । निपातविषमापादइति । कर्मविशेषणे गौणार्थीभावादित्यर्थः । अत एव कर्मणि तदर्थानन्त्वयः । एतत्पुरुषो मामीपादइति यदि
ति भावः । धाम एवेति एव नर्थाभावात् स्यादित्युपमेनोपमानविषयत्वेपि उपमानस्योपमेयसापेक्षत्वात् कर्मद्वयस्य साम्यादइति भा
वः । न चामुख्यं कर्मोपमेयमेव । उपमाने तु उपमेयसमानं समानशक्तिकत्वात् कर्मत्वव्यवहार इति तस्यानर्थत्वेपि नत्वमिति
नालव ५ ता समर्थ्यं उपमानस्य च कर्मकत्वमेव कर्मक इति बोध्यः । ननु मुख्यं उपमानीमत्वापि कुर्योः कर्मत्वे मुख्यं कर्तरीति माणवकमिति विग्र
हदर्शनात् इति उपमानमप्यस्य इत्यत आह मुख्यं उपमानेति । मौ सस्य कर्मत्वे सति तस्याप्युपमानापेक्षत्वेनासामर्थ्यमसंगतं मुख्यं उपमानवि
शिष्टद्रव्यस्यैव कर्मत्वं सम्भवेत् तस्य च यागात्वर्थिनाभावइति भावः । विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारे सामर्थ्यमिति शंकते भावेनेत्
वेति विषयविभागे तु मुख्यं शब्दोपस्थितिचिन्तनकर्तृत्वं च ज्ञानकर्तृत्वमिति विषयविभागे सर्थीः । मौ प्रथमेवेति । इतो मुख्यं शब्दो भावमर्था
नः । अत एव भावेनहिंसा यावत्कर्तृत्वेक्रियातत्वात्तस्य च इति सात्वाव्यस्यैव मानानत् क्रियारूपत्वेन कारकत्वेनेति सत्ताप्रेक्ष
त्वात् कृत्स्नकर्तृत्वमिति सन्देहः । धर्मिपरत्वे हि गुणविशिष्टद्रव्यस्य उपमाने नासामर्थ्यं कुतिनेस्यादिति भावः । वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वा
भावे विना कर्तृत्वे इति मर्थस्यैवेति योऽन्यकस्यैवेति मुख्यं स्यैवेत्यर्थः । यो प्रस्तुतानरवर्धस्यैवोपधमानत्वादिति भावः । माणवकपद
र्थस्य सर्वथा करोति न चपायोऽग्नत्वमेवेति योऽयं द्विती यस्मात् । माणवकशब्दात् । ननु माणवकत्वो विशेष्यस्य सामानाधिकरण्यात्मुं

कै. टी. १८

ज्ञानद्वितीयेति पृष्ठेन न तु विपरीतमत्र । एवं हन्तु न मयानेति यपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य इत्यर्थः । परिच्छेद्यस्य मानक्रियाकर्तृत्वं परिच्छे
दकस्येति भावः । एवं च गामेपि पुंड्रस्यैव करोतीत्यो गच्छतीति भावः । नन्वहंसमानाधिकरणस्य इति । यद्यपि गामेतु दृश्यादौ धर्मिपरत्वापि
न स्वसमानाधिकरणत्वान्न नहि द्विशब्दाः करोपातत्स्वयेपि मानाधिकरणस्य साक्षात्करोतीत्युक्तत्वमितिनो यथं एवं चात्र हन्तो कर्त्रे
पि कर्मभी घार्थकोपीतिमायोनात्ये वेति तात्पर्यं ननु तस्य करोतीत्यो गामावे कथं हन्तो मानाधिकरणस्य कर्मत्वं कथं च हि जीवे
लमत नत्वाहमं तु इयतेष्ठे इति । सोप्र हृपक्रियाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । एवं च कुत्र पर्वी करणमिति यदृच्छितिदिति नत्वा । ननु
बलीवर्दत्वस्य क्रियमाणत्वासंभवात् हबलीवर्दमेयातसंबंधित्वेनेति । गहृपक्रियाश्रयत्वात्कर्मत्वमिति भावः । एवं च कु
त्र पर्वी करणमिति वहृति पितिनत्वा । ननु बलीवर्दत्वस्य क्रियमाणबलीवर्दमात्रस्यापि नाश्रयत्वेनतु नशंकापि मयोगोनेम
वतीति सा तत्र हृष्टो देवदत्तस्य मानाधिकरणसमष्टीति भावः । उभयोः कर्मत्वे इति । दृष्टिनिहृपितेत्यत्र तिर्केक स्यापेक्षत्वात् इति
तिमं तु दृश्यमानाधिकरणसमानाधिकरणत्वोभिविधीयमानमिति सापेक्षत्वमिति भावः । यत्तावत्ताक्षणे तेगमकत्वेन मद्य गमकत्वमिति तिर
श्चितिमाश्रित्य मानाधिकरण्यमस्या द्वितीयेत्यं चेत्सामानाधिकरणस्येद्यापि विषयत्वबकरोत्यर्थी विषयत्वमपीत्यमिमानः यद्यपीवृक राम. १८
तेश्वाश्रयत्वेनस्य वकृ ननु करोतीत्युक्तो माथाश्रयत्वेन स्येति उभयोः करोतीति पृष्ठे त्या भावबलक्षणाविविच्छिन्नः व बैगानन्त्वापि
नचाश्रयत्वमितिमतिमानेनैव कहेत्विति । यांकेये । एवं च मुंडश्यत्यस्य विशेषसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिति तु मथं चापि मुंड्सा कोधा

ऽधर्मिपरइति तस्यावस्तुनः प्रत्येकं परिहरति एवं तर्हि तिसृणां वचनादुक्तस्यार्थस्य हेतुतामेवतिनिमित्तकादुक्तस्यार्थः सापेक्षत्वादुक्तस्य
परिशेषे विशेषस्यापेक्षत्वादित्यर्थः ननु मुख्यो निरपेक्षः सापेक्षोऽपवादः नाधः राजपुरुषवाहे साधकाभावादपिसमासस्यानुकू
लालादेः समर्थनिवेशापि कृष्णसर्पयतिः नोत्पः दिगासो धनापयतेः असापेक्षे वारितात्पर्योदितिशंकनेन निवृत्तिः नेष दोषइति
वचनादितिभाष्यस्य तत्त्वकरणे नानासिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थ इति भावः न च तत्त्वकरणे तावनेन प्राप्तिमदधिकारस्यार्थात्तेः एवं तु
तादृसमर्थ्यमिदमावश्यकं विशेषाभावात् रोगविशेषाच्च मौलीत्वा इति तन्मत्रमकत्वस्यावगानुग्रहणस्य पूर्वेप्रक्रमादिति भावः आ प
क्षेनचेचेतिशंकां क्षिपावचनतेत्यतरमिति व्यावृत्तेः पदपिरूहिपथ्यां क्रिमदेपदृति तथ्याचयानुभ्योपि वृषादिपरिक्रमेनग
मयितिभावः आक्षेपपरिहारांतरमाह मुद्रविशिष्टे नवेत्तिनानुपक्षदेवेयिकवीकरोतेर्मुद्र संबंधः पक्षान्तरागावकस्यांवइतिम
तीतेः जो विशेषोऽनत्राह पूर्वोक्तमित्रिति अपवादनेदमुभयमितिपरिहारइत्यर्थः तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्यानपेक्षणात्तत्र संबंधः उत्तर
त्रतत्वेसापमसमितिविग्रहे रंगत्वा समपूर्वसंबंधइत्युक्तमतइति विशेषइत्यर्थः न वा पूर्वसिमितिमधानव्यापारे तोऽप्रमानत्वादितिभावः
पक्षान्तरे त्विति विशेषणान्वयापारेतोऽप्रमानत्वादितिभावः अंतःस्थित नवस्के विभागानुकूलव्यापारो हि इहेरर्थः सोऽपि विशिष्ट
मात्रावकेनेति सो स्वरूपेत्यर्थः आचारइतिसापेक्षेऽपि मुद्रादिसमारंभसामर्थ्यादितेव रूपोधानवइत्येवरूपोवानेदमुभयमिमा
दिरूपोवेत्यर्थः आगमकत्वादिति अयंभावः यंतत्वतो मुद्रस्याद्यो भावसयानइत्युक्तसायेनभवतिहिति कर्त्तं नवतो मुधर्मिपरइत्यतस्य

18

श्री

त्वनेष्वासन्नसामर्थ्यात् । अत एव मां ज्ञेनात्तस्मात् वाग्दार्थमतीति रेवतत्वादृत्त्स्यतीति मोपतः संभवस्यपीत्यर्थः आवाम्सा चात्मनो निर्ज्ञकाशीघ्रजे
कै. टी. निरूढतयानुस्थेयोऽसमर्तीतीति भावः अत एव तस्मात् मदीमेव । मामामेवकं स्मृतिमिति इति त्वमनेनैवबोधनीयं न तु मं ज्ञेनेन । तत्र हेतुमाह त्व
तद्वृत्तिः प्राज्ञेनाद्यप्रोक्तेर्दित्यर्थः यथा क्रमादिशाक्ततुल्यत्वमस्यासः योनः पुन्ये गात्मेनैवगास्यतेनतदयतातम्महतिके स्वतन्नस्य कोऽपि दित्येति दृढं दि
१८ त्यर्थः यथा क्रमादिशान्तुल्यत्वमस्यासः योनः पुनरंशामेनैवगास्य तेनतदयता । तामहतिकस्वतन्नस्य कोऽपि स्येति दृढीकरितिभावः अत एव यो
गेहृदि तात्सदृयीष्वामात्रः कर्मणा अत एव मत्पुनस्यातेः प्रतिष्ठितन्दतः शान्तो भावगाह्रीमि यावित्वा अभ्यासेन तुम्यदृयोपातनयः रंजः मत्कर्मतद्
ति । एतेन वेदाद्विविधयोऽभ्यासो यथा क्रमादिहृदयमनन्यातेद्वत्यर्थः । यद्वा विसर्गादिहितयावेनाभ्यासेन वर्णा क्रमप्रद्विविधपासि मत्किरित्यर्थो
विवस्ताकारीकोपासनः एतद्वाक्यस्तु त्वं स्वमायाचनमिति निष्कनपितुमस्य पुनस्तल्लेखः एवं चमुत्तरादि स्वल्लं मयं अर्थमिवेति बोधयं न व
कर्मकलानां ज्ञेनात्कर्मीतिमत्स्यानेनिमाणकमेव नत्विमयेहि । स्येनो यनद्वत्यत आह दृष्टा मज्ञेनादिति कर्मयोमिधानावेति
। पुत्रदृतिमध्यमं तस्येयस्माद्वतामानाधिकरण्यात्कर्मत्वमस्यावेयिनस्यतत्र कालाभावात् ततः कवितेन कर्मरीनभिधानादिति
भावः एवं सर्वत्राभिधानविद्वये बोध्यं द्वयमध्यीति । एवं वत सामानाधिकरण्यात्मर्थानात्कर्मत्वास्यसाक्षात्कर्मणाविनाके
नाभिधानात्प्राप्तिपदिकार्थमात्रपरत्वेन पुत्रत्वमितद्वं तस्य कर्मत्वयाचित्वाभावात् ननु ततः क्रियतीति भावः निर्धूकेतिद्वतरसा रम.
मानाधिकरण्यात्मानकर्मभावस्य न तु वातद्वत्यर्थः निर्धृकेतियादेव वाक्यतयात्मक कर्मभावस्येत्यर्थः । स्वमाद्वैनोक्तादिति १८

नाप्यस्यास्वं कर्मत्वं न ह्यत्र कशाद्रेन केन कर्मत्वोक्तः पुत्रजन्यस्य स्वत्वं न स्य कर्मत्वं गच्छत्वाभावाल्लभविन ध्वंसे दृष्टं कवे स्पर्धीः प
हाक्रियाफलस्येति न ध्वावविग्रहे फलस्य विशेष्यत्वाधानुपाच नो प्यादेवाद्यस्य विशेष्यत्वात्पामि न्यार्थे त्वात्र न दृष्टं कवे स्पर्धीः प
चूर्विं तु पुत्रजनितृत्वनी स्वार्थे एव कर्मणोव फलस्य विशेष्यत्वमिष्टः पुत्रजन्यादेस्तात्त्वनाधिकरस्यापातुरोधेनावस्यंभेत्तो
कार्य मिति भावः कर्मत्वादृतिकर्मसंज्ञा प्रयोजकस्ये त्यर्थः व त्क्तं तु दृष्टं व्याख्या दृष्टभ्रंशं न दृतिमतेत्ववितनाः कर्मत्वादृत्यस्य
कर्मत्वविशिष्टवाधकस्ये त्यर्थे दृश्ये वैनव्याप्यत्वोपवितान्वयितमतादृ येनुवक्तास्तः कर्मत्वविशिष्ट बोधफलत्वा चकादितिस्
मार्थं दृष्ट्यात्यान्वयः । दृष्टभवेत्त दृति । सर्वं व दृति वा अर्थेः सम्यानार्थत्वमेव । विग्रहारि त्यादेर्विग्रहे विशिष्टेत्यविशिष्टवस्याख्यादवम
त्या स्यात त्वमिति तेन दृष्टान्वयः । भाष्यमेत्वा न व्याप्यानामिति । सांतत्वेन मुखेन विशिष्टवदर्थप्रतीयतो त्यादेस्तेनात्यापत्तेः किंतु संस्कृ
नम हति केन्यर्थ केन केन कमिद्ध तीत्यादवधि ने ति वो ध्यं न त्र त्वं वर्णी ति । यद्यप्यनुकरणोऽस्त्र कारांते त्स्कारांते त्र कारांतं
तेभवति तयापि तत्र कार्यः प्रयोगदर्शनाभावादृत्यर्थः अदृकारांतस्येति भ्रसंभवाद्दित्य पकर्षः व त्क्त तत्वा दृष्टान्तु करणा
स्येव लोके सपुत्र्यमानस्य भाव दृति तात्पर्यमनभेदेति । तथा चै दृष्टमनमत्त विग्रहत्वमिति भावः अनेन तु चंतत्वे त्योनोत्समाना
स्वरेभ्य एव भ्रमनु नास्ति कं तेभ्य एव तु । नानेभ्य एवेत्य स्यार्थः भ्रमव दर्शना च्चा वृद्ध्यादेसवर्णे स्यानेनेतरत्वमसत्र त्रेभाष्येवाप्य
तोस्यादेवन तेषः वाच्यमिति स्तुत्रतीति वन नोदृति सूत्रे भाष्येप्युक्तमित्याहु । काम्य च्छ तनु च स्यादितः पादे सूत्र भेदः स्याद स्त्रा

इत्यंते पीमि नियमार्थं तथा हि यागफलं संपन्नमिति यथा: वाक्काम्यतीति श्रिघवि महीति वाजिने ऽनशि एहि शोनं मसारं स्तौ निश्चय
के. टी. प्रयोगस्य सत्वेदं मानं श्रिस्वे पर्वयाहि हारइति यज्ञाहिस्पो विहितत्र इति यथा: वाचश्चाग्नि मव स्पा पं काम्यवमहतेनो यंव प्राहि
१९ प्रयोगिहितः काम्यचा श्रिकर्म णोनर्थकमिति वाजि कवि शेधेन मुख्यकामित्व तौ माहे सति शिष्टम त्वरं बाधित्वाचि न्वर
स्यप्या स्याहिति वित्वमिति हरद्गो क्रमयाक्तौ कर्तुः कर्तुः फलं वा मतोषपार्ष्णं सं निपो नार्थवे स्याहि प्रज्ञायते वै कथा स्यते
निघ वहरः एते न विधेया नेकत्वा कथमेकवी म मेति यथा होत्र स्याहुरिति श्च न एव यो पक्रममा श्यापाय तेषु यत्रै वय
उत्स्या तमत्तो यसंनिको गाश्रिघ त्वाहितिशंकायां तत्प्रयोगाभाव रूपं समाधानमनाभिधाय पान्यदेव समाधानं कृतं क्रियाव
चनत्व स्याधा तु गृ गामधेन नतद्यं विशिष्टा कांवदित त्वादिव सिद्धत्वा तद्भ्यावायेति · माक्षि नचैव तत्र च्यौ इति श्रुत्या त्तुया
देवतिशेषः अर्थाइत्यस्य सर्वे अर्था इत्यर्थः क्रिया वचनत्वेति · गोदरा क्रिये त्यर्थः तस्य तद्वत्प्रस्तोक तद्गति शेषः प्राति
ह्नि स्यायथा तूनाम्नो गाने कार्य त्वमिति ने तमह्ना स्यार्थीम न्यो वाभेदइति वाजि केइत्यर्थ: प्रकाश्योति न नुक्तिपदं कारस्ये वा नुह
न त्वमनुनासिकं त्वंयम ति जाय तां किमने नानुवंध त्रय करणोने ति चेन्न: प्रखती स्याहव प्यात मनु परापतेः प्रतिपिका
१ कि प्यह करणो तुनोर वति ति भावः भाक्षि प्राप्ताने पराधीनि, प्याहि रामविवचे कि संनियो गेने ति शेषः प्राहेस्यामो लित
नुगाविशिष्टमवगतौ तदंगत्व बेरणोपदेस्या मीत्यर्थी न एवे तं ता प्रत्यधा हौ वाहि ना पवा घजे ताने ा किरवी मनुवादेनो राम. १९

वदेशाभावात्स्नानस्थानमप्यश्वेष्वनुनस्य मानोत्तरेणासिध्यभावादुपदेशस्यैव। नहि श्रीमत्स्मृत्यौ वाईरस्यपदेशस्यैवेति भ्रमनुवंशात्मामिकांत
नेत्रैकरणासाधनेउपदेशश्चेवनरोषोनस्यैववमत्यांतारामोसितेनाशिशेषइति ह्रस्वनप्रायइतिमत्रस्य भाष्यं संगच्छतेभ्य
स्यप्यागमोदिहतेनमस्मिनिकेविशेषः स्यान्नस्मत्वतेभ्यस्वावादेकिमुक्तिनरशापः संगादिभ्यो। ननु मृशादीनां हलघदिना
नामेवसवानन्तैवमासोनोस्यस्यापावसोभावइत्यनन्याहहलेति। न्याहमात्रिमत्रिविपरिरोमेनेतिभावः अमध्याहि सर्वत्र
हलोलोपः स्यादिस्यापारयेदितिश्राशयः शास्त्रेकाइतिश्राधिकालोकाइत्यर्थः भवमर्थस्यैरविधानेनपिनोक्तत्वादित्यलंगत
मित्यत्रन्याहविसहवरिनेनेति। भाष्ये उक्तं नारद्यीतिकाधिविशेषः वचनमात्मात्मापस्यकस्य इत्नोहि नुत्वेस्यसंतस्मसमिथ्याहृ
दिभवनेरपिमयोगः स्यादतन्नाहअमप्रुक्तेइतिभवत्यर्थीति। द्वावत्तिपीगइत्यस्यडात्विधावनुवृत्तस्यतदर्थीयोगेइत्यर्थः वि
विधौत्वशब्दयोगइत्येवार्थीइतिभावः हस्वत्तियोगइववसबयोगेपिडात्तिति त्वात्प्रनइतिइतिग्रंथस्यापीत्सेवनात्पर्यमावेऽस्मि
यमात्मासितिश्रमंननन्नवरदहूनामित्यर्थः नत्रिवपुनमितिन्यायेइववपुनमितिस्यांतार्थीअन्यलिंगात्सत्वेत्रोइतनेनामेदे
पिस्याद्रयमलोनिम्नवपतिपाकुमसनोः पादेनयत्यमार्थविशेषणत्वमयोसंभावितोऽतन्नाहपदेति। मामस्त्रासमस्त्रावा
भ्यांपस्तहूवसंपसंभवइतिभावः अस्तुमनाः सुमनामवतोऽर्थस्यसंदेः नाम्नतीतेः समासस्यावश्यकोऽतन्नाहमनःशब्द
स्येति। तद्धीमनुवादीनामेवसाधुत्वानलक्ष्यनापिमरूतिमात्रमसाधुत्वंस्यादतन्नाह अन्योतिति। अस्तुमनाः सुमनामवं

तीत्यथस्तुपदद्वयेप्यर्थइतिभावः मनः कर्मेतिमनःकर्तृशब्देमनंकर्मप्राप्नोतीत्यन्वयः।

नामस्त्वसमस्तत्वाभ्यांवक्षद्वयोपपत्तेरुक्तत्वेनाह

कृ.ग्र. प्समसलतेवलमलत्वाम्पोपाशरूपवीपतेलञ्लेमाहमञ्जतेदेवेति· अवयवसंवंधेषष्ठी मा, कंवायपांतनापेक्षयेतिभावः वहुव्रीहिविवक्ष
२० वमुकमिपाशयः नचेदेवंज्ञापयतेवि वारसेलवस्यसमलत्वामसमलत्वाम्मिति [redacted]
[redacted] शेषः समासामावादिति यांतेनसमासासामावादितिअर्थः अनअर्वेसमासेविग्र
मानस्यकोप्यविति सत्यार्थं इतिभावः तत्रा दृष्टिर्वं वनपोरनिवद्देशेप्रासिः सपरत्वासिद्धिरेवेतिभावः माक्षेः वश्यं संग्रामयतेरि
त्विति· संग्रामयतेः सोपसर्गात्तयप्यात्तउसतिमेवसिति दृांतथ्यालिन्तुसतिर्वं कम्ये सर्थः अवद्रपसित्येनेनवास्यफलांतरमविस
वितं· नेवसमः पूर्वमदृ अनथ्यानतकसेतीप्येनेनक्लि दे तद्दे पर्यं लंवपेवतनेयनयजुदहमतिअसंग्रामयतेति· यथाविसंग्रा
मशादेसंशब्दोनोपसर्गत्यथाविसोपसर्गादित्यस्यसोपसर्गसासानाकं ादित्यर्थो वोध्यः· ननुमातिपदिकाद्धात्वर्थेइति
वसिावसिद्धदृतिवेत्· सज्ञयतीसहावुमसर्गदृहितस्येवयथानुतापाद्धवेनात्रापितदृहितसिोतंतथ्येवथानुत्वनुद्धिवाद
सापनत्वत्वानमस्तेतुविशिष्टस्येवमहृजितेनोपदेशात्स्याहितांवावकत्यावविशिष्टस्येयथानुत्वापत्तिरित्याशयातेतदाहग्रा
मशावहवेति· अनेनेनत्वधोतकस्यासंयोधितं· हायान्यतदिति· क्रियावाचकप्रकानंक्रियाविशेषणोनकत्वस्यद्धत्वेनअन्नापि राम.
पृकृक्रियाणेनवा· त्वमनुमीयतदृत्यर्थः उवसर्गस्यद्रानयंकेतिअवर्थकत्वमात्रेतिविधयतेतत्वहशोतिपातदृत्यर्थः इदंचित्यम
पसर्गस्यमानाकारतेकतिपातत्वादनर्थकस्याविति पातस्यमातिपदिकावेनसवंतत्वात्रतत्रेतिवदेवतीमानोपोग्रामशाद २०

त्तस्मादित्युक्ते सामर्थ्येन संपूर्वो भूर्विद्यमानो ऽयं चूर्णहि मिश्रादेव वर्तितुं भविष्यतीति भावः। नियमार्थ इति संग्रामपतेर्वृत्तोप
संगो वध्यानितुः सन्निलग्नायस्य को सन्ति। अन्यस्मान्नुसोपसंगो वध्यानितुः सन्निति न यानस्य यो सन्निति नियमार्थं स्तात्क
लिनन्नाद्दमस्य यो सतां विनियमस्य यो सतिकाले वधयुक्तस्तो विसामर्थ्यान दुःखमर्कोल स्तरीस्तुवं नादि संश्रीयस्मादुःखिन्नकार
दि संशान्तरस्यानसको सन्तो न दोषदृति भावः वधयुक्तः संगो व जातानस्मात्सामावः अन्यस्वस्वमन्तावि सादौ युक्तः संते नस्य
मासेत्यपूर्विद्धिरिति क्रोधं ननु मस्य यो थं विशेषणाय क्रोधसंगतः तत्र मनस्तो सवृत्तम वतो सार्वथ्यं मनन्तगन्वावाभाव दृतस्मा
दृमस्य सार्थ्य इति दृवं च न हि दोषादेव मस्य पार्थ्य विशेषणाय ह्रीऽसंगत इति भावः संग्राम पतिरनुदात्ते द्विति संग्राम युद्धे ऽन्यत्रा
कारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे सति क्रोधेभ्य वधवेचन स्यात्कारि तार्थ्य मनुदात्तविशिष्टकत्वे ति भावः तत्र कारस्यानुदात्त
नुनासिकत्वमतिक्रान्ते त्तात्पर्यं द्व्यार्थकाले व हि तो नरकाले त्वलोपदयमस्ति न संग्रामशब्दस्य नं नस्य कालोऽके
युद्धे वर्ततां नत्वा भावे न युद्धे को ऽयं ना मश युद्ध मनुवादात्से भवेनसंकर्वं स्यात्तामेन च संग्राम युद्धे वर्तते न नन्वगतिर्जितस्थ्येविधि
धमाद्दस्याद्धमकत्वे नकर्मनियमार्थं स्वमिति वे नाहितो यमकां संप्रति त्वान्तस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे सति क्रोधे इति नाम्पर्ण
नुअन्वानुदात्तत्वे मांतर्ये संभाष्य मधोगस्यपाति काले न पदे नो यपतेः भाष्येऽयं न हि मसो ऽदिवपस्तर्गस्ये ति मध्याहि युद्धे
स्यो पवर्गस्ये त्यधीः ते नाशि मध्याय पते द्व्याहे नतिप्राप्तः देवरः नः स्तमन्वयतदृष्टाहो च मोऽपि ति कुः ति ङः इति सिद्धान्तः। नो हि नारेमा

षेऽतरानुवृत्तिनिगदानसंबन्धिरिते गंतेभ्यपक्षामाणि: पिशेषमनिरिदु. मषेनिरोमः। ननु कृत्तीनि निवृत्तौ माल्यचेतापविसिद्धमन आङ्गिपदीति
कै. टी. उ न नमिति. असमयाधनेदयावयज्ञानमहेद इति भाष्यार्थः। अन्तयपान तदंतादि मतेः छांदसो नुगिति भावः। अथवेतिपदंते प्रत्यवे
सुमिश्रयज्ञायमह्णसर्थः भाष्येनार्थः। कुन्नयद्दसीनेति अनन्यवज्ञानामीयमसद्भासंगातान परिभाष्या बाधकत्वेऽसंगच्छते नियमा
२१ यामिति. ननु नियमार्थत्वेपि प्रयोजनम् नादिश्रुतेः पुन्या बाधकं वनेभ्यः यदेतद्. स्थानकारणार्थमसंभवो बाधस्य सिद्धिरेव तदा। हल
न्तस्य माना माशब्देनसतन म. तानुवंधमनस्य हानिमित्तस्य हस्या बाधकं तेपतनमकरणाभावइति: अनभिधानादीक्षणेविषये आचा
रक्षिपोः भावप्रवेश्नस्येभाष्येत्तशादिहस्या बाधकं वेतेष्वतनमकरणाभावइति: अनभिधानादिदृशोविषये आचारक्षिपोः भाव
प्रवेशस्येभाष्येत्तशादिष्विनयानीति. ननु अमनतन्तावेकाद्. कायुतदमावेइति नदमावेपदहृदपार्थमानवयकमादिकहत्या
सिद्धिरेव न भवत्यापवादी। मनुवत्पोस्तापि अमन्तन्तवाधिनव मदंते: अतद्रवनित्या नन्वेपदार्थमंसादिपादद्वयुक्तं न्यवदिते
ति. नेनवमीयति चर्मापनेइत्यादिहसगुकमसंगानेनायहलंतादिर्धीयते इति भाष्यो के सेति वीथे। क्षपायकः। कदाचनादु
चनुर्थ्यन्ताक्रमतोर्थ कृति. तदर्थ पविशिष्टोनलभ्यते तनदर्थे विधानन समिपाहविधाविति। भाष्ये क्रमतोनातोवइतिपदच्छेअन्ता राम.
र्गवमेव क्रमनानावृद्धार्थः तदाकथाप क्रमतेरो कुटिलो भवतिइत्यर्थः प्रातनेषाव मर्थः कथायमनइत्यतो गम्यते किंचस्वजादिभ्यइति २१
वार्तिकभाष्येहन्यादिभ्य इति किमर्थं कुटिलापाजयाकाय क्रमती ग्रहहस्ती कुटिलाये सस्येवेयण्यापतिः। किंचवनु र्थ्यन्तेस्य

इति किमर्थमनारम्भेण पुरुषो नैष्कर्म्यमश्नुते । कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते
ज्ञानयोगाधिकारात् । तस्मादनारम्भे नानुष्ठानान्न पुरुषो नैष्कर्म्यमश्नुते । स्वार्थं कार्यं तावत् ज्ञानं तत्र न भवति । सर्वेषां ज्ञानं
न च संन्यासमात्रेण नैष्कर्म्यं सिद्धिः । अर्थः कृत्स्नसंन्यासमात्रेण ज्ञानमिति कर्मणां न तु कर्मणः कर्तुं गच्छति । अर्थः अत एव पापं तेन
पापार्थं कर्मसंन्यासमात्रमपि सर्वलाभार्थं निषिद्धं तेन दुःखमपि पापात् दुःखमनुभवति । ज्ञानमित्यर्थः । एतदेव ध्यानपराः कर्माप
इत्यर्थः [redacted] : [redacted] कर्मणो इति कर्मपदं सम
कर्मणः संन्यासः कार्यं प्रयोजनं तत् अपि तु नैष्कर्म्यं कर्मणा इति सर्वादिभ्यः कर्तव्यं किं कार्यमिति विचार्यमिति तत्र
यं संगच्छति यावत् किं कार्यं तावत् ज्ञानमित्यर्थः । न च विकिरिकार्यं तदेव तस्मात् कर्मणो नैष्कर्म्यं प्रयोजनमनुपपत्तेः
गमनं कर्मणा कर्तव्यमिति नोत्साहः तस्माद् विकर्मेत्यर्थः तथा नाराः । नैष्कर्म्यमपि सर्वं त्यागे । कर्मणां कार्यं तस्य गाम्भीर्ये
कीर्त्या पापाः सम्पाद्य । तस्मात् कर्म न तिष्ठति यं प्रयुक्तं तत्र प्रविष्टं । अनारम्भमेव कर्मणामिति । अनारम्भ
विषये कर्मणामित्यर्थः । न ध्यानमात्रेण अनारम्भेण पुरुषो नैष्कर्म्यमिति अपरमाह । तेन न च यत्र संन्यासं कर्मानारम्भे
पदार्था न भावो गम्यते इति न कश्चिद् धीरः । एवं स्थितेति अनभिधानादिति तत्त्वं कर्मणो भावो वर्णितः स्वभावसिद्धमिति संयोगं
नं न बोधितः स्वर्गं । अनारम्भान्न पदं त्ववलम्ब्य ज्ञानं विपद्यते नयमयोगात् पदमिति संचराः । न मिति । अनारम्भ

र्थ इति । यदीलं करोति । स्वार्थं इव स्योन त्विति । एवं न व्ययोगाभावात्किं तन्निरर्थ्यं न पतत्वेनेतिभावः । सुस्वादिभ्यः । माध्ये सुवं वेद्य न इति
सुखयसत्ता दादिनादेवदन्तस्य सुखं प्रसाध कोवेद्यन इत्यन्वयः । पद्यवं न रंग त्वात्कारकत्वेन वेदनाया मन्वयो माप्यः । तथापि साम ध्य्र्
कु॰टी॰ २२ स्तुखादिभ्य इत्यत्र व दुत्या हृवे दनायाः दति समस्ताल्पाध्याकृत्यालंभ वादाहृत्सु पांसुलुगिति । वेदनाशब्दे विद्वेनत्नेति गौरादिकल्पं न
तरायाकं धर्मेति गुब । नामरीये तिसुखयसत्ता दादिनालिंगेनेतिभावः । नमो वदिनमस्य शब्दस्य शब्द सं नत्वे पिन मः शब्दस्य सायो
विधानेन न तयोगे वर्तुर्थी स्यादत आह नमस्येति । विपान द्वेति । अव्ययत्वोपलक्षणमेतत् । अव्ययासाहचर्यमनीतोय
नेनैतस्य योगेऽव वार्थी ह व वस्यिया नत्वविधानात् दृश्यमानं गतिः स्यात्तदाऽऽह स्यात्वादिति । अथ शब्द हत्वे न तस्मेनी
हत्वार्थित्यादितिभावः । इत्यर्थोऽपि कारकोऽति अनेनैतत्स्य वपतिनायपर्युत्तः । मनीपते किंतु वा विस्पाशब्दादिभ्यः स्यपादि मात्रं
नीतिवदसा तत्त्तानामावस्मनीतिगि । माधद्वससामिरत्वमुको वं त्वे कदेतितदृतिकरणायदानुवस्या क्रियापाम्याचेगिधायपिमयो
गवशादेवनाहिरोपप्रतीतिर्भविष्यतीति । किमेतैरित्यत आह कत्तयादित्स्येति । माध्ये साधनेनत्तया हृदयइति । मावोपि क्रियाह
पदवेतिभावः । शब्दं तन्देति । स्वार्थे करणेऽन्यत्रापि नानाइ व्याविते विशाहृत्यां तत्त्वा व्यक्रियाकारकेन प्यानिमापप्रतीतिः स्वादेवे राम॰
त्यन्वयः । तत्राह द्याम्रो हृसामिपादि । तथाहृदयत्वे तिहृव व धानुसं ज्ञाविधानमेवै चात्क्रियावाचकत्वे मानमितिभावः । माध्ये २२
पवाधानव स्यादि । [redacted] । पवाधानवद्वेति

क्विपा व वनाय वेत्यर्थः कः स्वत्वयोनि प्रचाहि नामस्यैरहि ना ना मेव पा रा नक विरयो। नि नि ध्याने कान घवि तेव मित्यर्थः घवि
ध्याति. एकमाविनाहित्रानो त्यर्थः एवमप्प्यादेशना मिति. नमसः एजा या मिस्यादि नोध्ये रानि नि. नि इन मेपरागात्मा वीतिवउंशे
ऽलि नि व क चित्याऽः मुंड मिश्रानि दशा दे वा कारां न मिशी ये न मश्ना नुपपमिर न श्या हकि मिका हेति. भाष्ये दृश्या मितिस मानार्थ।
वित्यर्थः पपप्पकारां नपोरेव श्रहतोपिनपोर्निपसार्थत्वाहिकाणंनाभ्यांतिजभागेनए ऍहेबपरिह गोलितयाप्वेकदेपाहमा
छेपाविनिनिपमप्लएनस्नाजानोपानुपूर्वीकानामेनदृर्यिकानंरोठ्ठलकलपोदेवेति। मकाणंनरेरत्ताप्येकदेशुकि त्वमस्यानुव
देकत्यनेभाछेरहिदविनि. येति. कार्यमात्वनित्यमिति भावः। वाचनिकमितिप्राहांनरमेतिववनमिति भावः वल्कनरुत्कदेपिन्या
पलिहमिस्यारुणपवेतिप्रा नोसत्यामिति श्रव्रनूमपोरमित्यपोः पर त्वाहं मस्येवहहिने नपधाकारस्येति भावः नेदनास्यापापिम
माहितमिस्यचनात्यर्थ.। ननुएवंमंसहहिमाम्नावपिलोपेउपधाहहिपामिति नेकस्याश्रमिनित्यमिमिशांकते. यदुकीति. मिम
स्याभावेति. मि स्यानिकेत्यर्थः वल्कनोऽवोजान नो सस्यलोपेनयाधेपि श्रन उवधापाषु स्यापमरत्तिदेवस्या मिरतेनंवाधय.
श्रवो। मानो पास्यचामित्यत्वेलोपेहकेऽसाभ्येवेस्यराये नाहृत्वतनहिविति. न्यायेति. पूर्वोके त्यर्थः परेतिदंभाष्यमेकदेशुकिः
मिनेलक्षरा या यामिवस्यानि का पाहहु मि सतोकेः निहं तुकित्यामागानरुके नेलोपेस्यानिवमहवेनवहरमाञेरपिनदुकेलरुंड
कित्वाभावाऽ. श्रनएवरौरऽ।निसूत्रेलोपस्यस्याश्वनरमास्यारहदोपोनरसमस्यो भपोरनित्यपोः परत्वाहृद्धिःपाणंकानालोपी
म

नि स त्वे ग प द तो द्रष्टृ लौ यो प सी पा नि निसि द्धं निनं ने ना त्र म सौ क दे श्रुति त्वे स च मे यो रूं इ द मे वा मि प्रे य स न मे कै य द श्य द श्य ना त्रि म का
के. टी. प य म त्व नि पा न न मु के न्ना य प्रा श्र प ना मे व त स्या प श्रु ति मा नि य दि ना प्र म पं इ नि बु नी इ ग मा न स त्वा मि द मि नि भा व: न त्व क दे यो नी नि दे ह
मु नि वे म त्व गा नि ना दि इ न ना स त्व म प्र मा नि क म न स्व स स्या ये नि स त्वे पा शा दि म य ह्रं गा व नि नि पं वा नि स क रो नि पी न थी प ल स
२३ प ता ने नो म ना ज दि स्या हि नो सि द्धि: स स्या वे नि स त्वे त य न य र ता इ नि व दि स से । धा स पों नि य म श्रु नि । ए वं व भा स्वा र्थ पा वे वि धा ना र्थे स्या
त: य र तो इ नि व धा त्व र्थ मा त्रो प ल क्ष ता स्या न श्य त स्व व मे गा स्तं न स्व नि सं व र्म य तो स्मा दि नि ष्ठि रि नि भा व: स्वा पे श्रे स्यो पो नि: श्य
म श्रु व प इ नि स प श्या ना न त्र त न भा श्रे स पं । धा नो दे का इ हे नि प त्या प्र त्या हि नो स म मा नि न र श्रे न प धं ने न क्षि पा वि शे प ना न प
प त्वा म क्ष इ त पं: ए क का ल स्ये नि ए अ शा स्या श्रु प ल क्ष ता मे न न न त्र दि वे गि जि गी षा श्री ग प ने का र्य स्व र्थी ना स इ गु ग पि नि र्व
वि ष प मे त्व न्म प्रे मे द त्र प गा नि नो ना ना ते न क प मे के वे म न श्या इ ता वे नि: ए न ध्रं प मे वे स्या ध्य त्व मि स्या इ स्ता धे के नि श्य न ए व म प नि न म
स्या न इ स्या हे व इ प व ने ने नि भा व: श्य धि श्र प गा हि नो ना ना त्वा इ इ श्य धी नि श्रु ग प दि नि: ग य न वि ना श्री त्या हि नि भा व: श्य म जी ता वे म पि यो धं राम
भा श्रे को प मि स्म स्य कि म पं जो प मि स्प पं: मा ता मि इ द्रे क मे धा र पः अ प ता मि इ द्रे ष श्री न शु इ स्या बु द्धि नि श्य ने का सां स अः नो श्य य प प
या श्री पा तां बु द्धि वि ष प ते न यो ग प घ मि नि भा व: बु द्धे श्रु ग प इ स्या न म न स म मि इ र इ नि यो ध: प धा ने नि पी न: प्र स्ये न न स्पा ए का नु २३
का ना दि नि भा व: श्य ना पि स म मि द्धे बो इ ए वे नि वे ध्यं । कि पा पा ना नि व न ए स्मा स्या स्वा तां म न वा दा ह स्या प र गी नि स ज त्वा व प व स्या धा

स्वरस्याद्धातोरवदइतिसूत्रएवेइंवार्तिकमितिलभ्यतेतेनतः पूर्वेनित्यमित्यादिसूत्रद्वयलेखोलेखकस्य

प्रतिषेधेनेति उक्तंविनापि चेवर्तमानेलवनमित्येवंविवक्षायांधातुसंबंधस्यासत्त्वादुभयप्राप्तिः नन्वेवमपिवेधाप्रयतोलोपमार्ग्गस्वार्थ
कौ.टी. कृत्वाघञ्‌ ३ तंशरा त्वंतेनैवमापमिति विभुत्यनेभवतिवेतीत्यत आह प्रत्यायेति नन्वेवमप्यर्थे धातुसंबंधे यदेतलव्धात्वर्थे धातुसंबंधेलो
२५ डितिभावः लोट्प्रत्यये निविष्यादिष्वपिलोटविधानान्नदृति भाव इति तथैवनदर्शयति कस्ववमनास्‌ नन्नायविषयंत्रिस्वयद्भलोनेपक्षविति
हितीयविषयवाक्यपासमपि तहस्ते तिनयोवमाक्येवहहस्त्यादि निमुद्येयोर्थभावमेतनत्याविति तुपलेषयामंतनत्यर्थप्रसक्यादिल
क्षणः अर्थोतिरे यथालेडकौ लिङ्‌मस्यायेनेतिचिपमिदंविषयेपविहितेनन्यायामविहितस्य पायडसतोपथानुसयेतदृत्यविनापबंदलो
लिङ्‌चोत्सनत्ये आप्येउनो नहिविषेधानुवादे नन्नासंभवाद्वत्वात् इत्याधेय इत्ये तनोनकितोलिनायेनदिश्चषयेपिपमेनननस्यायित्रलिङ्‌न्याय
कारेणाक्ये पायसमपि तथेवस्यायेतिविमेपत्ताभ्यस्वयादि तस्यसंबंधादमरं नयतीत्येयत्र्यविशेषस्यपदंनाद्रसस्यमाहु अर्थइत्यादुः स्वप्र
यःसर्वस्यामर्थ्येदेवदिकोपचारस्तोनानामनोपत्यासोऽर्थोनशाह अवार्थेति अस्मिन्‌ योगेपुक्तिर्वद्वेषाह नवेति प्रतिपदिकान्तिनिति
भावः यथसर्वापिदलोपमातिरलिनयापिहवणांनन्यसन्ददुवानन्नुययासः अर्थइत्यस्यादिति नवदिलोपयाथनपूर्णाहविलिपार्थ्ये
राम. मेवमविशिर्याये अन्याहेशाद्वारविधानन्नामर्थ्येनेवलिलेपनाधेसिद्धु आगमालिंगवृक्षादिषारस्याद्ममर्थ्येनइहेरपिवाधःस्यादितिमिमा
नःमाचयेवमनर्थ्यावकृतिनवत्रपहृतेवदितिलोवरीतिहस्यानापति अग्रकमिपायोनीतितृतमेदृतितेननः उप्रसन्नमियायान्तो हे २५
तुमहद्धपथेत्वानेमंरेहस्यायपादपिठेशवान्नानमाहृद्रवप्रिमस्येतितस्येवव्याख्यानेपनविप्रामामाविफेस्येतितमयोजकोहेतुरिति स्येपे

हेतुमति

न्वयी: उत्सखेनेति स्ववे मेरसंग्याघं· विपरीतेद्दनीयं· मयोस्व यायाराननुकूलमाचरतं न्वनीयं यथ्याभिस्त्रगासयतीस्याद्दे याकाव्यये
स्वइति: नहिवपत्वान्येरस्मायाइन्वयी: ननुनदर्थेमि नन्निमितेस्वर्थ: हेतुरस्यामीतिविग्रहेणहेतुत्वनिरूपकस्यमन्वायपकादेरे
वमनीनेलवैवगािवस्याद्दिस्याहयाकादेरेवेति· नत्रैवार्थेइति· नवास्मयुक्त: यवनीत्वर्थप्रतियाग्नायमाव· गोिनतेननाइस्या
मतीनेरितिभाव: एवमपि हेतुसंबंधिकार्यत्वाप्यमिस्थापिनाहेतुमत्वइनेकथंमेरतोय्य नेनप्राणनस्माहितिलक्ष: या
काव्यये सोहेतुव्यपदेशोपेनसचासौहेतुत्वोपलक्षितन्यासौमयोनकग्वनास्याधोव्यापारइतिविग्रह: नत्सयोनकइत्यत्रा
पिकारकइत्यधिकारान्नेतिचेन्न तै: मा कृ हेतुत्वस्याभावाडिन्तवेपलक्षितेत्यके: सवव्यापारएवकरणेत्विइम्पष्टिकाराद्दिति॥ भा
व: नत्रमनुप: साधुत्वं तुहेतु: कर्त्रीसिन्वर्थे नेनिमायस्त्वहेववस्यति। व स्त्र्हु मे पदानेनमूर्तिकं मसम्पार्थनेनिवक्येमसया
र्थीविशेषणानेनुक्षेरथेमाहयदेति समस्याय्यविशेषणतामितस्य [redacted] समस्यार्थयरिच्छेदकमित्यर्थ: सहवतिविशेषणोतिमायग्र
हस्यर्थविशेषणमितिस्यमहनेरथं दुव्याविशेषणतामित्यर्थ इत्यमिमान: वस्तुत: महत्त्वर्थस्वपाकादेर्विशेषणतामित्यर्थ: योनकथी
न्पार्थस्यविशेषणत्वनियमान्न धातो:प्रत्ययस्यप्राधान्येहेतुमत्वं संभवाद्द हेतुमदर्थेति· हेतुमदर्थविशेषणकफापोिमिधायिनइत्य
र्थ: भाव्येविषयस्त्र समन्वयो धीति मयासाद्दृष्यारेणद्दिषयकबोधजनकंमानिपद्दिकमित्याद्दिकमयेत्यर्थ इत्याहु: हेतुमद्दर्द्रस्यप्रेरणा
परत्वान्नकारकोपादानमित्यसंगतमस्तन व्याप्ति कारकशब्देनेति· अवयवाितिरिकाश्रयेति· पंचमिर्लि: सवनीयादेपंचमिर्दे

त्रैधिप्रस्थानत्वपानयाचक्रांतरामायावश्यमोवीश्वरोत्तिभावः कर्तासिधीयते इति वाहुल्यकात्कर्मार्थेनद्वतिभावः तत्रकरणमप्रधानत्वर्थं तेति
कै.टी. नातत्कर्तरि कथंप्रभवः स्यादितितद्व्याहिमामितिवोध्य. यदिदंतत्कर्तरहि प्रकृत्यर्थविशेषणमिवभवतीतिभावः भेदप्रः संहि
२५ रूपेनेनतत्वक्षोपपत्तिः सचितातामाहविनायजिघोनकोतिखासीति हुवतो सा हैतर्पं वामर्हं जैरितिसकांतेतत्क्षोमासीन
साहिकंचतनतयोनकमितिभावः सवमुक्तेवोधितेति. मक्षमितिविशेषणाद्युक्षेशा ऽंतनामिहितवोतनापेगतिग्रहणमितिरिति
भावः हेतुमदिबहुवचनादिति. मनोज्ञकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः हेतुमतामस्यविषयसमभीत्यादितिभावः शब्दांतेषाने
याचकत्वज्ञानरेतत्यर्थः पदार्थेतिप्रव्याहिभिः पाकानुकूलत्वेनहूयोस्त्यमिधानमितिमतेद्दंभाष्यमितितिभावः एवंचेमयोरवि
व्यापारयोः समकर्तृत्वेनविशेषणविशेष्यभावानापन्नत्वेनमयोरविकर्त्रीःमाधातुर्मितिरूपंग्रहणतत्रपक्षेप्रयोज्यम
नर्मत्वंनायादिति. प्रयोज्यनिष्ठव्यापारस्यविशेषणतयाऽवोधनतस्यप्रकृतत्वोभावेनप्रकृत्यर्थताभावानः नत्वादित्वनेसेनतसक्षी
विमर्थमेवेतिबोध्यं परेत्वेवंहिमहत्यर्थविशेषणमितिभाष्यात्स्वार्थसंगतिः स्यान्मणिजन्ययोज्यः णकः प्रवेरर्थः तत्र्यात्मानधीन
त्वतत्त्वस्मार्थाधानं प्रयोजकव्यापारस्यशाहंचप्रयोज्यव्यापारस्येत्प्रमयाश्रयत्वोःकर्तृत्वेनकर्तृत्वेनोभयत्रिविधयाभाव
स्यापिविविनामतायिरहेतमह्यत्त्वं चतपंतरितेनप्रयोज्येतहूयोरमिधानापतिभाष्याशयः प्रधानकर्तरीतिप्रकृतिभन
त्वंतार्थकर्तरित्वर्थीप्रयोज्यकर्तृत्वप्रत्यर्थस्यतत्त्वंतार्थस्येतिरितिभाष्याशयः प्रधानकर्तरीतिप्रकृतिभन्तत्वंतार्थकर्तरी

राम:
२५

त्यर्थः भाव्येतस्य प्रयोजकस्य तस्मिन्प्रयोज्ये एतेन तद्व्यापारे स्वातंत्र्याभावे नांतरंगत्वेन च कर्तृत्वमेवा

त्यर्थः प्रयोज्यकर्तुरिव प्रयोजकस्यापि तु स्वातंत्र्यं नास्तीति तत्र प्रवृत्तिः कुतो न तदर्थमिथानमिति भावः प्रधानकर्मत्वप्रयुक्तमित्यर्थः प्रधा
नव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यर्थः अप्रधानमिति लिंचप्रयुक्तमित्यर्थः प्रधानव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः अव्याप्तिरिति इति प्रयोजकव्या
पारस्य वाच्यमिति लिङ्गा वाच्यत्वमित्यर्थः लिङ्ग्रहणार्थं कृत्वेन प्रयोजककर्तुः कर्तृत्वं कथं किं तु स्वातंत्र्यं न कर्तेति नदोष इत्याह
ननु प्रत्ययार्थविशेषणस्येति कथमत्राप्येतेन तद्व्यापारेऽस्ति स्वातंत्र्यमप्रयोज्यव्यापारस्ये त्याह प्रयोजकव्याप
रस्यापि तथाह प्रयोजकव्यापारस्यापीति इतरदिति तद्व्यापारे सोऽप्यस्ति तत्र नत्वादिति तस्य व्यापारप्रयोज्यव्यापारत्वप्रयु
क्तस्वातंत्र्यं गाढमित्यप्रधानकार्यस्य नो केवलतत्पाया स्वतंत्र्यमादिभावः एकधातुवाच्यत्वादिति स्वातंत्र्यप्रवृत्तिरिति
तु वाच्यत्वादित्यर्थः ननु प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापारापेक्षया कर्मत्वे विप्रतिपत्तिः प्रयोजकमित्यत आह तत्त्वं प्रधानकर्मत्वमाह स्वार्थ
ति प्राधान्यादित्याह उत्तरदेशसंयोगे स्वार्थव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः प्रतिपत्तौ वाचिकरोत्यपेक्षया सुत्कर्षको
र्मिकविशिष्टकर्मप्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत आह सत्यमिति कर्मणोऽपि सान्निध्यायेक्षया षष्ठ्या उपात्तत्वमित्यादि इति सुत्कर्षा
नुसरणापेक्ष इति भावः तस्या प्राधान्यादिति तत्प्रयुक्तमिति तत्कर्मत्वोऽपि हि तेन षष्ठी स्यात् स्वतंत्र्यं तत्प्रवृत्तिरिति कर्मत्वेऽपि
न तु लिङ्च प्रयुक्तमित्यर्थ कर्तरि अप्राधान्यं च प्रत्यक्षमप्यकर्तृत्वमेवेति बोध्यं नियमतेऽपपत्तिमाह स्वातंत्र्यमिति परत्वादिति अं
तरंगत्वाद्गुणजीवत्वाच्चेत्यपि बोध्यं प्रधानेतिप्रयोगापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्तन्नोदेश्यतत्त्वसामर्थ्यं प्राधान्यप्रयोज्य

क

ऽध्यायस्यापि । अज्ञानाधीनत्वलक्षणोर्थः प्राधान्यस्य प्रयोजकव्यापारेपि सत्त्वात् । शब्दशास्त्रे शास्त्रप्राधान्यस्यैव मुख्यत्वादि
कै. टि. तिभावः । गुरोरिति । विषयतोऽकर्मतामात्रमेवोपयुक्तार्थः । कर्मसंज्ञायां नियमाभावस्यायामागुणाक्रियायास्तामेव्यापारस्वधर्मेणाकर्तृत्वे
२६ नाभिधीयत इत्यर्थः । स्वातन्त्र्येणेति पाठे पिकर्तृत्वेनैवेत्यर्थः । ग्रामः स्वरूपत्वेपि स्वेतिगमेः सकर्मकत्वेनावश्यं कर्मापेक्षत्वात्
तथैवस्य कर्माकांक्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वादेवेति भावः । साधनविशिष्टक्रियायाः समोपेत्यनद्रूपत्वेनकथं द्विकर्मकत्वं
कथं च प्रयोज्ये कर्मणि लकारइत्यत आह प्राधान्येनेति । तथा च प्रधानद्विकर्मकः प्रयोज्यार्थः । तस्मात्प्रधानात्कर्मणि लप्रत्ययेन
स्यादित्याह नीतिभावः । प्राप्तोनीत्यर्थ इति पाठेपि प्रतिपदस्यैवोक्तत्वे कर्मस्यैवोपपन्नं तत्त्वमाख्येतथापादइतिश्रमितिसंस्का
रवत्वस्यानुपपत्तेः प्रधानमप्रधानत्वेपीति । कर्मस्वरूपत्वात्कथान्तरार्थकर्तृत्वे कोत्यर्थः । तत्र स्वरूपस्यग्रहणाभावेनेत्यर्थ
कमपीति भावः । अविवक्षितेति । एवं चाभेनैकत्वाद्विवक्षायाः विशेषणानीति भावः । भावाद्रूपमतेनैकैकपदोक्तेनप्रयोज्यस्याया
रस्यैवेत्येवकारेणानन्तराभिमुख्ययोगेनकत्वाभावरूपवामेलेत्यनदूतिद्वंद्वः । प्रधानविद्धेमव्यापारेदवस्त्वशेषेसंमतइति
म तत्समीपनिर्देशात्स्वरूपव्यापिदर्शनाद्धिचारउपचारितेनव्यापिशब्दवाचित्वे क्रमामिदानीविचारः । अभिव्यक्तइत्यत्र शब्दकेति
माद्येवाकर्मप्रयोजकस्यतद्गति । एषनातत्पनास्यांपर्यायस्यादिविशेषः । विकृतिः प्रधानार्थः । चेतुकोमाइत्यर्थादिति । राम
विशिष्टेतिप्रश्नांप्रत्यावहितरुपैर्वर्तिव्यापारवत्त्वसंस्कृतेवेदमनुवर्त्तनपवत्तातिनदर्थनपदार्थतरनंतरंचेतितथा २६

देवतादिरूपोऽति· विलक्षणस्य तु कृतत्वेनेत्यर्थः· यतस्तेनः सर्वतन्त्रप्रयोज्येऽप्येवं तस्य विशेषप्रतानात्मा प्याप्तं भावन इति तु परसंगा
दृष्टांकमोऽस्तीति स्वत्वे भाष्ये परिहृते नो यत्संगादात् शंकमानो लिङ्गि· यतने नातन्वाशंकोत्स्मैत्यासंभावानावृत्तं केऽत्र कोऽपि कांक्षेति
योधं भाष्ये नरूपितं संधिपूर्वकं मितस्य स्वतन्त्रेऽपि शेषतामन्तमिति शेषः· अपरिहार्यादिति सर्वं प्रत्यर्थीः स्यादितिपर्यन्तं यावित्सत्पक्षो
दृष्टं दूषितशेषः· दोषाणामुक्तत्वादितिभाष्यार्थी इति भावः· अथ वेति· अत्र पक्षे सर्वं प्रत्यर्थीः स्यादिति यत्र तु क्रमेणेति भा
ष्यार्थ इति भावः· प्रयोज्यव्यापारेति· प्रयोज्यव्यापारस्य प्रस्तावं तत्र प्रसज्येति विग्रहः· लोके प्रयोज्यप्रयोजकप्रयोर्गुणप्रधा
नभावाव्यभिचारोपलम्भात्प्रयोरपि तत्त्वमेवोचितम्· ननु प्रस्तावे कर्तृत्वेन समन्वये नयोगो युक्त इति तः· एवं च व्यापकतापक्ष
इव योजकत्वापक्षेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावे नैव योगः स्यादिति तेः प्रधानकर्मैव तेनाभिधानमिति अप्रधाने कर्मणि दु
नीत्यादिवदिति· पदे तु योजकत्वान्तस्य विशेषस्तामेवोक्तमिति भाष्ये क्रमेण तदुदाहृतः· अनन्यगत्या स्वपदस्य भाष्ये प्रकृत्यर्थवि
शेषणतायां नोऽन्वयः· किं त्वर्थपत्तावात्मनेपदस्य प्रकृत्यर्थकर्तरि स्वातन्त्र्यादिरूपस्य गात्रमेव नपक्षे एवं च प्रयोज्यकर्तरि त
नीयेवकर्मत्वेऽपि द्वयोः इत्यादिनाप्यनुक्ते कर्मत्वपिवादिस्थीकारेण तादिविधौ कर्म कर्मादौ प्रधानाप्रधानव्यापारमहते·
रुचित त्वाच्चाचकत्वे नतु दोषः· प्रयोज्यव्यापारपक्षे स्वार्थे कर्तृत्वे विपक्षकर्तृत्वाभावात्तत्र कर्तरि स्वपदात्मप्रयोजनमते·
एवमन्ययोरपि द्रष्टव्यम् त्वं स्वाङ्गः लिङ्वेति· साधारणं नरदेशसंयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वात्तस्यार्थ इति भावः· अर्थान्तरद्वारा
मेघे

२८

मर्थो हि जिगोथं यतीति । सोपि माणुकं पुनश्चैव प्रधानम् न प्रधानो विप्रयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वेनेति भावः । हेतुः प्रयोजक इति । तथा च पा
रिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु को मत्वर्थः इत्यस्य किं प्रकारः इत्यत्र प्रयोजकव्यापारः इत्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्याये
न हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणमापद्यतेतीति न प्रश्नो नोचितम् अतः हेतुः कर्तेत्यस्येति । प्रयोजकव्यापारे वर्तते सुतरां । प्रयो
जकस्य पारिभाषिकहेतुत्वेपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये हेतुनिर्देशश्चेति पाणिनीयभाषितेपि लक्ष्यसिद्धिः नाहनावश्यमिति णिजन्तप्रयोगस्य
हेतोस्समर्थ इति भाष्ये ब्रवीतीति तेनेन नाहं शशक प्रयोगार्हश्च मुख्यार्थवर्तते नेति । अतएवेनतु प्रधानक्रियाकर्तृत्वपाकस्यापि क्रियाभा
वात्मको ऽस्याभावे प्रयोजकस्याप्यभावोऽतः कथं तिच शकाकान्त्राहस्वबेतिः भावेति दोषः । समानार्थत्वाद्गमयत्यो दृष्टिवोरस्त
केनाहराकृतिविषयत्वादिति । वस्तुतस्तु लोडुंतेप्रयुज्यमानलोडुंतेशाक्षस्य प्रयोजकव्यापारः तस्यासत्त्वाल्लिङ्गत्वादिति प्रश्ना
शयः । पचीपस्यप्रकृतिविषयत्वे लोडोर्के वा तेषामस्वादिति भाविष्यतीत्युत्तरपदस्य भाष्यासंगतिः नहि पचीपेलोडोकत्वमाश्रियप
योनाम कदाचिल्लोडेव कदाचित्स्मिन्नेवेत्याकारः नन्वसौ करोतीत्यत्र कृत्र्न्याये नायापितिवोः पास्यामवृत्तव्यापारे नैभाव्यासं
गतिरिति वेन लोडुंतशाक्षप्रयोगहेतुप्रयोजकव्यापारस्य लोडुंवाच्यत्वमिति प्रमाणेन शंकासत्त्वानालोडोकत्वादि । प्रत्तस्य वा
पनाशयः समिरणत्वेन लोडवाच्यत्वमिति । स्पृतत्वादिविधिमित्यत्रोक्तमिति स्वत्वेउपपादयिष्यते । संतृष्णापंचविप्रतानस्नुपपादितं राम.
नकर्तेति । नत्वप्रधानक्रियायाः अभावादिति भावः । स्तुतस्तु हिपेष्वृतितत्सोमात्कदाजिभाष्येकैर्युतिकस्याकेवलस्वसंगोथंयत्रा २८

धीयमानं विधीयमानमित्यर्थः एतेन लोकव्यवहारस्याभिधानात् कथमकर्तृत्वमित्यपास्तं इति भावः केचित्तु कन्यापोहलक्षणं बोधं सत्वीयर्थीय
मानं विधीयमानमित्यर्थः एतेन लोककर्तृत्वस्याभिधानात् कथमकर्तृत्वमित्यपास्तं तदुपमाद्यपि । यत्समहतेति । अस्य विधेर्थकस्तोऽ
हि मयोगं विनाशीत्यादिः एतत्क्षियोपिधीयमानमेकस्य भावोऽस्मिन् संबंध इति । तुच्छ एतेऽभिसंबंध इत्यर्थः । आह्वेन वासो मद्यती
ति । लोई तत्संयोग एतत्सर्वं रत्नो विनेत्यर्थः तुच्छमिति वुधा विषयी सतसो वसर्वे त्वयो धान्य सत्ते वाक्यं मा पाद्वककर्तृत्वस्याविनया
मन्तस्येव विधानमिति भावः आधीयमानत्वात् इति विधेयत्वादित्यर्थः इयमात्मस्य कर्तृत्व दहितस्य सप्रयोगः प्रैषः इर्ले
ति । ईद्दशकर्तृरूपि यद्दिहितं संज्ञा सत्वे गृहतामिति भावः पाक्षिकत्वात्मय पर्यवेतत्ताय मानत्वात् । एतन्महद्वधाति च्छेदः मागे
वी ताः कैवल्यं ज्ञापयाने हि लोहितश्चिन्न कारणीयत्तइकरीत्यापाकि तत्रापीविषयस्य यपीप्रत्यावारणात् चिंत्यासिदं त वेदे
शीत्ललोकेः समा वेशाभावेन्वासयेत्यापनुवपत्तिरत्र अह्मान्य यत्र वहिती च इति मयोगत्कोपिदव्वकी यहन्या येक्षपामयो
गोमवतितहतयोः समावेशाद्रत्यर्थः । ननु मयोजकव्यापारस्यैव मिईतैतिनने नै वयोतितत्वात् इयोतनायस्कंतेइमाहिमं
पीमतन्याहगच्छिति जत्रेति एवं च मयोजकव्यापारस्यानुमतीते तन्निवनाय तीव्रमादिति भावः आनेकार्थत्वादित्यादि मिया
नोतेवधात्वर्थः फलानुकूलत्वेन सर्वं वाच्यतामस्य वकले एगान्वयः नाभिनत्वकर्तृत्वलक्षणार्थफलमित्यर्थः आयेऽयमयो
स्य कर्तृ सेदृश्यापन्निर्गतिवृद्धितित्वं नु निवयसकतनोपाये स्त्वात्स्यांते एवं व्यापारवर्तीकर्मत्वेनमाहिरेवनेति हि वाहिता

न भावद्भूतिर्योजकत्वात्पक्षे पुष्पवद्ने नैव योनिजत्वात् योजकत्वात् वा भावद्भूतिर्भावः व कत्तो योजकत्व वादिनो व वनांश्चमः योजकस्य मुख्य पद
कै. टी. श्री नानः वाचकत्वात् तादेन न तं वेदुनमिति जिनत्वेन योजक व्याप्यापारव्यलक्षण कर्त्तामितत्वात् तवेदमनेपदत्वात् भाव विभावेति ज्ञात व्यपदेश
२८ भावेति भावः नहि पदहीनः प्रत्यय इति विपर्यास पदेने व प्रयोगासिद्धिः देवन तु विपरीतप्रयोगाप्रकार इति यदि इत्यर्थः भावेनादिति भा
ति पदि क्रोपलक्षण मामिति पदि क्रादिरित्यर्थः कर्मत्वाद्यं न भावे योवै कार्यीभावो लोके व्यवहार नकरोतीति व धात्वर्थोपलक्षणे तेन
वे नामिक्रामस्य वपनीयमाहित्विति एवं व भामिति पदि क्रादेरित्यर्थः तदिदं साक्षात् नास्ति त्वानिधान तु पाठे मत्वमस्य त्वयान्नवे तियो
भ्रंशनात् लत्वेन नैव सिद्धं वाजिकर्मकत्वे स्यात् नप्रयोगस्तद्वानकृत्स्ननामधेयस्यामवृत्तस्यैवैचित्यान्न एवं व मुख्यमिश्रेतिकृत्वस्य
कैयटश्छन्दसि गोधेन ल्यपे इति व्याकरणभाष्ये कर्मत्वेड्डेन वृत्तिर्भावः लक्ष्यमाणमुपयोगवेति व्याख्याप्रीत्यर्थे कस्मात्स्त
इतः स इति भावः पठानुलक्षणमेवेतिमनिश्चित्य तंव्याकरणस्य स्वरूपत्वार्थः पठेति अपदेद्धिवः सागणनाम्नापद्यो इत्यर्थः। कर्थ्यमर्थो
सिद्धा पीति कथं त्वर्थविशेषणीमतसाध्यानत्वप्रत्ययाभिधानीत्यर्थः मतविना च वस्तवेऽङ्गेति वैध्या भाष्येऽप्यकरणेन सामर्थ्यमिति जिन
नोत्पकलापत्वं हि पद्मित्यर्थः निष्ठा तद्भावे नेदं तपनी यत्वा व पवार्थी भावान्त्वे देवनाज्ञीयादेतनवेति। आख्यापतद्गतिवाद् लक्ष्या राम.
कर्मणि त्युटू भावल्युटि हि प्रत्यय नक्रियाकर्मत्वेनस्यात् स्त्रीवदिति कृत्तोपादान कृतिरिति तु नोक्तं पत्यपतस्याच्यो नकृदन्तनपा
नाति देशोनवकठिमकंगानु। नजातमनाप्ति पादेश्याकृः कर्तृपान जानमिति दिनोपात नयते कृदन्तप्रत्ययार्थः सो भवतो यसा आ २८

स्यान्नक्रियायां कारकत्वान्यथाकं सादेरपीति तदाह यद्येतिमत्वेवमङ्गावयवस्येत्यत आह प्रकृतिरूपेत्यादिदेशो नेति। प्रकृताविव प्रकृ
तिवत्तत्वं प्रत्ययप्रकृतिशब्देन स्फुटः प्रकृतिः तस्योपपत्त्याकं सादेर्नेत्यमोयत्वात्यापत्तेस्तत्प्रकृतिकालिं जनितेयी स्यर्थः ननु चैवं प्रत्येतापो
जयती तत्राविहितीयापपत्तिरत आह एवं तत्कारत्वादिदिति कविहितिप्रत्ययोगीत्यीतत्र वप्रकृतेरि वप्रकृतिवदित्येवाप्रयत्नीयामिति
भावः एवं वहितीयं येतत्त्वापदप्रत्यक्षाप्रयात्तिदेशाद्वप्रमाण्यप्रत्यीयं मवतीवैह्यं वमवतीजितोयवेत्यतः प्रकृतिवच्चेत्सप्रकृ
त्यप्रकृतेरुह्यादेरप्यं तत्वेप्रयाकारकं दितीयायं तेधाता वन्तेतमर्थं तेवनयेत्यर्थं इचितः प्रकृतिप्रत्ययातिदेशात्तत्र प्रकृतप्रकृतेरेवाप्र
दर्शोनात्रापितत्यैवोचितत्वाच्चप्रत्ययेनयोज्यतीत्यत्रवचनदोषः। प्रकृतिप्रति- इत्यत्र प्रकृतेः प्रत्ययप्रत्ययविधानं तदाह नलोपनि
वृत्तिः कथमितिचिंत्यावस्फुटः प्रकृतिवत्कारकमित्यतिदेशान्नद्यप्रत्ययेन प्रमाणाभावेनायदत्वात्तान्निवृत्तिरितिवोध्यं प्रत्ययप्रकृ
तिवच्चेतिवः कारकमित्यनन्तरं बोध्यः प्रकृतिवत्कारकं चेतितेनतद्धत्कार्यप्रवृत्तिरित्यवतेनेन घातवतीत्यादेकुत्वन्तत्वेति
स्यतः अन्यथाधातोः स्वरूपग्रहणाद्धातिपरिभाषवानस्यातोकेचित्तु अपप्राप्तिप्रकृतिप्रदेनहेतुमत्पनप्रकृतिः हेतुमत्पण्त
प्रयमत्यमत्योवाहस्यन्नस्त्यप्रकृतिप्रकृतिकरावमत्यायपतिः प्रत्ययमित्यासावतत्वेतेनत्वतत्कार्यमत्वेचमवजितित्रनेनैवकार
कवृहिर्गीवोवधादेशात्तिरुति: कुत्वन्नत्वादिकं वासिद्धं नत्वेवं प्रत्ययलक्षणेनहलंतत्वात्कं सादि: सुडीत्यादतः प्रकृतिवच्चेत्कार
कमितिमद्धिमकां तेन त्रनातरमामत्वाकीत्यर्थः एवं वाहतिकस्यनानकुत्वापिमत्यापतिधारस्यवत्यमि त्याविधयतयायतिःस्य

तिथिरर्थः न तु न घस्य पुनः प्रादुर्भावः प्रत्यापत्तिः भनस्य वर्त्तित्रिविवासप्रतिस्थानरस्य पतौ शुद्दाहरणाविषयवचने प्रत्युक्तिप्रत्याय
कै. टी. तिवचः संगतिरन्यथात्वस्य लेरादेशो नान्यत्र पत्नस्याप्रतिध्यवहारासंगतिः स्याद्येवकारकवद्दिर्भावश्चान्तस्याः फलमित्याहुः
१८ ।यघप्प्रसंनिधौ गतिरेवे चतरश्चिन्त्वस्थायकेम इतिप्रत्याय पतिवचौत्रयमितितिवीथोः मावो संश्राम नानीयस्यप्रतिहानी
त्यर्थः भावो रान्नामन्मानमप्रतीति एवं च वरिवरत्नपाक्रमाचष्टि इत्यर्थं देवदत्तेन पचावपतीस्ये वनतिवृद्धिरितिनियमेन रेवहा
स्य कर्मत्वाभावात् इत्यर्थ इतिरुक्तस्यादिम्यद्युतिरित्तिः साधुः रमसमानान्नामानिति एतेन स्यादेमसांशाद्भ्याख्येदेहतृङ्स्यया
नोऽमर्तिर्भवतीति आख्यानविवपिरत्यर्थः द्युपितद्वेतिमपोनानुसारादिति भावः ।पाविदिति यात्रिरूपकालेनायेतसंयोगः
कथाश्चाख्याने कर्मेति भावः आरानितिविवासशायेन तावसंयेन्तकथ्यः रस्यं तदुनि वीथ्यं कालांशं तसंयोगेनम्यमानेद्रत्यर्थः व
सेरकर्मकत्वाभावातिवृद्धिरितिरत्नेः कर्मत्वं हेतुमच्चिचितदर्थादिविवो धंभाष्यमाधौतिसंपदादित्वेनभावक्किवेतासहमीरवंज्ञीप
पि भूमास्सागितिः संभावपतन्द्रूय स्पमाप्रोनौत्यर्थः सम्पमात्मविति निप्रमेनचेद्रमत्सः प्रतीतेन्नमपमासिः वक्तारः सह्यागेत्र
नतीपाकतुः मपोनाभावेनोभपमानेरभावात्प्रतांतरीतेम इतिवदित्यस्यार्थेपिन देषः हेतुमच्चिचिन्त्यादितिपमानुतन्तौ राम.
योपादेव पुष्येरोस्यत्रमासेः नानिदिश्योकेइतिनित्याभूत्वर्थकर्तृत्वानिदेशोपिनित्यर्थकर्तृत्वाजिदेशाभावात्ततउकरलेनास्या २८
भिधानमित्यर्थः सत्रिपुत्रमपतद्स्यादौ आदित्प्रस्पमकोस्पत्वाचेनदेवदत्तस्यापितत्सजातीयतायावनाद्विनुतेस्तनुपपद्मत

त्राहृदेवरनविषयात्मस्येति। भाष्ये स्वातंत्र्यस्य प्रयोजकत्वमिति। स्वामिप्रेतमात्रोद्देशेन प्रहृतस्य प्रवर्तकत्वमर्थः। एवं प्रयोजय
तीत्यस्य च स्वामिप्रेतोद्देशेन प्रहृतं प्रवर्तयतीत्यर्थः। स्वामिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रयोज्यनिष्ठप्रहृत्यनुकूलव्यापारवत्त्वं हि प्रयो
जकत्वमिति फलितं। सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः। एवं प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देश्यकप्रहृत्साश्रयत्वं प्रयोज्यत्वं तदेव च स्वातं
त्र्यं न चैतन्नास्ति इति भावः। समाधत्ते भाष्ये स्वतंत्रेति स्वातंत्र्यं प्रयोजकस्य हि हेतुत्वं च यं वनतये। प्रयोजकोऽहेतुरिति
वेदि अर्थः। प्रहृतिर्भुम् भयपत्रानपेक्षेति। प्रयोज्यप्रहृतिस्मयपत्रापि प्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षात्तन्मात्रानुद्देश्यकेत्यर्थः। उभय
त्रानपेक्षो यः किंचिदिति। किंचिदिष्टस्य प्रयोजकाभिप्रेतमात्रं किंचिदिदं नपेक्ष्ये वो भयोर्दिवरतादिप्रयोजकत्वमर्थः। तस्मा
न्मात्रोद्देशो न निवेश्यः। अन्यथा तत्र न व्यकाश इति भावः। नदेवच्युत्पादपतिनेहकस्मादिति। स्वामाप्यपि प्रेरणा प्राप्तिरिति येषां
सतिं द्रुपालंभः। परिभाषरोजनदाहृदंडनादिका इति। अनेन सर्वत्र स्वेष्टसाधनता ज्ञानं प्रवर्तकमिति सूचितं। भाष्ये कुर्वतः प्रयो
जक इति प्रयोजकाभिप्रेतमात्रोद्देशं विनापि स्वेष्टोद्देशेनैव कुर्वतः। पुत्रः प्रयोजकोऽस्यापत्यगुरुः। शिष्याध्ययने प्रवर्तय
ति इत्यादौ तद्दत्यर्थस्यापि इति भावः। प्रयोज्यार्थ इति वेदरणाजन्यप्रहृत्साश्रयः प्रयोजकस्य प्रेरणाप्राप्तिरूपस्वत्वयः। एवं च स्त्रीपा
स्याभिप्रायानुरोधफलकं तन्न्यायतनमेव प्रेरणाफलमिति भावः। अभिप्रायपदेन तद्धितपदव्युत्पत्तिहेतुः। इष्टाभिप्रायादिना
तदाहृतिमितिनेष्य इति स्वमूतिसाधनत्वज्ञापकमेरणादिष्य इत्यर्थः। तन्तुत्वम्भूति फलकप्रहृतौ प्रयोजकाभिप्रायेण तद्धित्वय

कै. टी.
३

उच्यते न तु हइईदृशानुरोधो विकिमर्थं इत्यत आह । अमिमापेति । न तु शिष्याहितो न स्वार्थसिद्धये गुर्वी छलिमपानुरोधोपि स्वपि स्वान
द्वनुरोधे मानाभावः फलाभावश्चेति वेन्न अमिमापं स्वयाति मात्रेणात दुःखं पंकम हं साध्यापत्या हि हयम यो नयम यो ज क्रमा
त्याख्यारोपेणाति जितिनात्पर्यात आख्याकारयवनादितितस्य योगात्स्यान्न हाने स्वपिया ये नुशीयत इति भावः ममुचिरह
नेकं सेइत्यत्राभयो जकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाभावात् । नो कइत्यत आह चिरमहतेति कं स फलयोर्विध्यानकभावस्या
चिरमहत्वेन न तस्य यो ज कैमारस्यापि नत्वमिवेति भावः कं सा युनं गारिंगा कं सादिसहशानां भावः म यस्तं कं संयानं यती
ति । नाहशो नैव वासुदेवेन त्यर्थः उत्तमत्वादि इति । द्वताइत्यर्थः मतीत्र यमनेइ त्यस्य हयं एवं वाचित्वले स्वकाव्यापि विवस्यां कं
सं नाहशो नैव हसेन यातयं ती त्यर्थः । गच्छ्रिकयह इति नइति द्वाविंशतिः । शब्दं यं गार्के । ति । शब्दः कथकमुखे गायी भावाः ग्र
पं स्वहृतस्याश्चत्वकह्रूपः गच्छेयन्नु याप्य संयातः न तत्र कश्चिद्द्र्विकस्यादि वुद्धिविषयइत्यर्थः इत्याह । नेति । ग्रंथिकाव्यापिन
ह्निसर्वचक्षाता इति तदेव यौ ती त्यर्थः तानि कथयं तो ग्रंथिकाः स्ववुद्धिविषयान्न सतो विद्यमानानकं स्मा हि नप्रकाशं
यति । अनेन वुद्धे समर्थयं ती त्यर्थः विद्यमानत्वेन वुद्धिविषयत्वे हेतुमाह । आनंदमस तइति व्याख्याशेति चाहे तौ यतो विहस्तुपस्वा राम.
त्रितानास्वपं तेइत्यर्थः । न अती तत्वबुद्धे न तत्संभवतीति भावः । तत्काल स्मतेस्वयस्ह वरणा त्वं उपायाति एवं कुर्वीति हयतीत्यर्थः ३
नत्रैव कुर्कं नाभाह । त्रैकाल्यं स्वत्वयं ति तदेव वुद्धिविषयसतयेवत्स्वीपि मवहादइति भावः शाहेतिशब्द समर्थितं तुद्धि विषयाका

रामित्यर्थः साधनत्वेनेति वृद्धिविषयवचनादेरित्यर्थः इतिनन्वीपस्य प्रथमेयादेः कित्नीपमादित्येकं कृदादिधातुभ्योपक्रियानिषेधः नयाक
स्यचारिता व्याख्यात्हेति व्यवितिप्रातिपदिकत्वमात्रंतु प्रख्यास्यते उपादिश्यते इतिनत्समाधाने नैवककार प्रयोजनमप्युक्तमेव भवती
भावः पदेति प्रातिपदिकामेवेत्यर्थः केवलधातुप्रसंगत्वाच्च वचनेक्रियामात्रोपि कृदवती त्यनित्यमनगः कृदादि त्याद्युक्तं दर्शयन्नाह ष्ट्य
तिभावः नच प्रातिपदिकामेवसंगतु अर्थवत्सूत्रे करणोदूत्पन्नवर्तते नेन कृदं करोतीत्यर्थे पकृष्ण अस्य वात्वभावः तेन कृदुविभ्यादिः
सिद्धिः वगं तेभ्यलन्नधिए अननिधानात्तेननोयरु सहितं प्रयोगः एवं हगावचनेति नर्थमितिवा व्यंजुव्यतीत्याद्यवनोपा
नापत्तेः क्विपासंपदादिक्विपावपे छामितिवीप्सापांपथाः स्वास्यइ स्वयपीभावः एकवचने कृतीनोसान्तमित्यत आह कंइये
ति कीति कौरित संनव्यापनिवद्धितिनिषेधादितिभावः अप्यपीति नइस्त्रीत्वेकं किंतु धीविधीने सेवस्त्रीत्वेकमितिभावः इदंप्रो
थाआदिश्चादिति कोविधिमितिनिषेधादित्यपिबोध्यं अन एवेति आदिष्टात्वं पूर्वत्वेनव्यापनिवत्त्वाभावादेवेत्यर्थः प्रनइत्यन्द्रे तिल
त्वेनस्त्रस्येति नपापादित्यपिबोध्यं नवानादिष्टाद्वचः पूर्वत्वे स्यापनिवत्त्वेन लभ्यं तस्यादिशत्वाभावात् उक्त आदेशत्वेपि नस्यका
पीभावात् नचसर्वे सर्वपदादेशाइतिकं इदंपदस्य वं इदादेशे नस्य स्थानिव्यपदेशतः अनस्य वन्तवादि ग्रहणात्स्य वह्नितसाधा
रणाकर्वत्व ग्रहणात्राप कनाआकणोनां संनगच्छते नच प्रातिपदिकानीत्युपक्रमस्य भाव्येगावचनान पदाकंइ इति प्रातिपदिकानी
त्यादिनास्वयं नयेवव्याख्यानाचेद्योपस्य स्थानिवत्त्वेपि नत्वमरे पर्वस्यदंइ इ अस्य धानेत्वाभावाउ वृद्ध्याख्यास्तं गतो पंके पदः साधवे

दं तो यो योऽरि ति स त्रे कै प दे इति या यं आ ति दि शि नो का रे स प्पि म्राव र णा भ्रे न न स्य लौ कि क स्ता वि कृ त न वि त्र पु च्छ स्य इ च्छं त स्य त के न यो ग दी
के. टी. व्य न मि ति ति स त्र भा व्यो त क मे क देश वि स त मा ये न कं उ इ म स्य धा त त्व मि स मि म ना त त वे ति ओ त म मि मि त क ड व इ प्रा प्नो ति · एक देश वि कृ
३१ त न्या ये न कं उ इ म स्य धा त त्वो न न चे त त्रि मि ति उ व ति श्र स्तो प स्य स्या नि व त्वे · श्रौ लु म मि ति नि षे धा दि ति भा व: भा ष्ये कृ म म पृ नी ति · कृ
म्रे त्या र ता सा म थ्यौ द्दि र्घा भा वं म त्र ते त दु ध न य न्नो हृ इ स्व प त्तो यो वे ति । अं त रं ग त्वा दि ति · अ कृ त व्यू हृ परि भा षा नु ना त्रे वे ति भा व:
वे र स क: तो पा दि ति हृ दं घ्रा ह्णी ति चिं स · को पो योऽरि ति स त्रे ह्या नु प सं ख्या न मि ति वा र्ति कं आ त्री यो न व गा मा दि ति · य त्र नु क त्री यो ग म
ति च म त ते व प द्या मि ष त्र ते · द्वि पि मि ष कृ त्रा इ द स्मा हुः के चि त्र इ दं स्मा घ्य म जं त प र मे वे स्माहुः सं प द्या दि त्वा दि ति · ते न वे त्रा स्मा त्र य मि
या स्मे ति कं उ रि स्मा दि सि द्ध मि ति भा व: भा ष्ये ए ता नी ति · कं उ रि स्मा ह्नि दि र्घो न प्र थ मे क प च नां ना नी ति अ र्थः ए व म पि कं डु वि पा ह्वे
ना व च नं कर्म प्र मे के जा स्माहृ न त ह्नि ति भा ष्ये उ म यं कं डु ह्वी नी ति उ म प च ने न र्थे उ भ य मि त्य र्थे द्वि प्र का रा णि त्य र्थः उ भ यो नी का दे म स्मा
ता मा इ न्मा त स्त्रे ति न नु भा व क्षि इ मे न न ने स ना मा त्रे कं उ रि स्मा दि सि द्ध त्र न्मा इ स त्व न्ये ति नि वे प थः भा व क्षि वे ते ह्नि स ह स्मा साम्य हृ
प स्मा पि म नी ति: स्या दि ति भा व: ए वं चे ते म्यो भा वे क्षि प ना त्ये वे ति त त्वं स्वा र्थे इ ति ति स मि ति शे ष: भा र्य हृ ता नु कृ तेः ते न प ह्ने कं उ
नी या दि ना म्ना धि था तु कं सं ज्ञे ति · न व स्मा प्रि भा स्के को पि सा ह्वि ति वा च्यं · तु क्षे नो मा इ त्व नो नो या र्थे त स्मा भा व स्य क त्वा ने हि पा सम.
व न न्वं तु म म तो ना हे घ्री भा या त्ते ष्या ते न म्मा प्य वि रो धा त · प्रा त्स्य धा ष क स्य ना पे क्ष पा त्मा नि य दि क त्व क स्प न स्ये य त्र घु त्वा इ ष्ट ए ३१

मि

एतेनककारेणार्धधातुकत्वमेव कस्यानामिन्यपास्तं धातुत्वकस्यनस्येव लघुत्वात् । अमेविति भाष्योक्तेः त्वयेत्यं मविसाय कशासितिए
वं च परस्याकृद्धिः प्राप्नोतीति भावः यद्वामिति मितिमित्वनिषेधो ह्रस्वाभाव फलकः इष्टभावे स्वमेव च ह्रस्वस्वस्तात्स्वार्थीः सद्दृहृ मनोज्ञा
पयतीत्यर्थः । ननु णिलोपे कृते मसवृद्धौ मति षेधमटसौ ह्रस्वस्येवाभावादनच्चाह णिलोपमिनेति नात्वसो मन्यते ह्रस्वेद्रमिति हद्दे रसि ह्रस्वेकु
त्वस्य ह्रस्वे प्रयोजनाभावान्न स्यामपदनेन्द्रापकत्वमेव । स्विनैमिति भावः । ननु यदीन्यवन्ध्य तदा मदन्ते इत्वदणयचि प्रमद्रह्रस्वगार
णोन दीर्घश्च वत्तायमित्वनिषेधः सार्थकः स्यादपि चेरान् भाष्येनैववेति । प्रसवविधावेवेति । वासितोपदमदेह भाष्येद्दर्ने प्रयोजने
पन त्विसमसुलोपिरिति मितसेत्सामति सधस्येति शेषः विणमुलोरित्यचकृह्रस्वणिन स्मत्तेदोषमाह भाष्ये णौ ... वदेति भासेवि
कौमि ... किस्ये कत्वार्थ ... यसंख्याने कर्मण्यमित्यर्थः दीर्घविधाने तु ह्रस्वस्य दीर्घविधानात्स्वधातीति भावः भाष्येदी
र्घविधिं प्रतीतिनयदंतानस्य चेत्तरादि ... र्घरात्रेयादि कदीर्घ स्येव ... नपर्वत्रातिदेन स्यानिवदिप्राप्तिमभावतानयदंतानस्
चेतेषां प्रत्याख्यानेन चुस्यानिवत्त्वनिषेधाभमलोदिदं भाष्यमेकेदष्ठुमिति नार्थसाधकं णोनामित्वियसंख्यानेनसिद्धं ग्रंथसंग्र
हाणमित्यपि पद्धं । त्वगंतास्वमुलिति सिद्धं नचविसमसुलोरित्यच दीर्घविधानसामर्थ्यादसैवादिके ... बेधद्ध तिया ... धातोरिद्धि श्र
हि श्रिदुतिसाधनेनेगारि नाप्यर्क न ह्रस्वविधाने त्वद्दीतिस्यादिति गोधो केविन्मनभाष्य प्रामाण्यात्मसा सयाप्ति कगरेणलोपस्त्व

रवर्जमित्यत्रदीर्घश्रुत्यत्वप्रतीयः तद्दितानीदीर्घग्रहणस्यप्रयोजनमिति अत्रसमाख्यत्वात्स्या नरहै अधामोदीर्घादिश्रमामातोकः यातः
पं. टी. उकारान्तस्य अस्यमाख्यप्रामाण्यस्पाद्ग्रदेनेतिसन्त्रस्यमाख्यप्रामाण्यस्पाद्विचित्रमुक्तोऽनिकृत्यस्यमाख्याद्वेतियथास्कन्तमावृंस्मरणीय
मेवेत्याहुः तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्तोतीतस्यप्राप्नोतिघीयत्कृत्यद्यतिशेषः अत्रपवोऽकवेतिवाच्यः संगच्छते आचारादणाविषयस्त सम्प्रांति
३२ यात्तानांमात्रा हृपरेति आपोनादिश्यार्धधातुकेलिट्स्थविधमावानपि इतिनिर्दिधेयात्रदर्यतदपाठाकेकार्यमित्याहृतिहमीति
उपतिशब्दोवेति अस्यप्रयोजनंचिन्त्यं सर्वत्रविधिमात्रमेतदमावेप्युपसमवगतेः एकमदप त्वेऽमिककनीप्रताचामेवमाख्यतात्पर्य
घेकावेदनुपतिशब्देवेतिपाठः आपाघनुदसेवसिद्धेर्प्रारम्भइति यंवस्याविपरीतात्प्यमेआधाऽस्मोय दार्धधातुकंतत्त्वपरेत्याधिष्ठ
आपाधनुस्थानिरित्यर्थः यदंत्विदं गुर्विति द्विरूपशोभित्वतितिनिरूपि पदेविनापिस्यामर्थ्यादिति भावः कवित्रितिआदिसमन्तिपद
स्याहे कचित्रितिपथ्यादीर्घविषयेपरत्वाः स्तत्रत्रयपत्वेति आपादपदुतिपदोपाठात तत्सामर्थ्यादित्यर्थः अत्रस्याः पञ्चहितस्वात्कमो
मेतोऽदिः स्यत्सेयशेषः स्पातपद्यन्तावादिति तत्सामर्थ्यादिव्ववासनपाठकावासनपाववाजार्थइतिभावः एकं गावसनिति माख्य
राम. स्यस्कंवाक्यसमीप्यर्थः अन्तरेण अयस्यपादिनिविद्धितेनतिनोवापादिति स्मषिकारादृधंवासहत्वविधेरभावादितिभावः आ
३२ मिपरन्तइति यद्यपिलिडिघेत्यार्धधातुके आपादिकिहमितत्थापिमायस्यलक्षणोनमससर्वांतन्त्वादत्समाप्नोतिवश्कनः परत्वात्दामि

रूपत्वे वैतत्स्वरूपतिरिक्ति बोधः। तस्माद्विविनक्ति। अत एव तु किंचोपसंज्ञातसिद्धिः मा...गुणिनु गोपेति चेत्थं सिद्धमिति आपस्य वैकल्पिकता
ततद्भावे सिद्धे तोऽस्यार्थः इदं न सिद्धमिति इदमुपलक्षणं किं निषेधते आपस्य पेयो पापतीत्यतिद्धस्य वि प्राप्तोतीत्यपि वो...
दृशो यस्त तत्र आर्धधातुको यद्दृशो तस्माद्वात सार्वधातुके नित्यमिति अन्तनिस्यात् दृशमार्धिकार्यकथनं स्यात्मा तस्यत्वे वे सेनाम
नित्यत्वसिद्धिः स्यादिति गिरिति ज्ञादेशाप्रकृष्टसुत्तरं स्यात् तासी दृशिपक्षे ईदं तु सं इति निमित्तमिमने नोत्तरेण तेनिरस्यत्विपरत्वात् स्यात्
पद्धति। तथा च सल्लकृगाति स्यापेनापोतस्यादेवेति भावः। तत्र सार्वधातुके इति यत्र निसर्गस्वरत्वात् दृष्टे विसामान्यसकृत्रेणाविकास्यैक
आपो भविष्यतीत्यस्ति नापि विशेषनिषेधः तस्मान्नैमित्तिकत्वे नांतरं गत्वाद्विजिगांश्च पदार्थ इविषयेतत्सतीमद्द्यासार्वधातुकवि
षयेतत्स्वरत्वेन। तत्त्वज्ञानोति। विशेषकृत्याख्यानतद्भावेन सर्वतीतद्वृत्तिमनुते। सतनात्स्वकृत्यशादृत्तिपक्षे तस्य प्रकृत्यतरकृतप्रकृतेरि
तिभावः। विशेषोपलब्धौ। पाठकामपदतद्वृत्तिगोपायंतीमस्त्रापि विशेषमात्रे दृशीयतिश्रवणं प्रत्यक्षत्वकीति। यदितदृशिति एवं चानवका
शत्वेनैः स्यादिवाधनेगोपापिष्यतीस्याप्रसिद्धिरिति भाव। यथा पुनर्गीतिकृष्टनासक्रमेदेनपारिताद्कत्मत्यासत्त्वेभेदसंगीसत्य
यदि पुनः श्रावितित्यपिनुव्यतेतदासर्वदोषपरिहारद्वृत्तिमाष्याक्षरार्थः कश्चिन्मतप्रदर्शितांतिपातः विषयसमानामिति अर्थाः
करिति सत्यमाप्तोक्तिप्याजातिनिर्देशाद्वृत्तिमापस्त्रेयापारस्य सूत्रेगितिरेतन्नदसे वसंवेष दृशिप्रस्यवारणार्थं नितत्त्वं सनाद्यंतागा
गमपाद्दतित्वधनासंज्ञाकथमेषामतआहदृस्तोपास्यस्थति। वदंतिनिगास्यः स्वार्थं यावकाः क्रियापाविनदृतिपावत। यथा सत्यातिं

प्रौ. टी. ।क्रियावाचकत्वेन यो ऽन्ते नेति: पादेनाग्नायपस्यदादयः अर्थेन वाइ सेव माइयद्गस्यर्थः पादेनेत्यादि नैवे नेन त्रयषष्ठ्यन्तइत्यं मेवात्र मा
ष्य कारो ऽपि: पानुसंज्ञासि द्धि मिति सनात्वं ने पीति रोष: एवं नी सस्ये कस्येनि विशेष: अध्यंतं नात्वादिति· स्यानव ष्ठीनिर्दिशाद्वयमीयद्ध
३३ शास्त्र ात स्येन त्व ग्रहणो नदिपस्य पोगनियमश्च इत्यादिति भवनी स्यावा लिङ्ग्दिति भाव: यदि त स्याद्वयेनम यत्नी स्यादि स्यानाम्निवे
षामयितेनेव धानुत्वेष्याद्‌ जन्यादीनामिति भाव्यमुपलक्षणामिति भाव: अनेनास्ये कदेशप्रतिसंख्यानि· इति· नस्यायोगा तं
लवन्तादिति भाव: नवैमद्दति भाष्येइन्ये सनाइयद्गस्यर्थः नत्रेति स्यानिवदित्यत्रे स्यर्थः स्यानिमिद्दस्येति स्यानवष्ठीनिर्दिशाद्दि
ति भाव: ।क्रियानिमित्तकसेति भाव्येशब्दस्य सामर्थ्यादानुमानि कस्येव यौगिकस्यापिग्रहणामिति भाव: ।नइंतति यमा यादिति
स्यानिवत्सत्त्वेविशेष्यासंनिधानातद्भावे आदेशांतस्यातिदेशेनथानुत्वाभावइति भाव: वक्ष्यतीत्यादि विधौ तद्भावादित्यर्थः अत्रोप्य
तइति पानोः कर्मीति इत्यादेः समानकर्तृककर्मसु तथात्वर्थ विशिष्टेष्ट्यांसति पाधापोनस्यानेऽर्थोमि धानयोगोपहत्वर्थकर्मक
त्वमिच्छायांसति विधारयिष्वितं न च द्वात्वादिः सनंताद्‌ आदेशस्य पादि कर्मे तीर्थ इति भाव: नन न गता मधु कर्मा वि कर्मत्वेन अदेदिशादेर
नमिदेशात।कर्यांगिइष्वर्थेअर्तुमितिनात्सपमिष्यानारेनावनैपानस्येपे: यसं नासर्वे सर्वपदाहेशादइति स्यापानसनूतेतेशादिश्य राम
तइत्यनवप: भगवतोभाष्यकारस्येतिपकदेशिन इति शेषः अनेन इमेतादिपवपीत्यादि भाष्यं यद्य इदेशिनो हन्त्रिमस्तु विपरीत
वाप्नोति वाइयवेतिध्वनितं स्यानासी· उत्सर्गापवाद स्यमेति· सवत्र यवाइविधिर्वर्णपर्णमाप्तिः सत्यसर्गस्य धर्मः तदप्राप्तिपोगयविषया ३३
ये

भावेननिरवकाशात्वहृपोपवादस्य भावकर्मग्रहणानुवृत्तौ तस्मिं गत्वा संभवादाह। भावे इति भाष्ये स्याघव काशः व स्थाने इति कर्म दितो शयो प्रा
प्तेरिति भावः प्रत्येति अन्ते कल्वहृताप्रसंगइति गहृ ग्रीष्मि। अपवादस्य शब्द स्वरूप हि विषय पर। अन व काशो पवादइति भावः प्रनिषेधे तिनि
अन्यथा लिंच संभवो पद्म पंस्यादिति वार्तिकमते पच्चतौ त्यादेशा पि कृते नमेव निमित्तौ कृत्य पकृत्यादिति भावः भाष्ये पवानुवृत्तिरिति
एवं चनन नसं विधौ निधानस्य सामर्थ्यान्नन्यादस्य प्रवादत्वमिति भावः नावस्थापाप्तिमिति भाष्य स्यादेशो न्यतेः प्रागेवस्यादेपद्धस्वर्धः प्रतिभाति
नत्वशं कतेननुवेति अनित्यत्वमिति स्ववधानेनथानो। परत्वाभावात् प्राप्तेरिति भावः अप्रयोति। दृदं च न्यापकं अनुदात्ते पदस्येकवृत्ती
नि सत्वभाष्ये स्पष्टं। नादेशोनं स्यादि मह तौ नुस्विति शिष्ट स्यादि स्वरनिमित्त कवर्ग माल स्वरेणालसार्वधातुकानुदात्तत्वेतिसिद्धपनहि
धीयमानेनन त्वापकाप संपद्यत इति भावः येतिति। एतन्मतेऽस्य च विकृत्ये निमित्त संशो या वृनि कइति वो ध्यं प्रतिपदविधानाच्चेतिचिं
त्यमिति यवकाशत्वाभावातइति कश्चित् परत्वानुदात्तमिति तिसवे भाष्ये स्वतित्रीयस्वरव लोपसत्तिस्तु न तङ्गादेला सार्वधातुकस्वरवाधः स्या
दिति संका पंवार्तिककादिनो कं स्यादि त्वचप्रसंगलाभिः परस्यानुदात्तवचनादिति। परत्वात्स्यादेशात् ते व वचनमते अत्राप्यपवादत्वि
प्रतिषेधाद्यानादिभिः स्यादिवाधनमिति वार्तिकोक्तं प्रविपदस्य तमानानुदात्तेरास माधानमुपमुक्तोऽयेति न स्त्रीपं समाधाने भगव
तोक्तं। न स्यापंभावः सार्वधातुकङस्य त्व साधधातुकत्वावस्याकं स्यात् पद् पेतरंगा इति। विकरणा स्वरस्य दुर्बलत्वं तेन पदे वाचनिक
मेव। केयटे कमर्थ्यापसं सार्वधातुकादि संज्ञापेसंगव हितां त्वंन उक्तेन स्यात्र भाष्ये नाश्रयणादित्युक्तं अतएवात्र विप्रतिषेधोवा

कैयटानुरोधेनेदं तदाहु वक्तुमिति

ति कस्तर्हि कः संगच्छते न्यायमंतरेण तं व्यवधिनानेन स्नानमित्युक्तिः तत्र व्यवस्था कां प्रत्यंगत्वं नान्यावस्थापयां स्याद्यदेति भाष्ये ते गर्भ स्था यावतः अव्यापे
कै. टी. क्षेत्वाति यदि भ्यः पूर्वं स्यात् यदुन्येवं वा कुतो विस्पष्टेत्याहुः सिद्धं तु तत्सर्गं पदार्थं साहाय्य निमित्तमनुपादायेति एवं हि सा सान्यविधित्वा
२४ भाष्ये ३ त्तत्र सर्गत्वं भवति सन्तां घसाविकारं इति सन्तां एतेनि येषामधिकारो बुद्धिस्थ तानेव कर्तव्यं इत्यर्थः सिद्धं तीति तो पूर्वपि सिसूसिद्धि सि
यो नेषां त्वे ति प्रयोगे तिपृथग्योः समावेशः सिध्यति विकल्पत्वेन तु सत्त्वं स्यादिति भावः लोपं त्वान्वयं सिसिले ठेशान्ति स्पष्टा प्राप्तिरिति वो
यः अत्रोत्सर्गः कर्तव्यः स च सन्तां घेते कर्तव्य इति पूर्वपदस्य हं येनत्रां नः कविरितस्य व तु तत्सर्गा नान्यावस्था की स्याद्वय पि लिङि सिपकौ अ
यि मुत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः भाष्ये इति हि ति निषा तेस्यर्थं स नादि वर्णो करणे नेष्टादिस्थाने सिद्धि रत्र करणे नेषत्वि पसिद्धिः प्रकृतं नत्वे
तु नेष्टादि नियमते: सिपि सिद्धं अत्रैव लेटि निपरस्य हि तस्य अकरणादिस्याशयः यद्वा नेष्टादि स्वत्रवि करण व्यपेन प्रायो नुकूः ने
ष तु ने षतादिति स्थपते इति भाष्यवादः लोके पौन शेषः नेष्टादिति स्थपते इति ले सकमप्रसादः अन्यथा मध्ये ने नयवस्थपकत्वं नैर्वि
ते स्यात् न भाष्ये आगमानुदात्तत्वादिति नादि स्वदेवानुस्वारमधुक शेषनिघाते ने ति भावः सनादि स्थे इति लेटि ति परस्य हि न मि
ति भावः एवं च सपः साकृते न पित्वं च रितार्थमिति वोध्यः ननुस्यानयपि चन्ने न सनादिवर्णो करणेकला भावस्य भाष्ये उक्तौ रा हत्र
त्रैव वेति यत्रापि करणे न इड्सिद्धेरिति नास्पं भाष्ये किं प्रयोजनमिति कारविषयः प्रत्ययः पर वणानि सोष्टादिति न त्वत्र तिषयापि नेन राम.
यवधानान्निषेधमायः नावि इति सिध्यते देवसन आह तत्र तंत्र स्वांगं स्येति एका वद्धं गस्ये अविशेषं तदुपदेशे इति यानुदात्ते नेव संवध्यते २४

उपदेशेयोनुनासिकइदित्यादेरजोगादित्यिवार्थः सवर्णेमित्तिकत्वात्सवर्णेप्येवमनननुनासिकादेशा इति भावः उच्चारणार्थ इति इत्संज्ञायां
फलंनराभावादिति भावः उच्चारणस्यहापसंध्यारनेन चरितार्थस्येत्संज्ञयालोपे न निवृत्तिरिति बोध्यं सिवंतस्य धातोरिति चे
गस्येतिवक्तुमुचितं तान्तसीवृः तस्य घत्वाभावः छान्दसः ननुवेति ननघटितादिस्पर्धेनपानमित्रपमिमानः नासावुपदेशे
इतिसिवेनस्योपदेशाभावादितिसमाधत्ते एवंतर्हीति अकारोच्चारणसामर्थ्यादुपदेशेनुनासिकयदि नैकाचोगादिस्पर्धइतिनदे
वइतिनत्वं अनुनासिकाकारोवइति लपित्परत्वादिगादिष्वस्मनेषु अतोलोप इति भावः अयवेति अत्रपादे हिन्तेदं तस्याधातुलात
इत्सइतिरितिभावः इदमेवयुक्तं नच अयोनुनासिक इकारसत्वपादलोनलोपः अर्धधातुके हिसः नवनदनुनासिकत आह हलन्ता
र्धधातुकानुनासिकत्वेसतीति अत्रपादेत्रलपस्वरेतोति सनादिपादेयानस्वरेतोति प्रमसपवस्वरेतोसेवयुक्तेसनादिपादस्यास्यान
न्तागेफलाभावे नभाष्ये इति नत्वान्पितकरणसामर्थ्यादिति पिचिस्पप्ननअदेशे स्याधेवयुक्तं पाणतव्रो वेति सर्वपासितिबोलाद्
ना पुनुनासिकमिति भावः ननु तिङ् तिङः इति निघातः स्यादत आह तिङः तिङः इति अत्रेदंतत्वं अत्रैवपाते ले हीनिवदइहि ना कार्यः
अकारलक्षण सार्वधातुकानुनासिकत्वाभावोक्तेः प्रतिषेधाभावाप्रवर्तनुनासिकतिस्वरदार्णोपचवपकारः अन्ते नास्याववपु
दीसपितन्तो विकरणाव्यवधाने प्राप्नुवन्ति अतआर्धधातुकोपदेशे कारांतत्वात्स्योपासिद्धिरिति कसमसपपा नवमसपपप
हलोंच्यर्थमामन्त्रे लिटि इतियोगविभागेनसायाम अमंविधायकसमयेहलोनिपमाधि प्रकोपदेशोकधातोन्येको

सत्त्वेतित्रमप्योनेति हृति वेन. अनेकावृतस्यपोनयहृतार्थे त्वाम. तेनकादिमस्वार्थयारस्थितं तेनेमस्यानुं धनितं वेदेहत्त्वं सेयंथ
कै. टी. नचैकावृतस्यपोनपरमेयालक्षियहृत्तोनेवलिके मस्यपग्रहृता वेमर्थ्यावृते गोपालं चक्रादि स्याहित्वाख्यप्रयोगविरोधापनेत्व.
३५ कास्यनेका चूड्रजिकालि पहृमनेकाभ्यानुमात्रस्यपयामवतिनयापारसेवमित्यर्थः नथाहि इकावोधानोभ्ये कासहेयदृत्तिति
पमपरनयानघात्सेपमिति. एवं च वकालस्यसंख्यानमितिजातिं अंसत्वम्मस्यपग्रहृतां च नकापीमितिमाख्यतासर्वप
चा अन्यातिं केषित्रमस्यपग्रहृतास्या नेनेकाचूग्रहृतां अन्यमित्येवनास्यर्थाभिजिहृदत्तनावलाविरा. अमेन कालीतिसम
मीकासघटितेसचेद्रमर्थः अन्यथासमाहारद्वंद्वेजायतिः इनरेमरयोगेन तु द्वंद्वे च नायतिः सम्यग्रहृतांयन वेदनमानेस
चेमस्यपग्रहृतांसयोगवि भागानियमकल्पनाहृपमोरवयहारात्तास्वार्थमेव. एवं च क्रम्रकादिम्याचार्यकेविकाग्रासे
स्याहितुपारागेवसस्मिथानेदुस्याहुः इत्याहिभाव्येलिखितनमितानुत्यनवृत्तिगुहृयनिलिखानिमितचोत्तहृत्ता गोपा. इत्यच
नवहुवचनयोरिति नयोः किंत्वेदितिभावः नचद्विर्वचनायेक्षयानिमत्ता इत्यात्मक्रमात्. गतिनुपरत्वात्तानिनमा
स्यात्मेतीतिविशेषः एतेनात्रापिसवर्णोदीर्घ इति गुहृमतमसत्तीतिं दाघिविसंमलिबीवोवेसस्यादिद्वगतिभावः प्रतिपदेति राम.
श्रानवकाशत्वाभावेपिपूर्वं महृत्तानिदिति पामकमितिभावः तेषांत्वेविकवर्णद्विती पांनयादेव्समिता नत्वद्वि वचनाहीकि
तिगुणाभावेश्रामिमाप्यगुहृमहृत्वनेवरिताथमनश्राहर्व पदरितित्रपदेशोतिसवलितानिमितादितिसनितिबीनर्थका ३५

कथमवुकारादस्यपास्तं विघृति वेधे इतियपसंभवे विघृति षेषोस्तियात्रो भयोः संभवत्
द्विरिमसाके

इति भावः । इयवीति । संयोगपरत्वेन गुरुत्वेऽपि उपजीव्यविरोधात्त्वाभिमिति गुरुत्वमनन्यग्रहणात्संदंशकत्वमिति भावः । इयजिये सेव नाम्यस्त्रुद
ह्रस्वत्वं । ननु यजादीनां कथमितं जादित्वं न चाहतिवद्भावस्यैति । न स्थानिन्त्रियमाणोऽनुवृत्तिः । अस्मिन्निंद्रग्रहणं सार्थक्यमिति स्थानिवदित्याप्यनुवृ
त्तेः । सत्यनेन स्थानुसारान्नैव समनुवृत्तिरिति भावः । ननु वचनस्य ह्रस्वग्रहणव्याख्यानपरत्वे पूर्वदेश इत्यग्रहणमिति । संसंगतमनन्यथाहेतवद्
गा ग्रहणेति नु कूम्रहणमिति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति । स्पर्धेः । अत्र ध्यानामितोभावादागमनिषेधेति । नुप्रिमिति । त्याग पर्वे नावित
नतोऽपि प्राप्नुस्यापत्तिबेपार्थे इति भावः । तस्मात् नमप्रवेति । यद्यप्यं गमनपरिभाषा नाधिक्ये गोचितः । नत्वादिपि तस्या वाक्यार्थे वीध
प्रभावात्तो पाल्पितमिति । तथा वैयर्थ्यस्य च तस्य संस्कारवे । नायामुपादिनत्वेनासंज्ञातविरोधभावेनाप्रवाधकवेति भावः । ए
च व नुम्प्रिमिति त्याग पर्वे नावित्तेप्यस्य स्वार्थं जे इह रूपमाह । अत्र श्येनामभावस्य प्रकारान्तरेणासिद्धदिति नैत लक्ष्यप्रकमिति ताम
र्थी । ननु स्थानिका यस्यादेशे ज्ञायमानत्वेऽपि आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्यमित्यपि स्थानिति सहति । तत्र स्थानिवद्भावस्येवा
त्रोपायाभावादतन्नाह अनागतेति निमित्तेति । स्यात्तेत्रस्य त्यामास्य व धानाप्ति रपरत्याभावोऽवोधः । ननुपरत्वाद्यणादिद्वि
वचने चीत्पने न द्वित्वे स्थानिवद्भावान्न द्वित्वे कृते पुनरादेशाद् प्रवेक्षो वानित्तरसंवंडस्यावस्थानादिप्त्या सस्योऽरतिदृत्वादिः । येषि
तन्नाह सनीति । द्विर्वचने चीत्यादि । जातिर्येवः । द्विर्वचने चीति सचेत्स्थानिवद्भावप्रवृत्तिविषयनिषेधयोः । किं ज्ञापकमिति भाष्योक्तः
पदैविमतिविधायं स्मैनद्भावस्य तामाह पंच्दर्वचिमतिनिषेधोऽनि स्थानामपि वाधकत्वमित्व कुं तं द नरूव नाहं वेदाह स्थप्रवेति सु

६

के. टी. सिद्धापत्तीति। हित्वे रूपातिदेशो न हि त्वे नाने पश्चाद्यथापदं वोध्यशब्दस्य माभूदिति निदीर्घस्वेति भावः। अनादित्वादिति। उ नरत्वरूस्यैव क्रिया
याचकत्वेन धातुत्वमिति भावः समुदायस्य धातुत्वे तेन दसंगतिः स्पष्टैवेति वोध्यं स्थानिवद्भावतिदेशस्याप्रसंभवात् आह स्थानि
२६ वद्भावादिति स्थान्यलाश्रयत्वाभावाद्वानल्विधाविति प्रतिषेधाभावं स्थानिवत्त्वमाभ्युपगादकुमुमयोदेशस्य स्यादिभावे
गुरोपुनः सतीति ननु परत्वाकृतेपि गुरो हिर्ध्वने चीति रूपातिदेशाद्यशब्दस्येव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्नपदाद्वेशे
ते रूपाण्यादित्याद्यानमपूर्वकाहित्वामाश्रितस्त्रैवातिदेशमदति । [illegible]
षिकाणादित्ति भावः इदं मो या कैपरस्माद्धि स्थानुपरस्मैवकृत्स्नमविध्यति। वचनेति। अत्राभ्यासरेफस्य संप्रसारणे उरदत्वे न
स्यसंगमा सिमपरनिमित्तत्वेन न संप्रसारणादृतिवस्य नाभिषेधस्थानिवत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः अकारनिर्देशो लिंगमप्याहुर्वहुव
चनेतिधातोर्वेति। गम्यर्थी स्थानुनरं न विधिरित्यर्थः भाष्येन रंते सर्वेति। वाशीपरिभाषेयैवेति भावः सामान्याश्रयविष
येवेति नु न मानाभावादिति भावः ननु पूर्वमुरत्वे पिहलादिः शेषेन आदिरिति दीर्घे पररूपे एकादेशं वाधित्वात्तरगुणाइति प्रामो
तीत्यासिद्धिः नेत्याह अंतरंगत्वादिति गुणहुत्वासिद्धेति न कार निर्देशो नेति भावः अपमेवा पवादापि कृपंविहितिमा व्यस्याप्यः न नुगुण राम.
विधिस्य नाहि न हृदीन कानवकेन न रुध्यामोऽस्मा [illegible] नघदृस्य स्याप्तीति विचारित्वात्त्वामभावात् कथंचित् अपकत्वमनर्थाद्दस्य २६
नरुदृतीति। न स्वर स्यागमवन धानुत्वस्य गापैवनदृपादानमिति भावः वा समेदृ [illegible] वोध्यः। ते नैवादेः सिद्धि अननमापीदंस्यनेन

स्व

भाष्ये धनितमेनन अयपवेति । इदं मो यदा लेर्ल्ङेति । अयमवधानहि याजस्त्र योध्यः । इंगवान प्रतिलि निमितादिति वमसाम्या
तेनन्यदेशदति व्याख्याने इन जनश यैव्या वारविहितिच्या मम्रमोतिनमृत्या व्याने नृपामो निरूपिते वैत्॥ समं वानत्वे नैवनव्यामहि
द्विरित्याशयान हलेतेभ्य आचारविहिपोऽ माया हे भाष्येवा याज्ञ र्गीरितिनचमद्रि । भावानि देशा प्रामि तौर भावानि देशाद्रतियोध्यं । तेने
नादेरितिअने कारच इति वास्येतियो धंउकारमध्ये वेपितन्ताम व्यो नवाधरता मात्यचि नपालवैस्याध्यानः पतिवेधइति वोध्यं तेनेको
रान स्येति । आदिस्ताद्दचपादेपदेशिकस्येन्यर्थः नदाद्कर्गीनारिति ॥ उपविरउवि जागस्ताह्ह चमींवर स्मैपदिन आरादियस्येव
विदेशे इत्यां अकारः सोपामावाचेति । गुणासिद्धि द्वै वोपलक्षणमिति भावः ननुलि टोपुवास्थिमातसंनि योगेनापि विधाने स्याद
द्व्याम इति निपातनाद्विति भाष्ये स्वं वै दंन त्वनिपातनाद्वित्यर्थः मीद्भी । नलमानेति । उपछद्दुवनिकार्यैव सिशंगस्य कार्यं नेत्यर्थ इतिम
न्यते । मम वेति लुमनाशङ्के नत्रमेपमपलक्षणोनेगकार्यं तेनिनंदर्थ इति भावः कृत्वा अनुमत्योगापस्य मधात्वनुमवोगस्य वारस्याप
स्त्रभावप्रकृतिस्यान आह अंतरंगापीति । लिट् परस्य कार्यं प्रत्यानुमयोगः लिटुरूपने नावमः आमंतादित्ति पाविशेषप्रवे
तिपाद । नालविशेषद्रुति पादेकालेन विशेषणे तेपः सन्निपातस्य इत्यर्थः सामान्येति । सामान्यस्यापि विशेषणपर्व व्याना नात सद्गुमा
तियादिना पिविशेषसंबंधि साधनायवगतिरित्यर्थः न्यायपीति जामोरपिसामान्यवाचकत्वादिति भावः भाष्ये द्रवपतिव व्यामा
नेपीतिपरस्मैपदेनापीति । लचन्यासेनव उक्तिशयालामादिति भावः संपद्यति चेने सं रहितपरस्मानेपदीत्यर्थः । एतेन संपद्य

37

यानुतामागा. रूप्याद्व्याज्ञाभेनप्रत्याहारेन सं तिवेशाद्रूपपाठं. मध्यवर्तिनः सज्ञातोपाद द्रव्या ऋाद्रूपर्यमानाभावाच्च विशेषणीति
उ. टी. विरतानाप्यामिति स्मरणाद्दितिभावः भाष्ये ऽप्यौभागाचेति. एधानि प्यादि नापप्यादेर व्यपायोप त्यान. एधानि प्याद्यग्रे सद्धानु
४२ पयोगोः संभवीनचाप्यामः प्यामेः रूप्याद्दिष्व स्मात्प्त्वा प्रमाणादेवनमन्हिषदेनदनु पयोगलक्षाद्रूपात्मेनवलाभामेप्यादि
ना. इयोरेकार्थयोरिति च्याप्नि षपयोरिति भार्थः द्वितीयपयोगेव्याप्तः प्याप्नोरितिभावः नचप्याचपानिष्ठजरं पवेदं नभाविन
त्पध्यीस्पसमानार्थेनपाप्पयोगः स्यादितिवाच्यं. उनरेतोपलिहेपूर्वस्पैपप्पीपतेरितिभावः ननुनिरूनप्रेषणाद्रूपातोवि
कारयामितिचेत्तः पचेदनुपयोगः स्यादितिसामान्यविशेषभाविनोरिव्यविरलंकुगुरूमज्ञ आह सामान्यवाविनश्चेतिचर्तमानवि
हितस्पलटः कथंप्रतेमसाकिरन. ग्राह्मनपूर्वमिति. नचसांप्रतिकेनि. वर्तमानस्याभीप्सलप्सपिनविवक्षितनमुत्पम
नेरुपमनीतिः स्यादितिभावः स्वादिरेस्वादिरविकारेपूपे. लादप्यादिति. एवंचेन्दरूपवदित्यवधपरस्यामप्योगो वृत्तिरस्येतिनचरूवमा
दिरद्रूपुनादनेन स्वादिराद धैकक्रियानिर्वाहितामवति. पानाभोजनादि उमानेतत्रवदिरवृत्यनुमाहारस्वादिरेनोपत्रां नान्त्रि
पानविर्वाहितास्यात् इतिननन्दुपादननिनितिभावः न्यायस्त्वेषचेति एवं चनधात्वप्रयोगे साधुत्वे निवर्दति वार्तिकेवाधादोविकल्पोर्थ रम.
कोपिपूर्वप्रयोजनानानां स्वंद्वितत्वात्तत्रत्रैवभाष्यरूतापारुपापतेविपर्यासनिरूपर्वेत इतिभाव्येचेतिपश्चादिकपवयाने ३८
नेप्रयः इतिश्रीवसहरसुनसत्तीनमजननागोजीभट्टरुतेभाष्यप्रदीपोद्योते रुतीयस्याध्यायस्यपेनतीयपादेकोत्रेपाहि. नचयत्रग्रयो

विधि वादिवत्‌ कार्यार्थः स्यादित्याह नापीति तल्लोपस्यापवादत्वमिति योगिन्येव प्रसिद्धा ह्रस्वानीत्यर्थं इति न नु चरूपत्वलोपस्येति अ
नुपपत्ते चेद्र न स्थानी स्यात् अस्याभावात् न कर्मधारयेतु तल्लोपोऽस्य ह्रस्वापूर्वं निपातनात् पतिरत्न आह चेद् इति त्रिपुलोप इति मात्संनुपलिता
धीयरं ह्यविनु भाष्येऽपि चोरीत्येव पाठः संज्ञे इति सूत्रे च पारायणमपि चरु इति चालित्र हरणेन नुपमस्यादिति मयो जनवित्ति उरस्यास्या
अनभ्यासे च इत्यनुवर्तते तिचरु ओरोषिः लिंत्वं नन्वेवं स्यादिति व महापेन अंतरं मानमीति मा पत्त्वच्च नास्ति अनिमत्ता नेते न नमंत्रे
याने अधुरित्युभयसिद्धिः नरस्थानप्रमाह त्र पारायणमिति चरु लोपश्चेति कर्त्तं पं चेन सिवो नुष ईति पइत्वं पं कार्यमिति भावः स्त्रेन चरु
ग्रहणं अर्थं च पतावे वहितत्वप्रयोगः न त्रसि चो नुक्ते वलिद्ध मिसपालंम्पधान इस्पलिधायत्रेः आकारांतस्या इति संज्ञे घसेति सूत्र
स्थानि त्रिनिमित्तकत्वानं भाष्ये विसंप्रत्यय कार्यमिति अनिमित्ति चेरिशेषत्वेनपः संप्रसारणस्यैव मर्थः यस्मात्स्य ते अस्यानेहीमाति
दिः यस्मात् स्थानेऽल्विधौ निर्दिष्टस्य स्यर्थः नुदि यो निर्दिष्टस्य पि तुम प्रकमिस्याह न्तुरादेशानामिति न नश्चेति विधयोतरगतानि
दूत्याश्रयत्वेत्यर्थः अध्यायेति इत्ये भावो पनिरत्न स्यान्तुधेः सौत्र त्याश्रुणिति भावः यद्यपि विद्विति नरानिर्दिश्यमानपरिभाष
याइत्युहितस्वलिङ्गि त्यर्थः धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणानिर्दिश्यमानस्य यवहितत्वमिति न शं समूहारं विहितास्य
त्वे निवहिनिषेधगुणो कहपधा इत्यत्वे आर्धधातुकेऽविवक्षिते घस्लादेशाविधानानु लुटीति परसप्तमी यथिमाने नेइत्यिति मा
यः ननु च लिनि कार्यः चरु इत्यादेशाः कार्याः चेदित्यस्य स्थानेऽलि च इति कार्यं संज्ञे इति स्थाने च त्वेरिति न कार्यमिति

[illegible]
चै. टि. [illegible]
[illegible]
३८ [illegible]
[illegible]
[illegible] ऌ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ल.
[illegible]
[illegible] ३८

मद्रव्यमापिलेरित्यस्यानोपयोगः यत्न्यथमात्रस्यतेनलुग्विधानात्। ननु धातुरपि न विघ्नेद्द्रव्यस्मादिति गुणमात्रऽनिद्वृपद
धास्रोतन्याह मत्वर्थ इति अवयवावयविभावादिरूपेव षष्ठ्यर्थ इत्यर्थः माषोऽनिमित्ते गादृद इति न विघ्नते इदं कार्यं यस्येम
र्थः पंचमस्यैतार्थे व्ययदार्थे रद्द्वी हीरिति यत्तो नरमाह न गासादिति नमाचष्टे वचनसामर्थ्यादिति मत्वर्थ इति कर्मकरस्येव
तेनाप्रथमायाइति च यार्त्ति को भेरिति भावः आकिनाविषये लद्भू रूपे विषये नत्रानिद्रृत्यस्याप्यभिधानात्. विषयोत्तरं. प्रथमा
नरक्षपंकटि तत्रतोनेति आर्धधातुकत्वात्सादिविषये प्रयोसेटत्वादिति भावः निमः कृत इति यस्यापि भावे तिनि ल्लापामवितिट
त्वात् इति भावेः रुष्यतेरिति अने नैवोपि नचयसे देष इति सचिन्तेनि ल्लाग्रहणाय सेसु प्रति सिध्य इति सचेन्नेदो षमाहदवि
तिभावेच्चल्लायाइ धातुकइति अयं भावः आनिटो धातोरिदुपक्रे के निति विषये विशेषणांको लोपो लुङ्. परवल्लाघाटु धातुके
यदायो निट्ट इति कालविशेषावछिन्नो विषये विशेषोद्भूत इत्यर्थं न त्स्यानुरोधादिति. नवाह गु हुरय इति लोमायमिति. आर्धधा
तुकइति विषयसप्तमीति भावः यत्रेति निमाह हिदानामिमादेशि चरूवयवितैनेति. एतनपृष्ठोनलस्ते सुभंतु सिच. लाधारणाद्
तिलंत्रेरोनि भावः पक्षांतरमाह आगं तु नावेति. नधावस्करामात्रेनामर्थमिति भावः रयाग्निति अन्यथा सपरस्येपदयोगिस्य
चवरेतः. सेतिवर्णमात्रं. सचपरस्मैपदस्याहवचयोरंगाधिकाराच्छ्रमस्यपरवस्रकृष्यते. धातोरुदात्तार्थ इति सारेसात्तिमित निद्दा
नेताते जाते उनरुदात्तार्थ इत्यर्थः माघेतत्रमस्यपापुदात्तत्वेनेति. सिच्विधावुपस्थितानामुदात्तइतिपाल्स्यानकृत्यातत्रवे

पर्यंतनन्तदुत्तरत्राचमिति स्वरविधायकत्वेनार्थः अनन्तं विषये याधेनन्यायया तदसंदेशाचैतिधान्तोऽि,त्यादिकायास्नायन्नयो बनिया
वे. टी. तो भविष्यतीत्युत्तरयति. अगमाद्वृति. एवं चनत्वाधेना तत्त्वायवर्गिवस्तार्थकमितिभावः स्यातिवमवयकाशमिति. स्यातिनिद
३९ कस्यैवातिदेशाद्रूपत्रनमानेति, नुतनमसंभावितमस्यानीतिभावः कार्यमिति देशो प्रतिदेशो नैमित्तिकविधानाम्परत्वेनयथान्तोऽि,त्यैक
न्य यासनायमशो बनियतकस्वलम्बे नागमानुरागत्वेनकार्यमेतितात्पर्यं न चक्षुष्मित्वस्यामर्थ्यादि वर्णलक्षणः मंत्रेद्वतिसूत्रेले
रितिसामान्यग्रहणार्थंत्वात. अन्यथानिरनुवधकत्वादस्यैवग्रहणं स्यात्लिङ्गः न तथ्यागमद्वतिसूत्रेऽस्या संबंधः स्यात. तत
स्वपरत्वेनत्वं न त्वामंगति यादि शुद्धस्यैव किं मन्त्रपदलक्षणेन मिति तत्त्वादेवदनः कारकं च कारे सर्वं मन्त्रस्य निधानः तत्तः पर
स्यायानिधानः स्यादिति आमद्दृत्यत्रलेरित्यनुवर्तनीयमिति भिमानः यदि तु अन्तरंगत्वेनावधीतिन्यायेन तियादिभ्यः पूर्वमेव सूर्ततद्न
येलौचस्यमयो न नमितितत्वात् न प्यां देवो तोरान तोंमितिं न स्यात् पूर्वोवार्णानुसारे स्यादिति च द्वौ गायकारो वारयामिति स्वाशयः। अथवा द
विमतिविधादिति स्यानि अस्यावेन हि चित्वामामप्रतिद्वयानेस्वरत्वस्वशास्त्रेऽतो वेति भावः नहि मन्त्रयस्वरस्यैव मा विति. एवं च ना मासेन
स्यपस्वरद्वयादद्वयादस्यपानिव आद्यावाद्विपवायाहि लोपविधायेनेस्ययन्तं यो भाष्यवृत्तकेषु भावेनास्वरमानोप्यन्यथद्गतिभावः आग
मानुरागत्वेनेति. याधस्सामान्यविंनयतिभावः. वस्तुनस्तुत्वविनयमिदादौमनस्यसनियोगेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते पञ्चमादिद्वन्नायमानो राम. ३९
ऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वरमाप्रियविधेनमस्यायाते स्थाने याधकत्वानिकिञ्चित्स्वानेतं स्वं स्वरस्यमाद्विशेषविधायनेनतत्त्वानुरागत

[illegible]

कै. टी. ४०

चेतिरूपत्ते न नानुवंध धरूतमपनेकात्वमितित्सर्वादेशात्वं उक्तं भवति पथाल्लं । यातिकफारस्येति उनमात्योक्तः दीत्याचकारस्य वृद्धेदेवगामपत्यारव्या
नमितिसचिंतनद्वावेचसलादिलक्षणोः मिश्रदस्या स्त्रीदि मस्पालिड्दिरूपं दृष्टत्रांगतरमाहश्चविवेति । रूपदृपंशीफलं दृष्टीपानिमाश्चेपस
रवल्वयति । श्लाकटतु । लक्षणादोषमिति । श्रसं भवत्पमितपर्थः भतर्पवेति । विद्देषवतासामर्थ्यादि नहन्नपयां लक्ष्यामितिविदिति
सर्वत्र तुगणश्चयतापतिरि त्यर्थः ननु कस्य किं त्व सामर्थ्यान पर्वसपिगुणो न भविष्यतीत्यत आह किं तारयां तितिवस्येवदिः सत्वो
गादिकः कस्य पत्याचवाह तेहे तु माहम नेति । न तभासानिसादर्णपत्नोपापतिरत आह पनपत्वादिति । वत्सादृनादेदेषणार
गापाइ उणादे नामिति न गणलावित्पादे देषत्व तुम्बाउहे सचेनः सपदानुहतेरर्थाधिकारानुरोधेन इत्यादिवुपसंसंभवत्यस्ये
वपर्वस चेपिश्च इत्यायाचरणीपः श्रतएवद्दोः नेनाद हनावित्पादेन देषद्रमितिकितत्व सामर्थ्यातुणो नेति तोर्धं दुधुक्षतीत्यादे सनः सा
नुवंधक त्वात्पदोषः इत्यर्थोपविधवेरूयोससानाइन्नादेः नमिधानमिति क्रियाविमानि पर्वमिति । श्चाहः शांतरा भावेतत्स्यावश्यंभावादि
त्यर्थः । मितिनेच भवतीति निर्देशपसान पिलोपघाते वसः धातोरिति च विहितलिदोषत्वा सितिसिर्देशपसानस्यानपवहित तसितिभावः
क्तिप्रत्यया विधित्वसंभवेति पसार्थ तत्कर्मानयत आह इतरपति । सप्ता सिः स्वंवधात्पीमालिकावनदिधीषश्चालितानसिति
धीर्धं । लिव्यर्ती नामघितिः पप्रेष पदृग्विघपीति सिर्ध्रत्वादित सपीः भाषोकालितानेः नालितानेति कृतमीपीकप्रीपतीहरिकां त्पसभक्तिविदु
त्यर्थः तमालितानेदृष्टमे चासपाचतिरिवदेवः दोषां तोरिति साध्यासासाचितपापदृष्टपविभपदेहिदिः स्मादितिभावः निमसार्थेति राम. ४०

ति· अविनाभावपदे किलष आलिंगनरूपेव नर्थी अविशिविषयप्रारूढेन भावकर्मार्थे· संस्कृतहृतिमित्रमानात्मनेपदमुख्याने· अनार्यविश्वासीति
ति· अविशिविषयप्रहृत्यनेन नक्षि त्रिति हा मेवग्रहृतां स्यादित्यर्थः· न तु विशिविषयेविधिप्रा हृत्यर्थस्यादितिभावः· स्तत्रार्थस्येति· अन
यानत्रवादितार्थ्यादन्यतोगाधीनस्यादितिभावः स्नानुवेधर्तव्यादेति किलबुद्धः हरुति पादान्त· अनुमितइति· नचसो वारितार्थ्यः
नव्यादि पदस्येन तत्सावर्थ्ये नेतरपुष्पादिमात्रप्रवर्तमिति समिमानाः पुष्पपादिमाशेपिप्रथनर्थः· न चानंत्रेवपाश· अशोकव
निक्रामापानवलात· पुष्पादिमात्रस्य मर्थ्यात्र अविदिपदेन तत्र ग्रहणास्यामर्थ्याच्चात्· कुपोः पदस्येपद आलिंगनानालिंगन
विषयेस्र्वर्वविकल्पमाहे· आत्मनेपदेवालिंगना नालिंगनयोरविशेषणात्रेमासेति· तीयेतनिषमः· आलिंगनरूपेति· एवं
वार्थ्यात्रदेसावकाशोह· आलिंगनेत्रे नवाधनेत्रस्येव वाधस्यानुगाहेमासितद्धनार्थमिति· तन्नालिंगने ह्नपेवेति वि
षही तत्रिषमापति· लेश्यानुरोधात्तत्रपत्तिपत्तस्येवांगीकारादित्यन्यो· योगविभागस्यामर्थ्याच्चतिषयेन त्वं स्रस्ताचिवाधः
तोश्रिद्धः· न नु तोद· भावपक्षेपिस्र न त्तंतुयीरं तत्रवर्णाविमनुकेस्र न आहस्य त्रस्यप्रनीति अनेत्वात्रुति श्र चाह विल्ल भाष्यानुरूपत्वा
ज्ञानेनगुणातं· वाति क्रोन्नरंपादे नत्रात्मनेपदं तत्र स्वतः स्वतः मतीतेः पूर्वेवात्ता पांशिशोष लस्वस्मास्यरणामपुक्त ... फलवत्पति·
कमेतुद्रिक्रोधदपस्मिति तिष्ठनेत्स्वरस्तः क्रममपस्ति कैत्तुद्रीत्यर्थेकेन स्यासाधुत्वेप्यसंमंतसोनर त्वाद्गन्तस्वरमामिति एवं वल्गाना
पप्राक्त्वानुगतत्वम्रमपोगपेक्षपाहितिदोषलक्षलानुगतस्य ह्नपयोगेधर्मीधिकमिति समाभाष्यकारानामस्पष्टंकर्मकर्तरीति कर्म

नृत्वंभुत्वे· लेयकरणार्थत्वात् कथंसिद्धिरत आह· प्रयोगार्थत्वादिति।

उभयत्राविभक्तिकाधःस्थाद्धेत्यभिमानः भाष्ये कर्मणि विधीयते यदिति कर्मेत्यत्र समासइति भावः। उत्सृष्टवचनेनामिति कर्तुरीप्सिततमचमि
कै. टी. ति कर्मत्वे बोध्यं। अपश्यति वा ननु परस्मैपदस्य ३· इष्टानामात्मनेपदार्थमित्यपृक्त मत आह। प्रधानादयआगतो नायदिति। आतिदेशिकत्वो
त्तिप्रकारेण नावोभ्यान्तर्हिवचने विभक्तिपाते न आत्मनेपदमपि उपसर्गान्दस्यमान्तरोषितिः। सार्वधातुके इष्टः कर्मणि तिषकारं स्वत्वा
४९ न दर्शयति· वक्ष्यमाणस्येति· न स्वार्थः। किं पाणिनाचेदुक्ते नेतदेवं भवतीत्येतद्रूपा· स्मरणा· धातवते अध्यात्तरधावनादिपदेषु स्थाप्य
स्य कर्मत्वमिति स्मर्त्तो केनेनुभावस्य क्रियापदस्य संख्यायाः योगान्तरादिवचनादिकं भविष्यति· कर्मणि तु द्वयोरेकतो भवेदेवचा शक्ति ५
राश्यन्तिमतत्त्वसंख्यायोगान्तरद्विवचनादिकं तेष्वन्तरेणात आह द्रष्टेति· कर्तरीति· साधनादिभेदात्त्वेपिक्रियैकत्वात्
हानमविभागकत्वनामेदाकमनत्याः शक्तेरपर्थः कथन्तर्हि द्विवचनादिकमत आह तत्त्वेति साधनभेदादिति संबन्धभेदद्वन्द्वभेदद
नभेदानिपादित्यर्थः अपेक्षेति· शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। तदापाकादिक्रियापादस्य समन्वनः संख्यासंबन्धाभावादिति।
त्वर्थीननु कैर्यपदस्य नाभिधायित्वाद्यत्वेऽविभक्तिवाच्यापायस्य नमनत्वात्संख्यायोगाभावे नाने कमिस्य नुपपन्नमनग्ना
द्यकर्मणाकीति· शब्देनेति· नहि घटस्य गुरुत्वमितिवत्तद्घटस्य कर्मेति प्रयोगोस्तीति भावः तद्वाद्ध्यासाभ्यानाधिकरण्यमिति·
राम· कर्मादिपदैः शक्तिमद्भेदस्यापक्षेपशक्तिर्द्रव्यतेऽन्तरस्य कर्मत्वमाभिमावप्रत्ययेन शक्तिद्रव्यतेमद्दतिनिमित्तेन प्रकृते स्थान
४९ स्यान्तंवेधस्यागीं कारादितिन संख्येव कर्मणि तिविधीयमानात्प्रत्ययेन नाभिहित इयेव शक्तिद्रव्यतेद्दतिसामानाधिकरण्योपपत्तिः

ति भावः॥ ननु भावस्यैकत्वयोगे हि त्वादियोगोपि स्यादत आह। भेदमाश्रेति। पदे त्वस्यैव कृतस्य त्याज्ञिपापामस्तत्वं तन्नारोपितद्वादि
व संबंधाभावात्मात्रे तान देवैकस्यैवैकवत्कार्यं तामाभ्यां बन्नितमित्याह। आत्मा वाद्यध्याहारांभे दपितु नः पाकारे भिदोत आह। इति तेति नित्य
त्रित्र नः पाकोपीत्वत्वपः आश्रयभेदान्नापि भेदाभावस्मादग्रति भावः। नत्वेवं तिप्रपि हि वचनादिस्याद्गन स्यात्कृत्स्न तन्मपीन तन्
आह प्रत्याहारादिति। तिति इ. आत्मकत्नस्त्वमन्तद्वति भावः। तत्कार्यात्तानवनन्नस्थो घमित्याह आश्रयात्तेति। वस्तुतः पदं मावे
त्याह। नपितन्नुपस्यो प्यत्ताय नानतापार्थी संख्यापाश्रयाद्येतद्विवनादेशु भैनवशंकाननं जसेवाश्चोद्दलमत्वा
द्वित्ति। योगुउस्येत्यादिवस्यमालाभाष्यावितेधादिस्यपिवोधं एनेनापवित्यपिनसं नं जसंएवं वाश्य पश्चकालादिह तमेताना
पाकस्य हारस्वगनित्संभवेन पुत्रं ववनेनन्तुमित्ति इत्येनत्कृनमेदानवगानके इति भावः। पञ्च तात्तिं तत्कृतमेदवगमत्वप्रभवा ते
वहुवचनाभिप्राय इत्याह माश्वेतिरामिहि नेवावीति नन्तु कातिकादूपादेशस्यात्तवान्नेभावे कथं भेदावगमोत आह न्त्राम
पार्थानिति। नत्वास्या वेति। नत्वेकावनेतावस्या स्यसंनवस्यात्मितिपाद नेपक्षेवे त्यपीः नत्वानामानाधिकरण्याद्वेति वादेरिन्द्रपमेवा
पि: उपमानोपमेयपदो: समानाधिकरण्यादित्यथीनन्तु स्यास्यवाचके वाधामावात कथं तन्मात्रतीति रत आह द्वेति। दन्त्वपदस्याह:। म
पुंस्के इति मत्यादिति भावः। तयोन्नतामावादिति। प्रकृते तु त्यास्यमनी मुपपादनमेवपपोत्तनमितिति भावः। पवोति पत्नाममात्य
स्य पानेकत्वे पि तानाद्ये कववनमेवेति भावः। वस्तु। नत्वन्ये कत्वानेपन्नामतिपाद नापे कववनमिमित वोध्यं। किंवा त्यपमेदाभिक्ति

नभेदप्रतीतिरस्यार्थत्रिकत्वादपि नस्याभावाख्यानेष्विव नाहि निपातसिद्धेस्यादनवस्थिति। एवं चास्मिन्नर्थे द्विक्रियाविशेषणत्वं प्रथमं तन्निन
४२ षिकारस्य तुल्यस्त्रीत्वस्य सत्वेन स्यामामेन तु सकर्मि न स्याप्रत्ययान्तत्वं द्विवचनं। उपमानोपमेयस्य नामित्रात्वात्समानानीति षो
धः वहुत्वावधारणात्वेनैकत्वव चनमिति वोध्यं। कर्मशक्तिरित्यत्र पक्षेऽर्थाव्याप्तावयवतादिः परिच्छेदकत्वनिरूपकेऽर्थास
नाहि हानिः परिच्छेदकत्वरूपके व्यासनाहि हानिः परिच्छेदकत्वरूपकत्वान्वयप्रत्यासत्ति। इह लक्षणे यत्र स्याम्यपदत्वादिद्वयपरिच्छेद
केतैवस्याद्दृष्टेन। नावंभाष्यार्थः स्याद्। एवं तिनिविवक्षान्तरे: स्यासः परिच्छेदकत्वावरूपविवक्षाविशेषे। भावेपिलविधा
नेयद्वयत्वादिनं वहुवचनं भाष्यकारे रानपोपयादिनं स्यादिति शेषः। एवं चषष्ठ्याधाकप्रकृत्तानभिसनीस्या फा भवि
दित्विव चनादिनिषमान नप्रकारानभिसमीक्ष्याणंनद्रूत्वादिभावे वहुवचनमिति भाष्यार्थः। अथ स्यात्तकार्ये द्विवचनं स्यादित्येव
नकारकाननपितवतिगवोध्यं मिन्नकालत्वादिनि मिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः। नन्वेकशेषमानेनातिषमानामेका
र्थाभिधानशक्ति। कथमत्र आहां तनादेकवेनिति इ। मिहितेवार्थीनादिभावे। निरूं। नार्थ भावेनपाते पिकालमभेदनाभेद
पित्रस्याद्रूपादिकरेशाभावेन नवहुवचनादित्यर्थीनादिवोषुपारपनिनिपेकमिति। इतः परं मिन्नपरत्वात्स्वलाधवतादिस्तन रामा.
भेदेनभिदा गगमः। एवं तेषिति लनिइ। ते इत्यत्र वचीनम तनर्थे वस्थानात् भ्रातितरत्वमेति भाष्येनानुलिंगसंख्यायन्तपिवम ४२
वस्थत्वमितिवानिरनुपपत्ते नेत्याह। तत्तेति भाष्येऽभिप्रायासनवार्थमिति। किंयानि स्पिनकर्मीहि संज्ञासमानाधिकरणात्कि

मि: संबंधं गच्छतीति स्पष्टार्थः दृष्टांतमुपाभिमिनिर्दिनेोस्साधनत्वमित्यस्यकारकस्यापि मितामित्यर्थः कारणांहि रूपेणेतिस्फुटं नैयायिकेन तो
ह्यतमित्याहै नयायाद्यायाहितिमाव: ननु साधनत्वाद्रितिन्यसिद्धस्यजननकत्यासंभवादितिमाव: सिद्धत्वादिति पद्रिरूपितसि
द्धत्वं तमेवमानि पुन: साधनत्वं नैयत्वं यः पवे वा यानि रूपितानाभिसिद्धत्वेषु मानिरूपितं सा यत्वं संभवत्येवेतिमाव: तत्रापि
षयेति तथा सतिविवयभेदेनेत्यर्थ: क्रियाफलत्वेहिति अन्यर्थः आधेयानिकृत्वादित्यर्थ: तस्य आश्रयानवात्रमभावमान्य
नवपत्वीसरोविषये ऽन्यतन्तकांत्सपैव न्यति क्रतिनैनयकत्तैतेमान्येक रस्तत्वेनानवपसत्वेपिस्वयदि तमददायाक्रिय
यांनेत्वाभावस्पवेतिवोध्यं गुणाभावमिति द्वयं कर्मता: क्रियाफलाश्रयत्वाद्विवक्षितै: क्रियाश्रयत्वाद्विवक्षाधा
स्ववनकरणस्यापिस्वयायाराश्रयधातेन फलोत्पाद्कतयान्यकारकापेक्षयाप्राधान्यमलेव: नहि कर्तृकर्मणो: प्रा
धर्मे वाश्रयत्वोपनैतरस्पेद्यानियन्मानमितितस्मात्स्वभावतत्स्ववतत्त्वयामायुद्धति वोध्यं एवं वकारणत्वोद्दिश्य
त्वाव धित्वैद्नपित्वेनस्यद्[illegible]मिद्धितो भाव्यो द्व्यधर्मैवन्ति ३. मिद्धित्वात द्धि रूपत्वे तिवोध्यं अस्येवाचस्यात्साधकं वे
षम्यानंतरं द्वीयति कालपुरुषेत्याद्विश्मनत्वमुतायापवैतत्संभवद्भितिमाव: प्रत्यतम्भुतनैवपरत्वंनवधाने प्रत्यात्संस्वान
संपत्त्वंसेपोयथा ऽ [illegible]
सेवेनयता [illegible] मिद्धि [illegible] इति: [illegible] द्वपैवेतिवोध्यं [illegible]

धी॰ नस्मासंवैवक्ष्यां तदं दृष्ट्वा इति॰ कालपुरुषे स्मारितं रूपस्य च भवतापाद्दैवन्ध्येरप्यवसितमान्यः च तस्य च क्त्वापुरुषे पदत्वं तस्य धातोर्
कै. टी. सत्यपि स्वरगतत्वे पदत्वे केवलं वाच्यगतत्वं पुरुषस्य कर्तृत्वेऽपि सिद्धे कर्तापि समर्थ्योऽर्थ इत्यर्थाभावात् न द्वेधः स्वार्थप्रत्यय पदार्थस्यादिकमपि गौण
विषयत्वमिति भावः॰ भाष्ये कर्त्री समर्थप्रत्ययत्वमिति॰ सिद्धे तथा च्यो भावो विधेयमेन कर्त्राऽर्थान्तरः कर्तुः पानस्य च तत्पाणां न हि पाकोऽन्
४३ गड्डपुत्रे कलेतिनियमेन कर्त्राऽर्थाक्षा इत्यस्य पते॰ नापि तत्स्यापि पदेन तत्त्वाद्गोऽत्ययते॰ इत्यनेन भव्यनापि तत्संमे सुवस्य हि द्वयो
पाऽन्तापि सर्वोऽर्थ मम भाति॰ पतत्प्रवृत्तिर्यानं तस्यात्तात्स्य भूमपत्रापि साधनस्य सिद्धत्व कृतत्वमपूर्यो नोविधिर्यो भवन्ति तस्याप
वदिपतिरु॰ धीत्वाभावस्य लिङ्गादावध्यासाधन कृतसंख्यावचनो भवता कर्मस्य तत्त्वे न वाच्यते तिमाभाष्यार्थः॰ श्रात्यस्तानामिति
कतीति॰ षष्ठी॰ यत्कारके इति द्वे पदे व्याख्यातौ भाष्यानुगुणतः॰ पाठकृतं दृष्टिकृतं केन स्वापि सत्यानत॰ न च न च न कृत्यमहितो भावः
पचतीत्यत्रापि तत्सिद्धेः॰ सिद्धिप्रभावः इति तुल्यं॰ तयलरूपस्य माध्वेनेतिनियमो गत्वे नेत्यर्थः॰ अन्यथा पिपक्षे भाष्यस्य वरसत्त्वं सत्प
त्वपाकादिरूपाद्व्यवक्रमे तद्वमाध्यमस्य महत्त्वेना भाष्ये साधीयान् कार्यो द्रव्यत्व सद्धीयान् कर्पदे इति तु॰ परलद्यकमानतापक्षोऽस्ति
तो वीतमाहृद्धेति॰ प्रावस्तोपाऽर्थवत्तापदाद्यवानामावाचो द्रव्यादीनां व्यवपद्यतिरेकात्पचते स्वपः॰ अपापः॰ नहिपः॰ अय
नपत्रद्रव्यत्वं कृत्वानामात्र भाष्यकारः॰ शास्त्रमेव पदार्थपसाधकत्वेनोपन्यस्तमिति साधीयान् कर्मिति॰ इदं च सिद्धे॰ पदः॰ अ प्र. ४३
नप्रवादिनाहि द्वयाद्वरं तां कर्तृत्वे तस्माद्रिति॰ पिकपोषितापादिस्त्रोविजितार्थः॰ न च न दृष्यों तादित्स्यानत्वर्थे तामावादित्यमोन

पूर्वः । एकत्वाद्यर्थवत्स्वसत्तानन्दस्येत्याह स्वाभाव्यादिति ननु नामैवेति न तन्नेत्याद्यपि प्रसिद्धिविरहस्यार्थः तत्संदर्भमाहे
कत्वादिनोक्तिति तन्त्रार्थत्वाभावादित्यर्थः इति तात्पर्यं । ननु विकरणानां तदर्थत्वेऽस्तु नाभिहितत्वमनुपपन्नमत आह
कर्त्रादिवदिति । एवं च सर्वत्र विकरणाभावात् तेनैव पुनरुक्तिफलत्वं नावृष्यकीर्ति भावः । विकरणार्थत्वपक्षे मंकतेनाभि
युज्यते इत्याह न चैवमित्यादि । न च तत उक्तदृष्टोपपत्तेरस्य युक्तं सामिहितेऽस्य च युक्तमित्याह पक्षान्तरमि
तिपरिवृत्तिपरिवृत्तेनाभिधाने स्यात् तेऽदं पक्षान्तरस्यादित्यर्थः कृतमितिपक्षान्तरस्यात्संभवेपि लेनाभिधानपक्षमपि तुक
पक्षमपि तित्यर्थः तदुक्तं पक्षस्य पक्षान्तरमुपपादयति । परस्मैपदानेवेति न ह्यात्र चेतनेनोक्तमिति । भूतकृत्तद्धितादिपुरु
षीयपर्यायनिरितिबोधं द्वन्द्वोपेक्षत्वमुपपादयति एवं च स्मात्मनो न्यादिनालः कर्मण्यात्रुति न्यासे तैरुच्यते तत्र मेदस्य
इत आह व्याख्यास्यामीति । उक्तेर्थे भाष्यं योजयति न च कर्मेति । एतेन लकारेष्वति च तैर्मानेनरहि स्यादिभिः परत्वादिति भा
वः । यथा न्यासे पि चतैर्मानेनरहि स्यादिभिः । ति द्वन्द्वकारं ननु वारेनकर्तार्थपर्यंसंबंधेन स्वाधुत्वविधायकमेवेदं तस्य लाघुत्वे
वा स्याद् तत्रावोधः । ननु तुकिं तद्भागात्कोभिद्धात आह लोपकृत्वेरतोति । कर्त्रीभिमितिपाठः कर्त्रीयभीतिपाठे त्वाह
शब्दार्थपक्षिप्रत लादिप्रसोतिनस्यङ्कापि मयोगाभावादेवमुक्तं विधानेति । लिङ्लिङोर्विधानस्यपर्यायादि त्यर्थः । भाष्ये तत्स्या
नेवमिति । लः कर्मण्याद्युक्तेनाद्दित्यर्थः तस्मात्तेतदिति पाठान्तरं तनः किं तन्नाह एतंकं नेति पदं तुक्तं न लेनाभिधाने भवती

नित्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । भवतीति चेदाहेति लेनाभिधानं भवति वेदिकरणोर्थ स्वपक्षेभिहिते विकरणानामनापत्तौ नत्वाक्त्वे वैयर्थ्य
५४ स्यादित्यर्थः नन्वहनमस्येति भाव्यत्वं तर्हि स्यादितीर्णो विकरणार्थ त्वहद्वेपति इदमस्येति · इदं महतीस्यादि · अस्य · अचोपस
माविकं लोके प्रयुज्यतेति सिद्धं यावतिति सिद्धं यावति कालं व्याकरणोत्तरद्वयं । प्रयम पार्श्व हरिजि · प्रतीयमाना नार्थं तद्
क्रम · इकोपलक्षिति विवक्षितो पुरुषः लोके तथैव प्रयुज्यतेति इतिमाक नानार्थं योभिन्नार्थको · सहापीभावः सहापत्वं चत्वंमा
वः पचति स्यादेव तस्य पार्थः प्रधानमितिभावस्तैव्याहुपोर्यपि नस्यपार्थको : साधा मेदेकत्र विशेषणानयाचिनमहते
स्वरत्नतया संबंधो न्याय्यति विरुद्धः नदृश्यो नालिंगिनत्वम् स्यार्थ भानमप्युक्तम् प्रयुज्यतिविरुद्धमितत्वंप स्त्रीसंगानद्वात्मा
वः विशिष्टार्थ प्रतिपादने लात्वपकामायादिति · मकृतौ तिशिवः पदस्य हिमितमहत्त्वमिमपदोदिरित्यर्थः प्रत्ययोति · प्र
त्वात्तेकारकविशिष्टक्रियामाधानमादि इंवितं भावेतु पचनप्रमाणदृश्यापमिमायकृतयानेवं केपटपव । नित्या
थपिव चनिस्यादेहत्वलक्षणं तावत्सहापीभावदृष्टत्व क्रियां कृतं भपत्वनस्याच्चमहत्वादुपपन्नं केचित्तु प्रस्ताविशिष्ट
दृष्टत्वक्रियासहितद्रव्यर्थः कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिकावतिपावते · मकेन वोभयविशेषणिका क्रिया नम
निपादयतीत्यमेतिभाष्याक्षिमाहुलाघवं · नत्वेकेति धातुनेत्यर्थः अत्र केचित्तु नयामिवतिद्वाभपिकर्माहि यो तत्र
त्वमेव भाष्य मन्यापि नद्वोजमेवेत्याहु नित्यपितं वेत्यहिलरणामं नद्वापामा व्यातवादिनाष्येमाह इतिवचन इत्येति रा· ५४

च अर्थविषये: पतेः सुपां नित्यं च अर्थहूयं स्यात् तः स्याद्यतियस्मात्संभवादिति भावः नियमः स्यादिति: प्रसज्यति यमः
स्यात्: ननु कर्मवद्भावादेव यक्सिद्धे नेत्याह कर्मवदिति लकारस्य कार्यस्येति परत्वेन बलवत्त्वात् स्यात्: अतिदेशत्वा
न्नैव प्रसक्तिविधानेन वा नार्थ इति भावः वलीयस्त्वमिति कर्मवदिति सत्रस्य परत्वादिति शेषः वस्तुतः कार्यमिति दोषव
तिरिक्तयमानकार्यमात्रानुवृत्तिर्देशाय वचनेन इति सत्रस्य अत्र लकारस्य अकारितमात्मनेपदं समेव माध्येतदनुवृत्तं सम
नेकर्मवदिति कर्मकर्तर्यथ यमस्त्यात्मनेपदं स्यात्: परत्वादात्मनेपदमिति प्रयत्नकार्ये स्वरे विशेषः स्यात् नशिष्यति वाधस्ता न स्यादि
प्र तम्येति भावः भाष्ये आतिदेशिकस्य बाधितत्वात् स्यात्: नोत्सहते सततिविदित्वे आनेनं तरस्येति [illegible] पेन तद्विषयादिनाइन्मा
स ततो तं बाधितुं नोत्सहतनर स्यात्: नतु तस्मात्पतिः पाप्येति परविप्रतिषेधे स्यात्: पूर्वविप्रतिषेध कल्पनेन न मानमि
ति भावः ननु कर्मवत्प्रयुक्तः प्राप्नोतः सिद्धमत आह सार्वधातुकेति कर्मकर्तरि विहितयक्तवतेस्य पवित्वतादित्यादि
न बाधित्वेति भावः भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मात्रो च मितिप्ने नेनपूर्वविप्रतिषेधेऽपूर्वैव वचनस्यावश्यकत्वमिति भाष्ये कृ
मित्वद्रूपवचनस्य सामर्थ्यादिति तस्य सामर्थ्यं तेन नरस्येति पापोनास्त्री पदं किंतु बाधकस्य नाभावे चित्ते वेति भावः यत्नो नुद्
इविकल्पेन तस्य नविधायक आदेवप्रवृत्त्येवदद्यति सोपसर्गविषयो नियमः इति भावः एतेनैवं नियमकेवलानास्त्यादित्य
पास्तं तत्र हन्नात्मनेपद्वीहिति इत्यादि: भाष्ये आर्धधातुकस्येति अंगस्य आनिमित्तस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः । इत्सोः

कस्मादित्यात्मनेपः स्वमतुलीभोत आह यदा समेनेतिइति कइति गणपाठः । नतु स्मान्न तेषेत्यधात्वर्थस्य भवतत्वमाह अत्र सिद्धान्ताद्
४५ ति भाष्ये पित्वं वतार्थमिति एवं च तेनानुदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः भवति सत्याश्रयतो नेतिः ननु तत्र च विषये तत्सदिभाषा
पाः कथ्यपेत्यादिनिर्देशो रनिमत्तागमप्रकृतेन तमविषयेपि तस्मान्निष्कर्षः सत्यात्वे पदमिति चेत्र । नत्रोपविषाकृ
ऽगावयवपक्षमत्यस्य तस्य लोपश्च समर्थे मे मिति कतपांगान्तं तेन सुपि चेतस्य पदमिति मितवतयागहिरण्ते न तस्मा
सिद्धं तपात लोपप्राप्तेः पाशव्यात् । भाष्ये पस्वादिः पंतंगं तस्य प्राप्युपलक्षणं किंच सुपि चेत्यत्नो नामीति मितंवि
मे शेषभावे पिशास्त्रमाप्ते सत्यात तथा मितवे इमापाद्य पदमिति तत्र इकोपसिलिप तव भाष्ये इति व इति तनादिः सःमा
ष्ये ऽनेनमाभदिति ग्रसपात्सत्यासिद्धत्वाद नेव स्यादिति भावः । ननु येन नेति । न च हत्वादंगादित्यस्यासिद्धत्वात्कथं
नेत वेतनामापि सपः तनादिपा ट त्वविकरणार्थः स्यात् । विकल्पोपितनादेर्वा गाणार्थ इति वात्सत्यासिद्धत्वेपिप
दिंत स्यात न तन्स्यादेवहत्वादंगादित्यस्याप्रसिद्धिपत्वात् परान्तरंगे सत्येतोविकल्पार्थे पण्यस्तउत्पत्तिः पवगादभाव
पत्वेपि न सर्वत्रैतस्य त्वमपतन एवेदमुतनपवः भाष्येसोपि नोक्तमिति । तकविरावमहावक्ष्ये सर्वः एवं च सत्रे इ
गहरांतसमाख्यानं स्तेनत्कत्वाहरांगगकार्यमिति स्थाय नार्थे तेन निविरवसे एवादिनिमिति पपात्संविविमवति रामः
दितापसाये वा विन्दिकृतावभाष्येन तु च लोपे सति न धातितिति । तमस्थ पवि वधे सके समनिपात्स्वसाम्बलमित्या ४५

न्तापीघीनवमनीतेरतुभवलिद्धजपाहिर्वेवेनेवीति वनम्हावमाविनामानेतार्थ धातुकनिमितोलो पलम्हावमाविनावस
मकालेमनावपित्र्यवलतिरेकाग्न्यायतितिपोगप्तिद्धानांस्वद्भग्रनेर्नित्स तेश्चेतिमावः।सेनिपोनेति॰ मनुनाद्वशवि
बपेपरतिनितस्वाभावेपिकेवलतिमितस्वाभावेमानामावः॰ नीरस्वानो हृद्यमा स्वमितिवरतोगमकारस्वतम्हावमावि
नामामे तोगमिनितस्वनितेप्त्रस्येघत्वा वेतिवेनर्वकालवर्ति पुष्पाविषपीस्तनस्येवनितितस्वामि साशवानामावि
श्वपिवमस्मात्मा पनद्वतिश्चतेनतश्च मनापेतेपामस्मात्स्यान काद्दिमनेमवलमितिविक्षितिते स्ततनमलक्षमेवपश्च
ते मध्योतरंमनीनोमामामावमितिहलं स्न॰ शामावैश्चापनापेद्वतिस्नापनतपोषी॰ मपोजनतमितमर्थः हे॰ तिस्वेते
ति॰ श्चपितव्रहनांनकेर्यमितमपी॰ शंकुतेपितापमितिउनरपतिसार्वधातुकाद्भरद्भति।तगारिस्वबहि॰ स्वंतमतिवि
धमितिमाश्ये॰ द्वि॰ त्वमतिविधापपित्वेनमापेमितिमावः॰ मवाहिविनितिविधीदरीसससमीनवस्यातिवत्वमपुकरि
त्ववारगोपिस्यातिवम्हावेनसार्वधातुकत्वान्सार्वधातुकमपिहिति॰ स्वमतिवेधापपित्वमावश्यकमितिवाक्य॰
स्तद्वामपेत्रैवक्रिवंतेमावस्वेतिवक्ष्यतद्वस्वहेवात॰ हरपितमनुहातसि॰ स्यतेश्वांनरतस्यात्माश्रस्यानुहातेहर्षी
रस्तार्थमावश्यकमितितानतद्रोपिद्विस्वमंस्याद्देमार्थमावश्यकमितिवनम्हावः॰ श्रवश्यमत्रेतिउकारद्वतंसाकेत्वेपिमा
मामनहसार्थीवानरतुवंधकपरिमाषामहसर्पितिसंदेह॰ स्याद्दितितस्मान्नार्थेतेनेति।नववेस्यामासेतिउनापतिल्

लुदिशत्वेनदि॰ त्यादिति वाच्यं समभिधाने तत्रा जाग्रिपूर्वं तृपमिडुः स तेनेदं श्रितं त्वेकृषि स्पानि त्वे नानुवंधकार्य्यभावस्तत्राप
४६ कमितस पाकं नाव्वे स्य यमपी । स्यस्केन तन स्यादित्येन नाव च पः पितिदि॰ स्य न जिति श्व यदि स्या दैलङ्॰ लिपः पि त्वाद नुदात्त
म स्तु स्पानि वस्ये वे नदि॰ त्या कृतानि षे धश्च मा यो तीत्यर्थः आदिशवि धौ पिशिष स्पान नुदात्त तदि॰ त्वाद्यनिडिशीन त्वि धाविति
निषेधा प्रशते॰ दि॰ तिपि स्य तमित स्यो दाहरणमाह स्व नादिति॰ अत्रानुदात्तत्वं वुंडुदितिदूराग्राप्यापो तो इदितिशायप्रश्नाद्या व
मइति लुङ् लङ् । स्विनि । अत्र सपो । भाष्ये स्पाहीनामिति स्यनामिसमत्ती नामि स्यर्थः । मधुइति मा हि इति स्मस्त शीरस्य
नेर वो वि वि तिस्मन पुंसका मि मा प मिट्॰ उपग्रह ॰ लाहिस्य पापस्त्वार्थे त्वादि॰ इहत्मती जिनि मितेपर स्मे रा मनेप देउ पग्रह
शब्देन लक्षणा के च्येतैलि प्रागाप्योदु॰ भावे॰ । तो पिय इति नस्मात् आदि॰ गुणाइति अस्य शो डो स्म नेने जिभाकः । भाष्येको
उपीति॰ नस्पातिषेधः आकारलोप इति अड् माश्रि । मातो लोप इति वेत्यालोपः भाष्ये आर्धधातुके त्वादित्वमिति । यान्नस्य
संयोगादि त्वेनाभ्राउ॰ भावोपि छाद स्त्वादिति यो यं च भवलिंग त्वादिति छ इस्तुमय पसि स ते तो भ प संक्त कत्वादितिगपी॰
इति कालोपनाम सद्रिशी व भइत्सु न त्स जी गम जि नाजि नी भ स वि रि विति भाष्य मदि पो यो गे इती प स्मन सत्वेवन्तुर्षमाहिकेः ॥
क मिवत लेन तत्स मिति विनिः उपमे पे म प मा इशी नात॰ कर्मीतो तिपादि भाष्ये क स्य कर्मी तो प इशं हमि मत्वात समर्थ राम
यन्तु त्वा कि प इ से नाव ने व क्रियपान्त॰ स्व त्व स्य ला भा नुन त्वाक्रियपाक्रिया तुल्या भवनि॰ ननु व स्यर्थे ना मि त्वाम्न प म पिम ४६

विष्यतीत्यत आह असतीति । न ह्यभावेन ह्यात्म एव न भवतीति भावः । संक्लेशेति अधिशीर्डीति वदितीति भावः । अकर्मकस्य प्रदेशाभावा
दिति । एतच्छास्त्रोपकर्मसंज्ञकान्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति भावः । ननु भावे ले कर्तरि च ले को विशेषो त आह लादेशेनेति । न
तोपाभवतीति । कर्तरीति लादेशे तुल्यात्तुल्यमेति भावः । न चास्याप्यकोति । लोतवाच्य । कर्ता कर्मेत्यर्थः स त्वाधांकात तत्त्वपावकर्ता
रि न लत्वाच कर्म संज्ञा । भावात्कर्मकत्वेन भावे ले विशिष्यतीत्यर्थः । लोतस्य ज्ञापकं कर्तृ एककर्तृ कर्मत्यर्थः स त्वोन त्व
ति पस्याद्दिति नच्यभावे ले पिकर्तृ एककर्तृः कर्मत्वं स्यात् । ननु स्याकर्मकत्वाभावात्कृभावे लो न स्यादिति भावः । लः कर्मणि
ति विधेयविधुकरिष्यात्साधुत्वात्यात्पाकत्वोस्त्रोतकापत्वेवीध्यंवलक्षतोलवाप्यस्ये एककर्तृः कर्मत्वेतनेत्वनेः स
पोत्तनं । नमतेरिद इत्याह शकमित्थ्यस्कमत्यसपोत्तनं वक्ष्यति । धातवाद्योतिमत्पाकत्वाधातवाद्यक्रियापदेस्येवकस्य
क्रियात्वस्य महत्त्वमिति भावः । अत्यात्मनीतिमाक्ष्मिनशंकते । नत्विति कारकं तदाक्रवत्वमिति । कारकं तत्स्याक्रमपत्वेनाक्र
पत्वमित्यर्थः । कापिन्यापाक्रपेतोतरपतिनेवहेवद्गति । स्वयापारमिति स्वयापारावेशंवि नाक्रियासाधकत्वापोगादि
ति भावः । नेनावश्यमिति । एकाव्यस्यापांमेदतिवंधनेतुल्यत्वात्संभवादिति भावः । कस्मात्ववस्याश्रपीति व्यापि व्यापारेति
भावः । प्रधानव्यापारः धात्वर्थव्यापारः कर्तृत्वमिति आश्रयता मात्रमित्यर्थः । नन्विह पितकरणात्वाभावप्रमितिपादह नपदेवे
तेनेः प्रधानेक्रियापेक्षोलक्षकरणादिव्यपदेशोपेनवलम्नानेनप्रवाक्यितयाक्रियानेतल्वत्वस्यहत्त्वानिवारणायेत्यर्थः ॥

यदि तु लक्ष्या नुरोधात्मना सन्याधानु वाक्यक्रियपैव तु सक्रियत्वं विवक्ष्य तेन मासनिका यस्याधानोपि तस्मिन्त्र क्रियया
४८ तस्यैव धातोः कर्त्ता यदि तु सक्रियइति वक्ष्यमाणार्थे लाभार्थ्यमाप्नुयाद्वा नहानेदं सयोजनन मनो यत्र कर्मणि क्रियायाः का
विशेषणत्वं सोपि तिमयोजनेनानदं वक्ष्यति। ननु कर्मकर्त्री साधनयोरसंनमेदा तेषां तु स्यात्वमतन्त्राह तु स्यक्रियत्वाचे
ति अत्र तिमसंगरइति मरजतु इति। इति वृत्ताद्। विकं मरजइत्यर्थः। साधारणीति पक्षाप्तोनु तु स्यधनाविगत्वे सर्वः कर्त
कर्मसाधनत्वाचेति तत्पत्वेनोभयोः साधारणीक्रियेत्यर्थः समानयोद्वेसंदशवाक्यतत्वस्यापिसत्वात्। साधारणीति
यतत्त्वेति। किं तर्हि नारिये सर्थः साह यप्रवचन तु त्वदृश्यमसिद्धनरत्वाचेत्यपिगोधं इत्येवति सहार्थ इकेत्तीयया
स्य क्रियाजनकत्वरूपस्याहिसलामेनत्वक्रार्थलामादिति भाक्षिमस्यपेकर्त्ताद्वेदिः स्यादन आह चेदिति। नतु वे
रुपात्रे कर्तरि कर्त्तरिमते इ सेवोविनिमक्तिविक्षतिमा वमनीतये त्र आह अवति भाष्ये प्रथा कर्मणीति पूर्वी चपि
न तु विक्रियेति द्विधा भवनन्त्यापाः क्रियापास्के सा कंधेमे इति वेधनस्याह प्रयोपपत्ति रत आह कर्त्ते कर्त्तेति ननत्वेन्नात्म राम
रूपावस्थामेद्वाद्धप्रदस्य भेद त्वस्या येनमात्रक्रियापामेहा वस्यायद्धेनिस्याप इति सात्य योषपत्तिरितिरिति भाक्षः। नवस्य
णाकंहि नमाहलाघ्वेति। साधा क्रियासाधनं कारकं व्यापारयोगितित्वापारयाद्वेनधात्वर्थत्वे नैत्र तत्वेत्व हृदं स्य दप ४८
नविवक्षितं किंतु स्या नष्याइ यंतरस्या रूपमेवविवक्षा तमिति नाम पे भाष्ये कर्त्तात्कर्मवद्हिति कर्त्तरि स्याविस तो नु रत्न स्य कर्त्त

सयाविधमिरणामइति भावः। यान्तरात्मा सर्वीति स्वं वस्ति दे: कर्मस्तुयान्वेषु याक्षि यास्तान तत्त्वानि कृस्त्वे त्वे वीति भावः स्वमात्मा
द्दः साधारणमयर्थो यद्दकाक्षित्विंसर्थे वयवेवस्याती स्याद्दद्व अकिर्मिति। ननु प्रगमत्वान्ते अपारं नं अयोर्विकृद्धसामर्थ्यं भाषि
ऽनयो र्वोगयोर्गुगमत्स्मयोगानन्याहतवाद्येति। मतिमारनायेति। नन्वयोगे याकर्मस्थानाम्रमयोगेऽकर्मस्येति मद्दर्शिना
ये स्यर्थः तुमानाविति तु नाति के रांदेव दत इति स्वयोग इति अर्थः नावमतिके यदृसि। त्रिकं वीतिय रु विशेषः मातिविधः
कर्मवन्स्यवफलं त्वा तनेवदृसेव। तिवक्ष्वे संने ननुनसिद्धः क्षियो हि पफल स्वं कर्तव्यामिता। भावात अनुसरति। अथा
नविक्त यं नस्सधात्वं नत्त्वं लावपनाविति। सिद्धनमे वक्ताय स्वेइति भावः। अन्य त्रमाव क्षिपयो ऽभेदेन स्वब हानद्दहस्व
दिस्वं नेति इदं चमहनामि साधे राः भावे यजि साधे तुसिद्धवस्याप अथोधात्वथी भावइति बोधं वत्रवेति। स्यात्तु नाती
हे कर्मणि क्रियायाः कर्तृविशिष्टदर्शनात् स्यात्स्तावयव स्यादेता कादिदर्शिन कर्तव्ये वहर्थादिस्त स्यात् विशेषदर्शनात्तु सोर्वेति भाव
नचैवं स्थ्यादि कर्तव्येषि अस्मादि तपविशेष स्याहर्मानादि स्वपद्धतिं किंचयवय सार्दिनो कर्तृस्व भाव कत्वा नाप्नति। कर्तृ
क्रियायाः तविशेषाभासा नादि ति गौरं वेनधात्वनाकर्तृकर्म साधारणं फलं सा हेनमति यात्रेस कर्तृस्य भावः कैसयायस्व

५८ [illegible] ... कर्मस्वभा-
[illegible] ... कर्म ... भावः ... [illegible]
[illegible] ... कर्म ... कर्म ... [illegible]
[illegible] ... कर्म ... [illegible]
[illegible] ... भावः ... [illegible]
[illegible] ... कर्मत्वं ... [illegible]
[illegible] ... एवं च कर्मत्वोपयो-
[illegible] ... ननु कर्म ... [illegible]
[illegible] ... कर्मणो ... भावः। ... [illegible] ... एवं
[illegible] ... इति ... क्रियया ... ॥ श्री श्री श्री श्री श्री [illegible] ५८

मध्यर्थं स्यादिति । भाष्ये न च कर्तृस्थितिते षां धान्तं नं या स्या या: फलस्पृक्क्रिया या: कर्ममात्रे मशक्तिनौ ली मर्थः कर्त्तादि
तत्स्पृक्क्रियेः नियाणासिवाणामस्य मन्ना सत्ते व सिध्याक र्म सो नुपासन सामर्थ्यान्न कर्ममात्र निष्फलस्य कर्मस्पृक्क्रियात्व
स्यातेइति भावः यथा मुनमानुकके परो ऽपास्यानेनुक्तानामादि कर्तर्य विक्रिया गत विशेषानुपलंभन विंतव
तो साधुपक्रमे लोन रानं संगति: एतेनाक्रिया या: क्रियाकृत विशेषाणामिमर्थ इत्यपास्तं । तदुक्तं हरिणा विशेष
दर्शनं प क्रियावन्न सर्वव स्थिताक्रियामवस्यात्त मेवं ज्ञा वैव समकृत्स्निनेति अस्येवासि निमन्त इति शेषवदुत्सेव
मन्तेऽकृत्स्नकृत् पुंसेः तेषांतिरेति तदुक्तावनपूर्वकं मुख्यफलस्य दर्शनाये मर्थः प्रतिबंधयोतितानुर्क्तजिति श्री
ति च । शरणाविति नमतिविषयकम्मरं । कर्तव्ये विशेषादित्युक्ते कृती ऽकर्मसमितिवान्यतः कर्तेतिनिपद्यानुदरायाऽप इ
मर्थोलक्ष्य इति भावः योगविभागेनेतिदूरं पाविधा पक्षेनित्यपि ते । कार्ये निरुक्तो नायमिति । एवं च प्रत्यासन्नेपद
विधिः प्रापवाध प्रसिद्ध इत्यर्थः नन्वेवं सत्यत्राप्यतिशायिते बलवत्स नतेमत यावद्दिनि यान्ति योनान्तरायत्रकार्य
ता एवं वचनमतिदूरो दोषो ज्ञानेनादेः प्रकृविरोधस्याभेवडे शाये भवतीत्यत्र वचनं भवतेति भावः माप्यकिमर्थगुणादि
मुख्यानेदृशि: कर्मणा: कर्तृत्वासंभवात्स्व यं प्रयतमितिगृहणे । नमसो भवं मर पीयते कर्मकर्त्ते ति । स्वार्थं प्रवृत्य धानधावयी
प्रयत्नं तेन कर्मव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे संभवतीत्याह पूयते हि कुशूलेन किपायाः शूलेनाहरुवि पात्रस्तोतिभावः कर्मयायाः

नहि तस्य देयहतः कर्मेति नाबद्ध इति भावः ममनुपपन्नं स्यात् तत्राह नहि देहेति। सुकरतां विवक्षितां यस्तु करतां शाहे नोप्यतइत्यर्थः कर्म

णां तत्सौकर्यमिति दृष्टैव देहवता दिः कर्तृत्वेना सर्वथैव स्याह अशेषेति। एवं च सौकर्यनिश्चयविवक्षयाविवक्षानोपिकर्तव्या

यादेन विवक्षते किं तु अतैकार्थत्वान्न तो कर्मनिवृत्त्या पारमार्थ्यं वर्ततान तु कर्मसंगः कर्तृत्वे। कर्मणां तु सत्क्रियपद्म

त्यागस्य तदिच्छाकर्तृतां तुल्यक्रियत्वमिति वा अभीष्टं वा स्यात्तद्द्वयमिति। कुशलं तस्येति यस्य षष्ठी वा यस्यावा कसंबंधे निमित्तं निमि

त्तिभावे वे स्याहलं तेनेति तेन वा सर्वं स्वर्गफलमाह तेनेति। षष्ठीत्यतो यदिति। कस्मात्तं कर्तीति यस्यवनादित्तिभावः

यद्यपि तस्य अपात्मि इति भी वै त्याग्यमेव तत्राह यद्यपि अपि तत्त्व। कुशलं स्वमते वैराग्यस्य दि तित्वे कभावस्यापि भेदेन

संकुशलेनेति भावे एवं कृतो पपा स्यादित्यर्थो वीर्यः। तत्कार्य एवं तत्स्वफलमाह समिध ते कुशलं इति कर्तीद लेपिण्

मेधावित्वे नहि तीपा स्यादिति भावः। ननु सुकृत कर्मसु नेन तत्कर्मत्वेनानभिहितत्वेन च तत्रानिर्देशे न कर्मत्वे विभूभि हितत्वा त्क

र्महिते वेनिवेत। कार्यानिर्देशोऽनेनैव हितीयादिविधीयते न त्वत्र वा नभिहिता धिकारादिभाव इति अभिमानात्मकं तः कर्म

वह्निस्त्रैके कर्मेति यत्कार्यं वन्नोपाधिनापद्यमानं वृत्तिं न यावन्निर्दिष्टं ईक्षणे हि अभिहितत्वे न हि तीया वाचका सम्बन्धकरत्वा

त्यो नस्य कर्ये इति त्रिविधं स्वफलं अत्राभि सं कुशले ते न स्वात्मत्र कर्मैव तत्भावे विशेषकर्मकत्व निबंध नेकर्तृतमा हि

पापम् ततः कुशलइत्यस्य उदयसिद्धेनन्तत्सहस्तम्बहस्तीर्नफलमितिभावः नद्वस्यानित्यानाहि सादिना गवातुप्रमिति। अत्र

गोः कर्मवशेः प्रधाने दुष्टादिनामित्ति वचनात् नित्ये कर्मणि तितः स्यात्· तद्भावे नु कर्मणि तत्प्रभावात् तत्प्रयत्स्यैव कर्मणि तत्केन वाङ्क्यं प्र
इति भवतीत्यर्थः· वस्तुतस्तु कर्मवच्छावे न कर्मणि तिसौपर्यनुमितः· कुतः तद्यथाद्वैतनीयानां तद्वद् यदं कर्म यावत्कं तत्वतनदयदि
य कृतिस्वरूपित्यर्थं कर्तृनीया कर्मणो तानेन पर्यदं प्रकृतिस्वापः साक्षोति· कर्मणि नुनेति फलेविशेषप्रस्व [illegible] न यावि [illegible]
पदः कर्मणि तिप्रमये नैव प्रयोगात् [illegible] सन्नेव [illegible] साक्षं कर्तृ भावे [illegible] इति [illegible] प्रयोग इति [illegible] पदं संगमि
यास्यादे इत्यर्थः· अकर्मकत्वादिति· [illegible] अस्य कर्तृत्व [illegible] सत्त्वेऽपि कर्मद्वयं तद् इत्यर्थः· तथापि [illegible] तत्कुतः तदुक्त [illegible]
नः कर्तृस्थ कर्मणि [illegible] वलकारे [illegible] तन्ने इत्यर्थं स्वपमिति [illegible] इति [illegible] समाय
ते विपमद्भिनत्र [illegible] इति· [illegible] इति भावे तद्[illegible] [illegible] तथापि [illegible] तत्कुतस्तेना [illegible]
कर्मणि [illegible] प्रयोगा [illegible] इति [illegible] न [illegible] कर्मणि [illegible] प्रयोगात् [illegible]
[illegible] एवं [illegible] भावे [illegible] कर्मत्वं [illegible]
विलनीतिनाव· [illegible] एवं [illegible] वाक्ये [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] न चैक [illegible] कर्तृभावे [illegible]

कै॰ शि॰ ५०

तिश्चात्मानं हन्ति च आत्मा स कर्ता इत्यर्थः । औपाधिकभेदेन भेदः स्यादित्यभिप्रायः मनेस्तुतत्वाय । संयोगस्य कर्मत्वमिति अस्त्येव संयो
गस्य तस्य श्रीदिलक्षणत्वादित्यर्थः । ननु संयोगस्य तत्स्तत्स्य श्रीदिश्च कर्तृत्वविवक्षेत्येनो करीत्याकर्पकर्मत्वामिति चेन्न । हर्षितस्य
विशेषणत्वात्तत्त्वयं कर्मत्वस्मात्त्वेनका मेस्यातमेव स्वायत्तान्यपरिच्छेदतादि मात्रेहमुरुहरतां न स्याप्यपरत्वमा व्याप्तिः । कर्म
परेतान स्यात्मिपालत्वाते मेवाः कोशलीजितवत् । अत्र तत्रदृष्टि कामजिकर्मत्वाय तत्तद्दृष्टिनूपा संयोगात्त्वकृत्वात्कि मात्रात्वर्पं
वा परात्मिकृतनीतिस्यादेवमसंगः यद्यपि देवेदतादयः पदं तौ स्यादापि वधात्तुनाभेद स्याप्रतीतिः तथापि स्त्रात्मपरमेदस्य
तेयात्मत्वं भेदस्याद्यात्तु । सतात्स्वक्षि कर्मत्वोपयोगि कर्मस्यात्मि पदायतत्वोपयोगिति पातुल्यापदस्य कर्तुरित्यर्थमितमा
नमिति वो ध्यं । एकयोगेनिपमस्कृपालामा देहयोगवि भागेनेति । माथे[illegible]कीमिदं तपद्रुति । स त्रैतपः कर्मकर्तृत्वे सत्र
तपः पदेनवि मुख्यान दृतिमस्यः धात्वर्थः संतापदुःखतं दुः खर्पत्वादिति । तापसंतपस्त्वप्रतीत्यतसंदुः खपतीत्यर्थात्
मानुः अत्रीतार्थत्वादिति । तापस्त्वप स्यापतद्ध्यातो यतोतीपतीत्यर्थविगमादिति भावः । प्रतीदिति । प्रतीदं संतापस्तरह इत्यन्व
यायाः । क्षिपापापश्चच स्यातु येपितुल्यत्वात्तपतः । प्रापीर तापस्तु तदा प्रजेनमेवता पुलस्य व्यापारे तात्पर्यं । तपः प्र
येभावः तपतिनाभं संतपदृश्यत्वसंतापविशिष्टपरतापसंतपतीत्यर्थः तपतिदत्रांतर्भावितण्यर्थः । तापस्तद्भति प्राप्तिरिद एत. ५०
संतापस्तामाप्यात्तुकृ तव्यापारायातेतृकृ तव्यापारसंतापविशिष्टमत्वादिति बोधः । तत्तु कृतौ व्यापारवित्वो संतापविकृतिभि

स्तत्पात्रस्यात्तद्वचनापसेशं [illegible] तस्या यातु कृतेतायारस्थसंतापविशिष्टस्तीरकारएवं । तदर्थमागेतापतत्पर्द संतापसत्वपः संतपयत्रस्य वसंतापविदोषापि
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्वरूपावस्थानरूपस्यैवतापसंशरीरस्संनोपसामान्यानुकूलव्यापारस्य संनापविशेषस्वीकारएव। तापर्यं त्यागेतापसस्यत
र्केत्वेनोपसस्यपः संनप्यनद्वैमग्रसंनापविशेषामित्रस्य रीरसंनापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृकद्वृतिबोधः केऽमष्ठेषा
रीरसंनापपदेनसमापारएवनदेवाव्यापर्त्तनमितिबोधानन्नक्षिपाविशेषणतालोकमेधनद्वमाहविवक्षपसः कर्म
त्वमितिभाष्येनपेरयमीमांसादिकोऽस्मापीभावस्याधनद्वृतिद्वृत्युत्तादिनोप्युपनत्वमितिमतेउक्तेत्र्युपनत्वमितिपा
तिविसंमतेपक्षेऽनयः प्राकृतस्यसंनापोर्थीदृतिबोधः। एतेदेवपदसंमतापव्यापानेनद्वष्टितंनन्नुमक्तातिमस्यपवोद्
मदृतेवानस्यस्वानुपपत्तिरितिआहतापसेनेति। मकृतपपर्थेऽस्वेतिसंनापस्यमर्थः तस्येवनपः मदार्थत्वादितिभावः। म
नपार्थत्वं। तिङ्गः अस्यपार्थकर्तृरूपत्वंपयविक्षिमाविशेषणात्परूपेकर्मीतित्वकोरोनकर्तृत्वाद्वचर्वेधात्वर्थीभेदेनान्वीप
कर्मीमापवनअग्रहत्यामनपापिमाप्यमामत्प्राप्तस्तामान्यविशेषभावेनावपितिक्षिपाविशेषणोकर्मीतिहनकादिम
वत्येव अनवएवलोकमितमादिःक्षिपाविशेषणात्प्रसेकत्वनपुंसकत्वेविहतामोनानवयादिमाहैपुंसत्वयुक्तवनेकृतिबोधं
त्वानन्नहत्पांनपद्वृति। त्वानेननकोपवासादिरूपमितमर्थः समएवसंनापद्वृतिमाष्यसमएवसंतप्यविशेषद्वमर्थः विशे
षेपिसामान्यसत्वात्समवेपस्यनानुपपत्तिः भाष्येएतमोसानितपस्यविशेषणसमर्पकारीत्यगेपोयमिमादिरितियकंनापि
बोधातिअस्यंनममापद्वृति। तस्यक्रियत्वस्याप्यभावात्रहसिभावः सकर्मकायांमतिविधोनरसम्पोक्तेबोतुहिलाह

सा

रुधिरगावस्य कर्मत्व प्रयुक्तास्यावेवेतस्पविपर्थनोचितेति धनमयाहन्म्रमे त्वाहुर्गिनिहदस्य पारभिनिहक्षनिष्पाकानुकूलव्यापारं
औ॰ ति॰ चिनेयर्थः नदवनालस्याकर्तृत्वेनोधः एवंचधवेः फलव्यापारानुकूलव्यापाराननुकूलव्यापारोयर्थः तत्र फलव्यापारानुकूलव्यापाराश्रय
५२ त्वात्कर्तुरीप्सिततममिति हृत्संकर्मानस्य कर्तृत्वविवक्षायोभावो सहरतमासाम्नान्याहकथितंकर्मेय्याकथितमपदनवि
वक्षितमपदं कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः किंचेनतां हिंवक्षेपव्याहनस्यैव वेतिनतुनात्र विषयताऽपाइहतादिषु माणोऽ
गतानांनगोर्दुये इत्यपि कर्तुरीप्सिततममिति कर्मत्वे ताबोरहत्संगोधं विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एवदुहेरुलदुहा
हरत्यानिनिरनपुक्तेनत्याप्यर्थकर्मण्याक्षिप्यपानुत्पाक्षिप्यत्वानुपपानुपपक्षिपात्वानुप त्वोनुपपाद्नेदिनाह तथापि तात्व
स्य कर्तृत्वविवक्षायांकर्मैतिलकारेपीदंक्षिप्यमितपापुंवरस्यकर्तृत्वविवक्षायामुंवरः फलंपचचनीपेतेआरनये
दंनपुनयेत्त्वमिति कर्मस्याक्षिप्यपानुत्पाक्षिप्यत्वाभावादिति भावः । अथ प्रयुक्ते कर्तरीति सत्ये कर्तरीत्यर्थः अत्र प्रयस्त्येनयु
क्तोमुख्यः एवंतस्यैवाक्षिप्यपापामाहतादिनिवोधं तेनात्मंतापामोचिपर्यायसंज्ञाः इत्यम्कोर्थिगेवमाहत्यनि । त्विति सुख्या । कर्तृ
त्वंभितिदर्शीयतिश्रद्धेयेतितत्वस्तुतेः कर्त्रीप्सितत्मिद्धः विदात्मनेपदेस्य कर्मवद्भावमपोजनेश्यनत्कर्मवद्भावलक्षणका
वाधामाममितिमतिप्रसवमात्रेहैवादिकः स्त्रजिरकर्मकएवेतित्वमहितपसेवेतिकेविरः न्यायेरुतिप्यायघरुत्सर्गितत्वंकर्मवत्के रम॰
वेताजितनइत्पते तेनात्मा प्रियो यो इति पावनः । सकर्मकत्वात् इमा प्रोविधिः इयन नन्मामासरुवविधीयते यक्रवाधनायेत्याति ५१

षः पके॰ भावापे॰ पस्यरपत्विति अरिः योगो व्रसयादि॰ रतासिति॰ इर्वे कस्ये पंसं वंभ्रानी तस्य संवंधानुकूल व्यापार ता अवली अ
र्थः ततइति॰ प्रतीयोगि॰ त्या वछिन्नः संवं धोप्रु तेरर्थः प्रति योगि ता त्रा ता त्र पत्वा व योगा स्य कर्मत्वं प्रतु योगाप्ति सिध्रति यो
गेहि॰ तीयाः स्यं वा कर्मक त्वात्कर्म व भ्याने लिदू म कूयाध नाम प कात्र विधा नार्थ सिद्धि ति तत्र॰ रजि पु भोगि ति वामि
के सक र्मक योगि ति भावप्रति योधा पत्ते॥ भावे पर्यतायपते कं ट का इति न व लिंच ये मनेने वा मने नप द हलि दुं॰ पद्धि लोके॰
नि॰ क्रिंयं वीतिमति विधुरा वे वेति व्यर्थ मिदंमिति वाच्यं॰ कर्म गामि त्वा भावे प्रमाने प्र स्यार्थविरावभ्रा वां धी व वामि कस्मा
दयपकत्वात त्व वमि कुं डिका वे कमि त्य स्य नि ष्ठा मय पतो तदर्थः स्त्र व मि कुं डिका या इत्यस्य नि ष्ठा मती अर्थः तत्र इति ष्ठा
मादिति न तु विसर्गो पि वि भाग नु कूल व्यापारेति ष्ठाप त्वा इत वि दि को मे प्राह वि सर्गो भुवा न भि निमुखा ता न पदार्थ ष्ठा
त्वादेव इति भावः सि द्धि त्वादि भि र व्यापारो न पके विरोधः प्रतिबंधे सि दुं पि त्यता सि तिव मे चिरा वृभ्याचा भाचा पनो प्रति
पिक नं तत्पद जिना ब्र व्यजी अपा भी ना मने व दादि॰ त्ये ने न त स्याप्य वर्ति वे धा न तिका र्य त्वे न न तु न सिद्धिः॰ न हि विति वे धन
विरावभ्रा वति वे धो त्वस्य ते इति विं त्व्रपेत स्याकर्म त्वे न ह त्वी ति अव कि र ने व्यापारे म व नी तदर्थ इति भावः अपिपक त्वा दा वि हे
पदो न व्यापारं कं॰ दो नी त दर्थः भावेः वा की टी सि त्व नत्वात ने प दा दि त्युक्ते वि श प व भ्यर्थो पि ने ति भावः अत त्व वे॰ वामि कं न द
हि॰ त्य त्र व प दि तंधि कीबी दि ष्ठा या व कत्वा त कर्म त्यकि य त्वा भाव मायां पा ह क योति क्रि या ये प्ता मि ति न त्र य न्तः पर त्व वा अव

कर्मैव न्यायत्वं यथा नाभिस्वयं कर्मण्यण् तत्रिक्ष्यत आह न्याय्यं चेति । न दृष्टत्वं नं मां स्याकर्म कामयां कर्मस्य चिमया न्दृष्टात्रिम च कर्म माया
५२ त्कर्मैव न ब्राह्मणो निषेधो यथा कं तत्राह न्याय्यं तेन परेति च कर्म कामयं तेनेति । तत्रो यथा पारमिद्धत्तो यत्कर्म कर्म त्वमितिशेषः यथा
पानेति न च वरिस्वमहावोपिनेतिकेन यथा पाप कामकृ: केचित । दृष्टं तद् तन कर्त्ता मानेवे: दृष्टं कर्म यतः कर्मकाशेन ताघ निर्दिष्टः
परेतत्र सेविता न्यायेन कारिषितेन पितो धर्मावदिविनायमतिषेधेविनव न्यायवमतिषेधो पिष्टः स्यात हि न याकर्मेति पूर्व मति
कमप्यत्रैवकृ मातत्र न यातत्रैव कृपात वि मेदेन करता तत्र सिद्धं तनु भावस्य मतिषेधो नेन नेति ष्ट न मतिविरात्रदृष्ट दृष्टनं त्र
चेति । अत्रेति शेषः प्रकाशनं फलकं तं वचनेन जोषि: प्रकाशनं स्य कर्यमानत्रिषत्वात् यदि प्रकाशन पतविशेषदर्शनाय कर्
मस्यात वोधं: कृषि रजो: पकृष्पनो विशेषं द्वादशविति: स्त्रिया सहित्या दिना । परस्मैपदस्या वीधात कविधानासं भवाद् हविषयेति
तित्रि दोः मति षेधदृमितित्रेति मात नेपरस्मैपेदत्वादित्रिमाकः मन्तुकु स्मानाद्म यपरस्मैपदामा येत्यत्र हवरितस्य न
पिनेमनच्याह परस्मैपदं वो जिविशेषविहितत्वाद्दिति । लुड् लुड् पातिष्ठित्र स्यतयागितायामी हि दविं मे । परत्वा द्वाधद्भ विष्टि
नमितिकमियात माण्यंपदंवोक्तिन्यो गद्यति कर्मैव तत्कर्मेत्यासत्र । तेन स्वार्थे धातुके वेति । स्वार्थे धातुकयो र्वा पते नत्रिप्रितः कर्म
वदि । परस्मैपदं सिं हाना द्विति वा नमस्याद्विहतापि लेति कृषि रजोषिनत्र पिलादि शस्वार्थे धातुकविषये स्य पदं द्विति भाक् अत्रैवेति द्वेवं नादि त्रि राम.
त्रिति: तिव काशलाभावे विविशेष विहितत्वात्स्पदेन हृतिमयो जयं मतिभाक्मयरे तत्स्वातासीति स्वत्रे प्याप्माद्धपदभ्यन प्यादेशा ५२

न्तुकट्टस्य तु यन्मिन्नत्वा यस्यात्मा यामेव स्यातार्म्य अतोऽ ऽम नेयंवा देशो बुनान्म इति ः दूरमेवाभिप्रेतमभावो लावस्त्यापासित्त्ववाभिन्ना
हुः श्रयनो विरोधादिति । उभयोः परत्वात्संभवद्भवो विशेषः । धातोः । तथा यत्ताभ्यां त्वाभिक्रायति इत्यर्थं प्रतिक्रां नेमत्वादितं तत्ता स्येति
नर्कोमत इत्थियो जना । अनुदात्तेङि । तद्भ्यासादिमितदिस्थाविधा नानत्वधातुधिक्रायमा वा ते भावोऽत्र तमा सायेयोग इति । सर्वेषा
मिनन्त्रियामकत्वानिमस्ते । समाप्त तमिति भावः । आद्येयोगेधातोरिः स्वरूपं तं चैव व धातोर्नेतिं तो नस्कृरिति संदेहः । प्रचाति
मट्तीति भाष्यो दृष्टस्यात्संगतिमत्वात्तु पदादिति । दूरमेवाभिप्रेतमविकरणात्तासा दृष्टा येन यामित्संत्वं च स्पृति । भाष्ये
दिसंज्ञानाभिति द्व । संज्ञक कृत्वकारत्वनामितिं सर्वीः । एकारस्यैकारव्ववकाम्य चतेम पोज्जनेनालोपितिप्यास्ये यं मस्वर्गादिमोम
विध्यतीति । निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः । पस्पसोति । पर स्येपदनामितिसनेनेः भाष्येस्तार्थधातुके विकरणादिति विषयसप्त
म्यानुपरिभाषाबाधः स्यादिति भावः । अत्रार्थेति । विद्धमितिशेषः । कथं तत्रानुधातुग्रहणमिति । होरे त्वविद्रूपे विषयसप्तमी वाहि
तोपि विहितविशेषणमात्रायकस्मिन्निति भावः । अपीवत्रिति । शब्दकार्ये ग्रहस्य यदादिवत्तेन महत्वादिति भावः । तङः श्राकृतयन
स्योति नुत्वासः वस्कत । ध्रुविद्दिद्दितविशेषणामितिसर्वं त्रा तदेवा क्रम रणीयमिति नतिपसङ्गितत्रोषः । भाष्यकारस्कृतया
अपयनोपि अस्त्रुपिस्वादितदेषा भावेमतिमाइपत्तिाव कृतमयवस्येतिभाष्ये व कृतकृपाः अववस्ये सर्वीः आपनादिविति
आदिनासांतं स्यापित्रहादिति भावः । उपदेशाकारावेतिउपदेशोनकृपाः अयस्ये सर्वीः आपनादिविति आदिनाकोतं स्या

पिग्रहादिति भावः उपदेशाकाङ्क्षेति उपदेशोऽनन्तरं कांक्षा तदा स्वर्गमेघे मर्थः भाष्ये ऽग्निसविद्यते लोपदृति न चानन्तरं त्वाः स्वर्गं इत्यन्ते ऽपि
नैमित्तिकस्य सर्वस्यापि निवर्तनाय वेन सिद्धान्त गुरुस्था यो ति आनागत्वेनानन्तरं गत्वादि तिपा दं से ज्ये सिगन्त्रे कारस्थो चारस्तार्थ त्वेनाविः
ऐ. टी. धि त्वेनस्यानिव त्वाभाव इत्यायायपादः वसन्तन्या नद्रमन्त्रसि सग्रहणानु तैला खत्र स्याभाष्येत्यिदुतीति सन्त्र स्यभाष्ये चो
५३ केत्वेनन प्रापि देश समसंग इति धे वंग्रहण मन्त्रस्य भाष्ये ते कदेश पुलिङ्ग इत्यो पादि ति। ताद्दिपथ्या शब्दं तादवा अग्नि पा ये त्रो
स्वग्रहणनर्थस्य कर्मत्वे विधीयं तेन व्याख्यान पादमो पि स्तुति स्यर्थः इतीयादि पाषैव समनुपपाद्यमानि ग्रहणीति वेप ग्रेशीति
मन्यपयशेष त्वा ग्निपावावकत्व मेध्यामसीति भावः तेनः मन्त्रयो मनिरितिसुपती येननय वक्तानुये रथ्यर्थः भाष्ये ऽस्म
त्वावसमयो ज्ञानमिति: एनद्धत्वधिकारिधातो विहितस्य स्त्रीलिङ्गकत्व मन्यथा स्यादे नाम पितृत्वं स्यादिति भावः। एवं श्रित्वे
स्याहिति इत्येव दृष्टान्तिक मित्यार्थः स्यादिति बोध्यं आधिक्याद्यत्वेन इति कृद् इति ऽनिष्टोपपद इति सनयोरधिकारं त्वादित्य
र्थः। ननु वृत्तादिष्वपि सिनेन त्वार्थे विधानान समयोज्ञकत्वापादपदे ति न त्वे त्ययमिति व्यापादकमनन्त आह पयवि शेषे णेति
दैनुमनपीति आपि नात्वार्थं रूपकरणसंग्रहः न नैवं वृत्तादि ग्रहणमेव वृत्तापकं किमिति नोक्तमत आह वृत्तदेति सामिपादि
कास्त्वर्थं संज्ञा मपडु इत्यादिना इत्यादेनिष्पो ऽधातुष्पो ग्निजयसिमर्थः पदेनु वृत्तादि ग्रहणात् त्वार्थं रूपकरणो विधार्थ
ममप्यान्नथात्मस्य इव तेष्वपि समयो ज्ञकत्वापाद रूपैकत्व स्यानेन वंच मानि पदे कास्त्वातंत्र्यं इत्यस्मानार्थेत्वे पि नदेव दृश्यतुः। एक ५३

धातुसाध्यावकदिति। धातुसाध्याधक्रोविधायके तत्ते धातप्रिपकः सिद्धत्वादि सप्तम्यर्थः विहितविशेषणोपि रोतिस्वगिरनन्तं दृष्टं मतिज्ञापनस्तासमर्थ्या
त्धातोरित्येवं विहितेसप्तम्यर्थः कार्यं इति भावः। नदाहतुरुपनदस्मादिनत्वेकेनधातुत्वदृशोनकुपमेवोर्थोन्तमेतानत्र्याहृशामि
धातोरिति। वासरूपदस्यपाधिकारस्थेतिस्तनदभावेत्रादिति। सिद्धः समावेशः स्यादिति नप्राकं। तत्रोपपदं तत्रुस्थाग्रहस्य
भावेसत्स्याप्रत्वं संज्ञास्या इन आह सप्तमीशब्देनेतिस्थत्रस्थसप्तम्यन्तपदं निर्दिष्टं सप्तमीपदेनलक्षनदुसप्तम्यर्थः ननुसप्तम्यन्त
दृशोनद्वैतत्रदृशान्तेपिसह सप्तम्यादेवं संज्ञासिद्धेनत्र्याहस्थेति। नचैवमुपपदसमासोपि सप्तमीमात्रस्थस्यादनत्र्याहसप्त
स्थित्वाति। तत्रेसप्तमीपदं विभक्तिपरंस्वरूपपरं वा त्र्याधे सप्तम्या स्ववसंज्ञास्यात्रोतेनुपत्रसप्तमीपदं तत्रैवस्यादित्याह पदे
तितथ्यास्तीति नदेसप्तम्यर्थः दुस्थादविति त्र्यादिनासपतम्यान्तेपपर्दिरितिसंग्रहः॥ ननुस्थग्रहणोपिकुंभादिनां सप्तमीस्थता
भावात्कथमुपपदत्वं तत्राहस्थग्रहणीलिति। अयं भावः सप्तमीपदं तदंतपदं संज्ञाविधौ सप्तम्यन्तेनतं तविधिप्रतिषेधत्वात्
तद्देश्यपसम्पदार्थस्थंतत्स्यातं चनद्दूषतल्पमितिसूत्रेदृशो नत्रसप्तमीमुपपत्तिर्नलोतितोनत्रसप्तम्यंतपदंबोधयस्थेसप्तम्यर्थः। धातो
रित्यनुवर्तमानादिति। धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थत्वानिगतोदितिभावः। धातोरित्यस्य नाव पादरणार्थिनाम
दृदृअथवेति। अत्रैवेतिनत्रुविस्तुडी स्थादाविति भावः। उपपदसंज्ञासिद्धा भवतीतिभाष्यत्वापीष्टविषये स्फुटत्वादासि दुमवतो
सप्तम्यर्थः विभक्तिपंतरेणोति। नामं तद्देतकर्मत्वामावादि सप्तम्यर्थः शाद्रस्यकर्मत्वादितितद्धि प्रिवार्था वाचकत्वमेवेति भावः। धातुरुपपदेइति

संख्यातीति । अं च नु [illegible] मातिपदि [illegible] समर्थः प्रातिपदिकस्य [illegible] तिविं [illegible]

कै. टी. पदिकस्य [illegible] समर्थ [illegible] रूपं [illegible]

५४ [illegible]

[illegible] माध्ये संसमर्थ [illegible] प्रातिपदिक [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] रा.

[illegible] ५४

[illegible] राम

आहुतिः फलकल्पितं कारणमित्यवगतमनुत्वा द्रव्यमेवेति। एवं चेदं समर्थसत्वे सुपश्नानन इति सर्वेव भाव्येन स्वद्रव्या
त्मा भाव्येऽग्निकारणत्वात्। न त्वधिकारादेतस्मिन् त्वधिकारेऽस्य पर्वणः फलवत्तेति सत्यमुपपद्यते संज्ञाविधाने न सं
५५ नियोगाख्यिद्य सामान्यस्येव मन्त्रयोग्यभावादिति। किं न चतुर्होतेनेति चेन्न नन्दभावेऽन्वाधायाहि तु तन्मध्यं संभाव्ये
नैतिस्य पक्षानित्यत्वसिद्धिमिति न त्वांकृत्स्नमिति। भाव्येऽन्यदेव स्याद्धविर्बन्धीत्यादिहोमानि। भाव्यमात्रकृतमिति। न तु व्या
देवति सत्पदार्थानेः। परस्येति धानोपरिमितिपदस्मृत्यर्थधानैः परत्वेन विहितस्येत्यर्थः। अन्यतत्पदवचस्येति। अक्षतादेरा
हुत्यधिकार इति। एवं च तदि। बृहस्पतेर्यागस्य मास्यामिवेधीत्यर्थ इति भावः। नान्ता पश्वेकदेशान्तरकृतेष्वनर्थापत्ति
सिद्धं तीर्थांवृद्धिपरीक्षायेत्यादिकं रामाहायेति। एकदेशप्रायमानिवेधति। नीयाध्यायेनेधात्वधिकारेति ज्ञीत्वा
हुत्यात्मतार्थसमस्तमाह्य वेति। तिदे। भावीति मनुष्यांमत्रिविधपल कालस्य तमभेदेव। न स्याति। भावि
त्वामावात्। तिदे। भाविनस्य फलौ पदिनस्येव नित्वे सापन्नस्तोऽपि रहित्या यस्त्वस्मिन्नेव कारणवत्त्वं तोऽपि दः क्रियमा
णर्थः। भोगमात्रे इति सम्भाव्यो भरीत्यादिविधित्वादप्यनुस्याने वत्समानिवेधत्वात्। पिचेधर्मानुष्ठानती पाधांचे
तथा वधिकारेऽपि नाम फलमात्राविशेषेण त्यायानुमाहं किं वस्यादिति। एककल्पाहिवितिः। न नये विषकत्वेऽस्मा
च्छालाकमेतत्सामान्यविधिप्रत्ययेहि तो मावत्रयचनीयस्वेत्याहैक सर्वत्रोक्तपेहितोऽमात्रान किंचैक वचनमात्र सर्वमिति रा ५५

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विभाषात्तत्रापवादेन प्रकृते तत्सर्गो मृगश्यावपक्षेऽनुत्पत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः ॥ अपवादृश्यान्तरेणेति वैयदेपपति
लविंस्यात्तन्न हि तेन सर्वे प्रत्ययोपकार विभाषेति हेतौ तेन न प्रदुष्णार्थ स्वेवन्तासामानासि द्वन्द्वस्त्रि निमाणे बाधकप्रसङ्गे सत्तैः
त्वपस्य बाधक तस्मै वविकल्पे तत्सर्गो विकल्पाभावान्नसिद्धमिति भावः ॥ इदं वा यथा स्यात् स्ये तो कबा कारणमेन वै प्रसक्त
पवावाधको भवतीति भाष्ये तत्र बाधकत्वविकल्पमिति पादं नेत्यर्थमिति तं चं अप्रसक्तपक्षबाधकस्यावश्वनादिन वार्ति
कस्वारस्येनासहके बाधको न भवतीत्येव भाष्ये न्वेषा न वार्तिकान्न द्वाबाधकानुवादेन विकल्पविधिरिति प्रसक्तस्य सतोऽव
श्यनेन तु बाधकत्वानुवादेनेति हि किं प्रत्यासत्त्या वयं ब्रूमः इति तं बाधकत्वात्स्येनाप्रसेप्स्यन्त्वानमिति नाति प्रसंगः ॥
पदे बाधकोत्वे विकल्पितन्नद्वन्द्वादिरिदं विंत्संवार्तिकोक्त बाधकपदार्थैकदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनाबपयोगान्नवि
पक्षे नाधकत्वाभावे शासिपो विवसत्वप्रस्यादिति महृदान संबंधीनिषेधबन्धी भाषागमनीतिः ॥ अत एव नेवेति सूत्रे सा
धुत्वविकल्पे सत्तस्मै गतासाधुत्वमायादिं ते सिद्धे रितिभावत्वयीति हि द्वे तेव पव पः इक रूप्याहिस्य तु सिद्धूपत्तगाके
ति कर्मस्य त्र तस्यापि सत्वादिति भावः ॥ बाधकत्व वद्विहितं पपीतिः ॥ इदं विसंगस्य मध्याइषयाद्दृष्णगासत्त्वं शंदेन लिंबहि
तेन तत्सर्गो पीति तभाष्यतां संपदी गोधमाख्ये यथा समपद्यतिषु कं च स यथैनान्तु त्रयो समनार स्याप्य बाधायासत्पदे

नापवादस्य वाच्यत्वेन इति भावः । इत्यपि समानमेवेति [illegible] तावता न व्याहतस्य [illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति । [illegible]
[illegible] मलिनके [illegible] इति [illegible] नापि [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] भावाभावयोः [illegible] नानेनोभयो [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible] इति । [illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्यर्थः । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति भावः । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै. टी.
५८

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

राम.
५८

र्थः प्रकर्मीति प्रदर्शितमिति। यत्कर्मत्वादिति विवरणानानन्दितव्यः कर्मकर्त्तरि। लकाराः कर्त्ता कर्म वदतीति वचनानादिति भावः। ननु गौणे
विशेषात्कथं न दोषो नेति सिद्धिरित आह नित्यानामिति यावत्कर्मत्वेनाविवक्षायां नित्यं ईदृग्गौणाभावात् अथ विशेषः कृष्यासर्व
हेयमपरिहार्यादिति भावः। उपाहृत्यापि येहेयादिति उपायं श्रद्धस्यानिः प्रयोक्तृणादि तत्त्वात्। तानुरतागवमस्यानीयत्वादिति
भावः। कृष्योकेति पचतौदिति कर्मोद्गतविधायकेनेत्यादि चतेत्रवर्त्तिः कर्त्तेन वा तत्प्यैः। कर्मवाक्यत्वम् अदिसमास कृत्प्र
नमिधानात्कर्मवतीति भाष्याशयः। अत्रैवोपतमाख्ये आद्ध धातुकस्यामान्यादिति। विधयस्यात्मपामपि परस्मैन विषयस
त्वेस्वमहास्यापरनिमित्तत्वंनस्येवेतिकथ्यपतीत्यादेस्यानिवत्वनिर्वाहः। अर्धधातकेदृतिवजातिनिर्देशादिति भावः। य
तो नावद्दृति। आद्यदिनत्वस्यार्थमितिपर्थः। यत्नानयद्दति एतेनद्गुणादिभ्यो यद्दति इतिपाद्य नन्याख्याविरुद्धं इति भावः। त
लक्ष्यणाभावादित्यसुयेति तुनस्यावैत्रिकमिति पर्थः कृदुतत्वमदेति वधस्य हौप्यतोनावद्दति ध्वचकत्वात कृत्प्रुपतः भा
व्यपदिष्ट नादिति प्रसिद्धाद्ग्रयः समन्ततात्प्रयोगयोगाद्वा। आरूढमिति सतोवासद्दति भावः। एतेन नत्वात्सिद्धे त्यायपालेप
वेवनन्द्रितेनासिद्धाविति वार्तिकं कार्यमेवेति भावः। अत्र नर्मकर्त्तरि विसंगतत्वात्तदिति कर्त्तरि आर्थी संगते विशेषाद्व्याप्तत
स्पर्धः कर्त्तर्येवमिति। अत्र तत्र द्वा नर्यमिति नियातत्वात्प्रयत्नो यागोऽति कर्त्तर्यर्थत्वसंगतिविधिप्रकृतत्वरूपे स्पर्धः। तन्त्रेणैव ना
नामिति भाष्यद्व्युत्संगतलमितिकर्त्तरि कः। तदर्थीवमिथान्यथानमत्तेर्यकर्तरीति मतोपते। तदसंगते संगतत्वमिति मेत्री

कै.टी.
५८

यथापि प्रत्यभावत्वं तस्यैवाच्छगृहादेनस्तनान्तर्पमाहतथापीति । तेन योगादिति भावः प्रत्ययेन साहचर्यादित्यर्थः । सोपस
र्गस्येति । अर्थान्तरस्येति भावः । ननु कालादिकर्मसम्भवात् कथमकर्मकत्वं न चाह दुःखेति । एतेन गतिबुद्धीति सकर्मका
णामनेनोक्तिसर्वे चनि रूपितं कर्त्तरीति गतिकारं भवादेश्चाहमात्मभावेन हीति । ग । यथा भावितिश्चप्रविधानेनमा
वेऽपि कस्यनास्तीति भावः । प्रत्याख्यानेन यागादूवं गतेरग्रहणामिति तथाप्यत्रत्रा प्रत्ययान्तं तर्पिवभविष्यति नार्थकी यानिके
नेत्यर्थः । यागिकारंभ यागाद्यकर्त्तृविशेषणामिति कर्तृपदसाध्याहृतेसोतिभावः । न चैवं वैयधिकरण्यमिति अतं यसंगा
तेनेतरहृदयमामिति भावः । एवं च नत्वामप्यभावेन भावेप्रत्ययप्रत्याहृत्य संपर्ककर्त्तरीति विकर्त्तव्यं तत्र तन न सामर्थ्यं हृवनेह
तिभावः । वैयधिकरण्यपदेविद्विनिकर्त्तरीति षष्ठ्यन्तं सामानाधिकरण्ये त्वितिद्वितीया इति भावः । वदः स्तुत्यथ्याधिकारस्येति य
थामंडु । कानुहृति विषयेधात्वानागिमात्रेश्चवधीति । यथा । त्रणाधिकारः मामानडु । इति । सिद्धेति प्रथमामावाच्छेषमत्र
र्थेत्येतिमुपयोगे वः प्रायम्यादिति । धातुपादे इति भाव । प्रसिद्धत्वाच्चेत्यपि वोधाहन्तत्वभावप्यंतं स्त्विति । शाहमाति प्रभाव
देनहि हिनकंवनस्मकीत्वमित्यर्थः एतिकृतं । आत्मनेपदिप्रयामिति । अकर्मकहिकरणामप्रामितत्वपि बोधे । प्रतंडुके
उनत्वानाहय एषणन्त्याह के । एणा सिद्धिसिद्धसंभत्कावित्स्वपं । एवं च कर्मकर्त्तृतावेति भावः । वकतोप्यात्मनेपदं इव
इत्येतस्माहृतानितोगतेव । संहिताया एवनितो पदेवमिति । अविशिष्टप्रयोगात्पर्यतमेयात्रानि संतंत्रमर्थं निष्ठत्वाभावइति

राम. ५८

[illegible]

के. टी. किं त्विति । नचविषयतेति किं नस्यादित्यत आह तस्मिन्नमिति नचाशास्त्रीयस्यैव प्रह्रेणास्य विनश्चैव सम~~…~~ो इत्येतेति भा
२० वः । नाशेयथान्यास्तमिति । संज्ञायां समेतित्यत्रैव प्रदूषिकं नास्मिन्यामि स्यादिस्तत्तेतत्कार्यमिस्यर्थः । भावइत्यत्र यश्चैतेत
इति । न तु लम स्यानिवधानिपत्यानामधिकारतोपस्याविषयोः कर्तरीतेनसिद्धेरंगीकारे स्यात्प्रथमं त्ववेद्वत्य स्यात्र संबं
ध इति वेत्तः । मत्वविषये भावइत्यवर्ततेत्तस्याशयः एवं कान्तो भावस्यैव भावइति भावः । एवमग्रे ना गाधिकमयोस्तीय
पि व्याख्येयं संज्ञा शब्दत्वमिति संज्ञा शब्देन कर्मसाधनेन संज्ञायमानसमभिधीयते । न चापि येये ग्रामप्रत्ययेन न हि म स्यात्रादेन
स्यादेवमहिमामभिधानमिति भावः भावः भावसाधनेनधान्यनायने कार्यत्वाद्गुरिदमेतेत्तर्हि हि तिरिति । नन्विव नोर्थरूप
र्थः । तैमरूपर्थमिन स्यादित्यत्र र्थः । नामधेयवाचीसंज्ञाशब्दत्वमस्यान्यत्र इति वोध्यं अपरस्मादेति भावे । सिद्धं तत्ति
मोसंज्ञामतिवेभादि । स्याद्यकर्तरोनपक्षांतरं त्वकर्मणोस्मावभाव । इति । मनुइति शेषः । नन्वेवं प्रथमं वदेवेभावेनसंबाद्गु
लकाद्वेवसिद्ध इति पतितन्नेति ... प्रत्यक्षं नन कार्यमिति वोध्यं भावे संभावयति वसंभावइति । संभावइति । संभवताद्
तिपादेनइति रीयोगा भारेत्रैदेरपदयोः दजसमपस्स्तेति स्यामिति भावमस्यापत्तिपास्यादिति शेषः । कुप्येत्युपेदरेदेः कं राम.
वस्तुवर्णो इत्यनेनमिमंधनेकुर्य । अपिन त्वप्राहेनवला क्रान्स्या पत्र अतेइ तिकेचित । अन्नाव । पमसपइति । सत्वेन ६०

तद्धेतुत्वप्रत्यक्षमपि न त्वयारोपितं न च लौकिकाराध्यात्मप्रत्यक्षत्वमिति चेद्वित- असाव- यत्प्रत्यक्षमिति- सत्त्वे तद्धेतुत्वप्र
त्यक्षमादि नयर्थः अंत सर्वगतमिति- अमेतिलुप्तसत्वमीक्षमित्युपपत्त्वात निपातनेनवाननवाडपपदसमासेत
उत्तरपदमहत्त्वमितिं सत्वमिति भावः यत्प्रत्यये नि- नित्यत्वं प्रत्यविभागः सम्यक्पर्यवगतिमा स्पतेनसंच तत्कारोंतरहित
अंतस्थितं तं निश्चीतिभावः आमावास्या शब्दस्यानेवं दं निपातनमितितत्प्रहृतीना स्पष्टहत्यामपिविस्तृमिति
सर्वं भाव्यं नमितीत्यादुहितत्वं मासं नीतिजितीतिपरस्परमीक्ष्यमाप्येरीहसमस्तं तत्सचितत्वं तस्मासोऽतीत
पिवीधं- तत्सर्वं सममपरहत्वामप्रमाप्याव्यासमानत्वानतद्वि सिद्धं भाष्यमित्ये। एकतरस्येतीति। वस्त्रधानुमंपत्ते
हत्रपोस्यानरस्येत्यर्थः वसोरिति पंचमपीयबद्धोद्दि ववनंरणदृष्यमाधावे अपदेनिपातनादुत्तिबोधं अत्रप्याप्यपदस्ता
भावे सममासउत्तरपदमहत्त्वमिति सत्वस्य नस्यादिति बोधं वार्त्तिके इहं नाशावेतद्विस्तोत्तस्यानेतस्वतनप्रनाहस्य कदेशेतिभा
वेहेतु स्पष्टमेतत्तिति त्वात्प्रपमपुतः सर्वंतत्त्वं यर्थः। धं हस्तिनि- कृतेरांधं तविपर्यय कृतापर्यट्टसंगगंमत्वाहस्तताद
सेतित्वप्रयोजनत्वस्यात्स्यानेतदस्यानिमपोजनत्वस्यानेतेयतिमपोजनत्वस्य यर्थः तथानप्रआहः परस्मैति
नयपाआधं तयोः स्थानेन तीयर्वं साकं मतसप्पावं तविपर्ययः कृतापर्यट्टसंगगंपत्वाहस्तताद स्पेतित्वमपोत

कै. टी. [illegible]
६१ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ६१

जीति ति भावः ननु विसर्गस्थाद्वीति पुनरावचनेऽपि छिन्नत्वेन पूर्वीपदस्य समस्तत्वरविधानात् इत्युक्तौ नरपदस्य स्त्रीति स्वरस्योच्चत्वे
न विसर्गस्थाद्वीति पुनरावचनेऽपि छिन्नत्वेन पूर्वीपदस्य समस्तत्वरविधानादित्युक्तौ नरपदस्य स्त्रीति स्वरस्योच्चत्वेन विसर्गस्था दीर्घि
सेनगनमिति निमित्तात् हृस्वपदेति · एवं च नमस्त्वं सकारादिषु निमित्तं नानादेव सिद्धे विसर्गस्थाने नीति सत्त्वमपि न कार्यमिति भावः
अनानापो संभावने लिङिति · तिङ् विभक्तौ कत्वं संभाव्यते निपातनात् · सर्पिः मापसा त्वापप माभो पापानि किं पापं पोति
निश्चयादेशोऽपि निपातनादिति बोध्यं कमे · पदिदेवपदिति तेन पतोऽ मावद्यापद्यतः हृदन्तस्य पदस्य स्त्रीति स्वरे नतात्
तावप्रकृत्वनिपातनादपि बोध्यम् । अगोप · मात्वे वहृदयादिति समस्त द्वाहेद्विति दोषः न कस्य तेंसमस्तास्यी हर्षि
सेनिपातनात् । सर्पिः बहिःसामानार्थे नेति · संवास्वमिति तन्त्रोतन अनभिधानादिति भावः प्रहृति विग्रहादिति श्राल
लयोऽकृहिनाविग्रहस्यर्थ नाद्दहिर्वित्वमर्थत्वलिङ्मिति सर्पिः स्तुतस्य वो · मात्वे पदिस्य द्विति अनेकान्तरे मातदः अमत्रापिस्रा
मोतो मिन वनिरन्तेनं धकत्वात् इत्येव न स्त्रांस्मादिति वा अंतरस्यानुरोधेन ज्ञापकं लिङ् अपाः निमत्तेन वनस्या इत्याग
स्तत्रेति भावः स्वपान्तं तादिति निरन्ते धकस्य न सपान्ताद् सर्पिः अस्पापि स्व त्वेव पा मासे पापतेः स्वत्वेन नस्य द्विस्पुत्र
मानेद्र स्वस्यां संगमात्रेतः मात्वेन रद्विति वस्त्रामीति एवं च स्त्रीमोऽनहृ स्तात्सिर्थंक आदिति भावः अमस्यापि नरस्थी वेहस्त्री
पितिद्विति नो भवेत्त्रोर्न्यहृता मिति · इत्यस्यताप्येवं पुस्त्वाद्विति ज्ञाकृत पनादिमत्ते अन्य पुस्तजितादिमतेन मासि स्वरवन · मातस्पतीस्या

यै रत्नोपचाररणापात्राघ्युमितिप्रनमस्याव:रुपेक इतिरत्नइतिस्त्रेदैवपदः किंकारणमिति । कस्मादेतेषि सर्वै: हेतुमाहुधातुमा
कै. टी. आदिस्याहिना । अन्येषामिति रावुलनवस्पाति सिकानामि सर्वैः स्वं वकतैमानइति कृतेदोषः सबुलस्य वोलन्त्रन्यत्र काले न
६२ सिधांतेस्वीकार्यमिति भावः नेदिग्रहीः भवः स्वइति नाथोपादः ॥ वा या केचिदितिमाधोनिग्रः संज्ञायामिति पादेरोऽस्य
चारणार्थ इति द्वि ग्रइति यं कर्मीति भावः केचित्ति ग्रमा वस्येति यातिके द्वि ग्रइति बद्धांतेमन्यतेः केनचो आकारलोप इति । आ
मोलोपइत्यत्र आर्धधातुक इत्यधिकारादिति भावः आत्मनल योगिन स्त्यमासिरेवनः अधिविदोर्धवीदिः साधु काशिकानिरूपमि
नेष्टसिद्धिस्त्यानेदृकार्यमिति सर्वैः इतिकालोपनामक द्विवमस्तुनमलीयर्न नानोपूर्णमस्कृते भाष्यमतेहिपाठो तेन
नीपस्यमपमेपादेवचनादिकंपारस्पूर्वसमासः कर्मधारयवस्तुतीवदित्यामिनीकृतिनोक्षीपतेमस्यवाविधमाना
नाग्निर्वर्णमितित्रमन इत्यर्थः तदेवाहयमस्येति कार्यस्यमानाधिकरणोनसमीपमानेनालीसर्वैः मध्यमंदेहदपूरेतीभिः ॥
विवस्त्यते इति का पीमेदेनेति दोषः तदाविकोर्धकमैति अवस्थाह्यानुगमेन पूर्वीकारस्यामित्यागेनाकारांतरस्पा इस्वनामा
दिति भावः मिश्रवि वज्ञायामिति कर्मणः सकारागमादेनस्यमेद्विवक्षायामि सर्वैः महादमिति । कस्मात्वविवक्षायांतरनीयां
नीनेतसिवधसामान्यविवक्षायांम्बदेवहमितिबछीतिवीर्यविकार्यमधीति । पूर्वहृवमसवोभनायपरिणामनदुभायायमि
सर्वैः दृष्टीनादिभिमनस्याहिनियैः निर्वर्तिवहपलाभयवाक्यायोक्तोषिद्वीषोविकार्यविकारस्यमवसः घटं करोतित्यवर्तकुउ राम ६२

त्वं करोतीति कार्यं मस्य करोति· अनुमानाद्यध्याहृतः सुखं करोतीति अत एव सुखं प्रलोभो मुख्यम प्रसादानुमेयः इति
प्रत्ययान्तत्वं तन्मते विधित्वमपौरुषेयस्यार्थः मनुवेदस्याप्यादिनामिस्यादिनैव सर्वं सन्ग्रहे सिद्धे मन्त्रवत्तिपुरुषस्य
देवैः यथानन्याहवेदः धायदिनामिति बलात् तः समं चार्थमेव तानीति गोधा· यत्स्तौषेणापि। कर्मिप्रापिति स्तोमा
स्वर्गात्स्तोषेणापि· नतु सवेधानुष्ठानविधानेनकुंभकार इति कथमस्तोऽवकाशः इत्यनन्याहृयदेति· सर्वथा तवि
षमवाचम्यस्यम्यामस्याकश्चास्यादृष्टमपाचेति उहाहरणं तद्दाती· कालिवष्यातिः कामनाविति· इत्युपधेत्रीतिकः
कर्मिप्रापणात्मा भाष्ये ऽपि तः कर्मोपपद इति विप्रतिषेधे नमसामर्थ्याबाधित्वात् अनोनुपसर्ग इति क इति तामर्थ्ये·ए
नतास्यमीमांसा नानन्यकदेव वाहनैव पूर्व इति त्वाविषये कातीर्थ इत्यर्थः तेषां ताइति ण्वाध्वेति विहितः तत्र
हिरण्याहितिक्षेः स्मपर्येवेति वाचस्तामस्तविंतयाऽणोपि सबाधकइत्यर्थः अतःसिद्धो विप्रतिषेधे विनापी स
र्थः तहस्नानेसेति। नतु कर्मोपपदस्येति· एवं च विप्रतिषेधे पूर्वमेवेति भावः तन्मर्थ्यादृष्टस्याप्तो विधानं तु तकमस
येन विप्रतिषेधत्वमेव किं त्वाते बलवत्त्वं कइति कं विधाने· एवं वेगुणधेति कस्यांशी बाधेव्यातो तुपसर्ग इति केत
नीयकसामान्ये तत्तीयकस्यमासस्यानुपधेति कस्य विप्रतिषेधः एवं च जैव स्याहसिद्धं सेकादेशीकर्मोपपदेऽपी
ति प्रत्ययः कइति आतोनुपसर्गे इत्यनयोरिति भावः इवमपेति से पपदप्रतिरूपक इत्योः कयोरिति। [illegible]

कै॰ टी॰ त्यर्थः कर्मीप्यद्यस्य कस्याचिद्यद्य इति। अनाकांक्षितत्वादिति भावः। किं तु गेहे स्यव कारकादिति वक्तुं पु रूपमिति तात्पर्यं अनभाव इत्येति अर्थतः कर्मी
प्यदेभवतीति विशेषतीति विशेषितये येनेत्युक्तं नैषप्रकृतेः स्यादिप्रकृतेर्विशेषितिषये यं तेना बधं तेन कदेवप्रशिति प्रकृते च। अथ प्रशिष्टतिष
६२ धस्यो ह्यदृढ्यतां तत्र भावान्नुपपद्यते। यादिनाः भावे कातत्स्थितिरिति तेनाप्यस्य स्यन्नः तस्या तेषु पर्वदस्य कतित्वादं तेन दर्शितं तु
दैपदस्वरान्तर्द्वीपतिमंस्यैति। एकस्मि लोके तथोदभेनोकांतत्वौ सत्त्वो समोर्वं हृदकुद्धयं हृत्य कृत्यं त्यर्थः भावेऽर्थं कारस्थमान
हिति च तोयाः कृतत्र इति भावः। तत्संतस्यम स्वदति। मस्येककर्मस्याद्व। हे जनत्वाभाः पुरुषोतिति तिसेवते समते नेदंभावप्रत्ययविधानस्येद
स्यात्मम स्यदिति। भावेऽस्तीति भाकर्वा। यीं तं ते तस्यमानाधिकरणवदुद्वीहिल्क तानभिधानात् तत्पतनतापवत्पकंमेवेति बोध्यं
भावेन तत्रामवन्यानां इति। न च तिसत्ति संसम स्तीमितिमयोगः स्यादिति तदुक्तरत्वेन तत्त्वार्थं वा तिकंकत्वं तत्रापकृति
तिवेन अनभिधानादस्य भावं प्रमते स्नावपतेरवमस्य इति तिरूनमेव मानवतिसा कतार्थतानतादनुत्पत्तेरित्यर्थः। अ
त्यपा कांक्षातिलुनातो यते मतस्मानार्थत्वेन तस्मात्तत्कां ज्ञाति स्नावद्भुत रूपनस्नावइति जानाविकवद्वेनेबोध्यं अनुशाधनार्थ
मेवेति। अनभिधाने नतस्मात्मार्थत्वेन स्यात्कां ज्ञाति स्नावदृत्यत्र स्नावइति जानावे कववंनेबोध्यं अनुशाधनार्थमेवेति अ
नभिधानेनतत्स्थाने तृत्त कृतकारि तिभाष्येन तत्त्वेभोयमितमेति अंसोमिगनानुते तते तत्स्यादनभिधानमेवतत्स्यार्थता राम
त्तयतां यं तत्वे रूपवो तनार्थसामा स्वरायकात्यप्रतामिति भावः। स्पतदितित्वेवइति। नवजितनमेवरनादिति स्यापुरुक ६२

ति स्यात् तद्रूपी सा च शब्दोऽप्यस्तीति निजात्मा हि कस्य नाङ्कचिद्दिव प्रयोगसिद्धये न त्वनिष्टमेवेति भावः । चतुर्थ्यन्तप्रयोग एव च प्रयपोक्ते
ऽत्र चाविशेषोऽस्ता वेत्यत्र आह अनदृश्यते इति । ननु सत्तो नवद्वकाशमनुवर्त्त्य इत्यादि भाष्ये तावद्गृहार्पिता मास्त्वक्षरता स्वरविधिन
त्वादिदं सर्वमिति तन्नैनलक्ष्यविते आत्मनो नुपात प्रत्याहारत्वेन संप्रत्याहारत्वाभावात् । द्वन्द्व इति चेद् इत्थं प्रत्याहारेण दृष्टः स्यादिति भाव.
भाष्ये किमनुष्यते सर्वे चेति । एवं चेत् नस्य कस्याचेद् न सर्वः । न स्याद् ह्यस्य यथेति । आत्मनोऽप्युपसर्गाद् इस्वापी सर्वः । एवं तर्हि वाच्यं
दिति । इमा वेत्यादि निर्देशे स्यादित्थमित्यनित्यत्वेऽपि तदित्यवश्यमिति भावः । एकमात्राच्चेयेति । इतन्नामग्रहणोऽप्याहेति च कुत्सु
वितं तत् एवं चद्वं न ह्रीति किं चेत्सर्वमिति भावः । भाष्ये नरेण एवं त्वमिति । यद्यपि कार्ली यदि भाष्यपापि आत्मोपसर्गसिद्धत्वं कुत्स
कोऽनपायिनेदनात्मवेतोऽनानस्यपायं स्यप्रहतिनैदिष्टः प्रकान्तं न्ये शतन्त्रुपयापादिपि तु स्यादुपस्थेति । न स्वनादिवद्वाद् वद्भिन्त्रन
एवन्नपदं तस्यत्रम्पप्ल व्याप्तिदन्त्यं भाववता प्रस्यावस्थानो नवधा नु स्यः स्वच्छ भाष्ये तन्न त्वैवधोज्जिन मिनिन नेद्विरोधइति बोधं
स्मात् धानोनार स्वसंप्रवादिना प्रादिं नाम्नित्यमिति नैवं नु भान्तु नादिसिद्धमिदं स्यत्पननु आह इदं न इति वाच्यं दन्तं वलोपद्व सिद्धवृत
पेवा पिता न्तोपद्व इति वत्तेव स्वोऽतिसिद्धु वैधृत्य भाष्ये ऽनदंत वाक्य वानिन एवं वा त्वेषू वेद्रुप नोपपदे मात्र पोवी तथोदिति भावेन
जोपे मस्य स्वत्वाति च त्वाद्वृत्वद्रू स्यादिति भावः । एवं तद्द्विति मात्र वहेत्वकिं चेत्सर्वः । प्रस्तावमतिपिधेतिति । वस्त्वपी न चाप्सिनीना

विपक्षे विषयस्य मीनतद्भावात्संस्पर्शगेव भाव्ये आन्ते संभवे तसं प्रसारणमिति आन्ते संभवेतो येसंभवेतसं प्रसारः सोऽन्ते पात्रे रद्धिः स्या
६४ निवत्यभावे पिश्च लिङ्गत्वादुवर्णोऽसिद्धिरिति भावः समाधत्ते एवमपि हीति योगविभागसामर्थ्याद्धीर्ण मध्यात्तु गोधि ऊर्वं सं
प्रसारणं पूर्वत्वं चेति उवर्ण सिद्धेः सम्पूर्णमागविति भावः पर्वस्वासाध्ये पीति समर्था मोन्मारूपः स्यादिति भावः आमी
यासिद्धमिति नन्वेतत्पि जूढव उरितिसिद्धान्ते ऊः अन्ते संभवे आन्ते पामर्वे संप्रसारणं पतोनि पतिसत्वेत्वं पति संभवे सि
द्धं वर्णद्वयस्य पूर्वत्वेन गर्भः। गलितादिस्यादित्यादवस्थेत्ते त्रसन्ते इति सतो नाद्भिकारः पूर्वत्वस्यानिवत्सतो भगकान्वायः प्रसारणि
योऽप्सो वाचे यन्त्वपः प्रस्तारस्यान वाधाहते नासिद्धपर्णालस्य नहति तेनाभादितिसत्र वेणपतो ३ सिद्धिरतो परत्विबन्धी सोवाव
भगवान कारमहत्पुनाद्वविधानस्या द्विसिद्धपर्णमाव स्पक नाध्वनिता नपावेद सेवनापकामीदशेति बधे आसीपासिद्धत्वा
राभावस्य मासोद्विगमितो नदभावस्पष्टेति नहचनउरित्यादितिसिद्धपर्णविभागस्यानवापिस्वः। भागभावे वेतिचान्कर्गीरकद्वेन
विनीति। अकर्मपयस्य यदेवाध्याय स्थापीति गविभागइति भावः समीपार्थिइति एवमन्वेषा कालेकाले संभवति यो योऽर्थःस
त्पोऽस्ये वाक्यस्यादनस्य कनिरपौः निस्यमासे ति उपपदस्मसिद्धिः सनेनेति भावः प्रतर्थेकविधानमिप्ये नरहद्धःलापये स्यासा राम·
पाधमिद्दत्तिपुर्वपदसिम्प्रस्यात्मसूत्रं नुकमीवपमिति वाध्यंमयासमन्वाहिति सनसमासमसमेकवमेवनन्तुघजादिवाध्य ६४

हि । त्वादियो गोपीति भावः । तत्र अन्ये तु मेति विधेयविशेषणत्वस्य आपाततः त्वादिविशेषणाद्रूप्यमौलं रश्मौ । तत्र सामर्थ्यादिति एवं हिल
जितेन तस्य मवतत्र रूपं धीः । तं रूपमिति तेन स्वजेत्र यि विकृत्ति वेति पक्षे रुद्धिः प्राप्नोति सामर्थ्यमेवं समभिधानेन पत्त्वं धीमेव त्वमेवं त्वा दा
वित्युपमेनादिस्य हन्ता सामर्थ्यानुरूप्या ज्ञानरवेव मवृत्तिरिति । तत्र । तत्र तरमावात् । पक्षि तिथिरिति पदिभावात्मना रिस्त्र हन्तासे वत
त्र्यान्नु वारवत्र क्रमपमात्मतरस्यात चक्रि मेदे नामिदेशिककृ तोरेक्य हन्ता व्याकरणं तरेतत्क्रमपदेवते कोदेवत्र हन्ता वेतियदेशम
लविमुजादिस्यदृति तादर्थ्य वानुपूर्वी कामकत्रहां इति का के अग्नि पक्षमपाद्रूपधीः यन्न प्रकविधानान्तरमने नापि सिद्धम् येनतत्ता ।
सरसि सदं स्या वा देहन्ता जो मेदं तद्रूपधीः वहत्वं ममोति पक्षे अन्यात्तो न पसर्गं इति कः प्यास्त्र सत्ती स्वरूपयेति संरं पिवती मर्थ
रुवापमयोग इति वाहुलकात्र यत्ता हरते रलिंगेति ततंस्तेते देवत्ततत्त्वती अन्ये अत्र भावः धार्थिर्थ इति । यहन्त पर्वकधारतो
नासालिकानत्र हरिरूपधीः । प्राभिधानकारवत्यापये ते जितेबांधं भरे इति भाष्यविरोधात् चित्तं मयेन तथाद्यहन्तान्तकर्तापविमितिदवा
धनार्थं नकर्तव्यं मिति रूपधीः सिद्धो वा धनार्थ तत्रहावश्यकमिति सप्तः कवेभिन्नने भावेस्वादं अधिकरणेति तेन पूर्व पदव योति
हि रूपवत् एवं तामता पोति की सौधायम कृदिपम हन्ता प्रासादि मिथ भावात् त्रिदोषो तत्र पत्ती ताडिन स्यावि धानाद्वाहतोति
नविति अन्ये त्वाहुरिति आत्मत्रयचिरत्वं देव तत्र सर्वासिद्धि स्वपरत्वाति । प्राप्तः स्वार्थिकत्वेन गोमेति रिशेन इति विग्रहं संगति

कै. टी.

६५

घवैरेतिवीरस्येस्वीरयाघावीरन्दगतेनत्रमवमिति-वसिष्ठस्येइतेन कृतंमोगंवाऽगिगैशेतेगिरिं मयति वाणिरिशः निमित्तमर्थः अथर्थः

समयानामकृतिलासेकरैरि मर्थः चरेष्ठः कुर्हं अवरतीतितानाङ्गीमर्थः पषपीमेहेनम्यानाहिलीयानानामस्यावमतिम

हृतिलासेकरैरि मर्थः चरेष्ठः कुर्हं अस्तीतितानाङ्गीमर्थः पषपीमेहेनस्यानाहिहिलीपानामस्मयानुमतिमतिपाहवं

मर्थस्पादनम्याहृयश्चेति मिश्चावरवरतिः घरतांकरणकातेनेलाक्षतिकः । भक्षणार्थीगानश्चैव वांपश्चयेगाइष्यतेभा

ष्यमामामस्यात. एतेनमिस्यमाहितुनावतीमर्थीकमिश्चावषयोनसाष्ठेनन तत्त्रेणविपरीतेकर्मतोमस्यलंवंम

रवक्ताप्येतेतिपरलं. सेनायहृणामस्यापर्कः चेततनोगंसेनांवहतिसेनापांयेमर्थहृदेवीबिः एवंवाचिफरणाऽतिकर्म

रीगानिवाम येष्वतेषिकाले यथायोगंवं संबंधइति ध्वनितंहिदविभा. इत्याहुरिति- अन्याहुस्त्रियीगेतुवतिकमहृतादेय

गाधनेनवरितार्थनयास.त्रस्यपिकिमाधिहृणामस्यमाष्येऽ समस्याख्यानेनगाहित्वादेमनेकिमाधिरहृणासामप्यांहेभव

मियेति. नचविपदीनमेवाल्लसन्नस्यपिकिमाधिरहृणामस्यार्थकानेयपादनान. फलेन्नहिः भाष्ये आमानोमिमितिसना

सेकृतेनलोपेवहृतेतेतः प्राणाधमुष्ठनिपापद्मर्थः । नाषिकायणायावपोगइतिमतत्-न्यायत्वापकंयानिक्रमिमर्थः वानि 

कस्यापीतिअपिनानाडीमुक्कोष्ठेतिसत्रस्याविमुखोभष्ठेतिवानिकंनाडीमुक्कोष्ठेतिपदितनसत्रमस्यावयपराअकमेव 

नेत्यवमानस्य चमत्कारमात्रात्मकमिति अयमर्थः यथा संवेद्यस्य चैत्रस्याभासस्य स्वरूपं न तस्य आभासनानात्वं च मिनाशी स्युरिति

स्वपेनास्य चैत्रस्य यथा संवेद्यत्वानुकं न यावत्येन न्यायावगति कवितो धान न्यायं मैत्रिवाद इति योऽयं स्वं वा चैत्रनाशी शरदे न यायत्वं संवेद्यो

मुक्तिवादे नो भवेदिति यो ऽयं स्वं वाति कहृदयो न नाशी स्यात् संवेद्यो भवेदिति स्यात् नाशिका नाशी स्यादिति अत्र यथायं वाच्येयमेति

यतेते आत्मस्वभावस्तु न भावे यः इति स्तुतेः स्वरूपस्य तेनाबाधितत्वमर्थमित्याह भावस्य स्वभावस्य केइति भावस्य स्वरूपं स्वयं लिलाद

नि स्वस्य संवेद्यत्वं नाभावमिति अत्र स्वभावमित्यर्थः तद्भवतीति भावस्य विरोधादिति सर्वं तत्र तत्रैव च नाइहार्थे स्वभावस्य

भावस्य नावबोधितत्वादिति भावः केचिदेवेति स्वयं प्रतीयमाना क्रियावैश्वादृश्यति भावः दृश्योपल क्षणात्वेति अत्र वस्तुविशेष

विशिष्टस्योपलक्षणत्वाय तत्त्वार्थः नन्विक्रिया सकारको बोध इति तात्पर्यं वस्तुतः अभिधानस्य भावस्यासंवेदनाविदेव स्वसमा

योगासंगतिसंबंधो न सर्वं व्यमिति भावस्य तात्पर्यं भावस्य स्फुरितिसंबन्धेन नैव तदेव तत्र स्वत्रमताद्य स्यादेव न क्रिया

पादान क्रियापां वा न योनाघद्ध्याह देवतास्येति तात्पर्याह न स्वपदस्यैवेति तदेव पदस्येति वहुधीहिः स्याद्यादे

नाहि संज्ञाया एकमेकत्संबन्धो न स्यादव्यापारस्यैविति कारीति सु वः भावे न वस्तुत्वादिति पादः उदाहृतत्वादिति तेन स्का

चतुपदेष्टे इत्यस्यामहतीति भावः ननु कृतो क्रस्यतिरिक्त एवमानतः स्वरूपभावयाह न तत्तरस्येति अंशो हानविधायक

मितं पदवेपदस्मरतीति स्वरूपवादः ननु तद्नु वधकस्यादि भावपादस्य वस्य न हृदयं भवति यमिति न विस्फुरति आसाद्य इकारो बा

कौ. टी. रलोपितिच्वकारो पारलोपे नैव बहुधो ऽर्थ हलोलहान्मपि पदेकपरिमाचानादनुबंधकमदिमाघाघाधि चरवस्नुवः कररयेन यत्वाना ऽत्वयो
रसिद्धत्यामा वेवसिद्धं इकारो ग्रामसं प्रथ्यमिति अयमर्थो हलो इति भाष्यनामपर्यनसंध्याती माप्स्विवे करेशपुक्तिरिति याध्यास्य
६६ शीनुः स्फाचोपमितिमा छेपदु. स्तुं नास्तंपंनच्छिन अनभिधानादिति भावः नतुच्छि गहलोक्ति यो भिन्न हलां स्यादुनव्याद
नदनुबंधेति. अत्र वस्तु नेकमिदीपिति संबंधान स्वः तंत्रस्यापि त्यादिनुच्छि पासिद्धच्छिन्न सप्तमीति वहु स्याना सप्तम्यानु
त्वमपि सिद्धं नरत्विकु दत्रोनोदात्त लवेषिता। इदं च च्छिनोनकारस्तत्वे उक्तं अनुदात्तक्तिहो निवासमानं च लक्षनः स्याद्यस्या
तत्नोकं कुत्यमिति निपातनालक्तोपाभावइति येऽधेति सत्त्वे भाष्ये स्पष्टः महादिषु नकारः केवलस्वरार्थ उतामा
धीपीतिचि चारतात्पर्यमाह। तत्कारस्येति भाष्यापाविकाराधीति नवधनुबंधकत्वात् तस्य कनोय हलां न स्यादिति भावः
येनानुबंधेनत्तानुबंधकत्वेन तद्गनुबा स्यान्वक्तान्महतेः यः स्तनोऽर्थ इति. मरुतेरोः कृतीत्यर्थः। भाष्ये इत्यपि यतं छित्
इति. अयं भावः यथा हलस्यानुच्छि तिससे रसे इति नातिकवसा इनु कोऽपि क्तः कल्पनेन याइवाधिकारे तच्छितेमरादि राम
भ्यो इदस्य दुर्हस्वाः मतपाः कस्याइस्य च्छित्वाति कवस्वा इनु कोऽपि क्तः कल्पनेनेयाइवाधिकारे तच्छिते त्वदादिभ्यो ६
इदस्य दुर्हस्वाः मतपाः कस्याइस्य च्छित्वा चरितार्थिसिद्ध इति दिङ् इति सप्तकसरहलामपि न कापीमिति नाघवमिति॥

माथोनतिपात्मानेवपश्यतीतिः प्रेरणाहृद्धावपि अंगमोपितलप्यर्थस्यामतोव: तमिवाम्नांतेजनानाश्यपतीमर्थः अत्र प्रेरणार्
थाऽधिकार्यत्वेनाज्ञानार्थसंकर्मरागुपपदेष्वंपातेननिहतप्रेषणानपासदूवपश्यतीतिविग्रहेनुचितःसत्सद्विषेति
तिस्सचेत्व कर्मणीतास्यानिहतेः सत्सद्वतिस्वभावाध्येधनिनत्वेनानुहतेः सत्यानः ननुकर्मकर्तीतिव्यवहारेनुपपत्ते
कर्मत्वाभावात् कर्मवमव्याभावाचेत्यत आह कामर्थाणप्वेति। व्याल्लकर्मणोपपद्यमिति॥ कर्मणाधिकारादितिभावः॥ सु
पपहत्वांसत्वमिहनि योगनायेतिवोध्यं॥ यत्कृतः सुपपदत्वमेवानानुवर्तते कर्मणीतिनिहतमित्याव्याख्यानमेवैतत्
अत्रसत्वेनोपसर्गविग्रहत्वं अनुपसर्गेइत्यस्मातोनुपसर्गेइतिस्यानुवर्तमानत्वात्प्रिनिहषिद्योतनायमाबकारस्व
नत्वापकेनैवसद्ग्रहणोस्योपसर्गेत्वस्यानुव्यावर्त्यापानुपसर्गेइत्यस्मानधिकारद्योतनमपि॥ नत्कलेस्यामकलिङ्गस्या
सार्वभिकत्वेनमपवृत्त्यादिसिद्धिः ननुवदुःसुपीत्यनपादृमदेयतोनुपसर्गेत्यस्मानुवृत्तिमदृश्यमपदंवार्तिकंनापूर्वे
त्रिकत्वेनमपवृत्त्यादिसिद्धिः ननुवदुःसुपीत्यनपादृमदेयतोनुपसर्गेत्यस्मानुवृत्तिमदृश्यनपदंवार्तिकंनापूर्वकरणपर
मतेआह अनुपसर्गेतिपञ्चवेतिपञ्चम्यपशोमदृकम्यापादनुपसर्गेग्रहणानुवृत्तिर्नेसंभाव्यतेदत्तनुपस्थापयन्नस्यापको
ननमिलनपः दुरंचितः अत्रव्याप्यानोनुपसर्गेदृत्यतोऽनुवृत्तिसंभवात॥ आहोनभाष्ये आमार्गोऽवमपीमिति॥ लोकेदृत्वासि

67

कै. टी.

६८

ऽप्रयोगमिति यावत्। कथमाह द्वन्द्वेनेति। अयमर्थः समासात्प्रत्ययविधिरिति भावः। पञ्चम्याः समासे अवयवे षष्ठ्या द्वन्द्वः एवं कथमाह द्वन्द्वेनेति।

द्वन्द्वादित्यादिना तत्पुरुषस्य मात्रानुबन्धः कथमाह द्वन्द्वेन तत्पुरुषो बाध्य एवं कथमाह द्वन्द्वस्य सामर्थ्येति वहुव्रीहिः संज्ञेयं भाष्यवचनतः षष्ठी नामि

ति अत्र तत्पुरुषोऽपि षष्ठी परत्वात् तत्पुरुषे परत्वात्तस्य समासभावाना नामापि यावत् कोऽपि तुल्यविधिनोऽस्ति विरुद्धस्थानेऽस्य तत्पुरुषस्य

इत्याह। ननु द्वन्द्वस्य तत्पुरुषेण बाधकं कथं प्रवृत्तमत आह भाविविति भाव्येऽपि परत्वात् यावदिति। तेन बहुव्रीहिरपि नास्ति वहुव्रीहि तिभा

व भाष्ये बहुव्रीहिसमासोऽसिद्धिः। तत्समस्तस्थितिः कर्मधारयः तद्भवत्तत्पुरुषमिति। तत्र भावाभावस्य विषयेऽपि तत्पुरुषेन

तद्रूपेणेति पातनमात्रकृतमिति चेन्न एतत्साम्यस्य माधवाना देशपदस्य योगविधानात्केवलस्य तत्पुरुषस्य वहुव्रीहेः स्थानि

यत्नावलम्बनमात्रत्वेनेति योगस्य तत्पुरुषत्वमपि सिद्धं भवेदिति। न तत्र द्वन्द्वोऽपीति। तत्तन्नामैव द्वन्द्वं विधेयमिति

षष्ठीसमासविधिः स्योऽपि सिद्ध इति भावः। अत्र समासेन भावे तत्र द्वन्द्वे संयुक्तमिति। पदं तु संज्ञितं विशेषणमिति भावः। तत्र इत्येव

मा भूत् तत्राह तत्पुरुषोऽयमिति पदसंज्ञेति अपत्यस्य समासविधानस्येति भाष्ये संज्ञितोऽपि यथा तद्भावत्वेऽपि तथा नास्ति

स्येति यथा कृत्स्न निपातनात् तद्भावेन कर्मधारयोऽयमिति स्वसिद्धः अत्र वैशिष्ट्यं संयुक्तसंज्ञायोः तत्स्यापि सिद्धिः स्यात्प

नकारमिति यतो भाष्यकृतः समासीनं निर्दिष्टमत एवात्र तद्धिति धीलक्षणे न वर्णकाण्डाधिकारे तत्र वै नञ्समासस्य कारणमिति यावदित्यर्थः। राम ६८

निवं इत्थं मन्यमानं भाष्यकारो वचमेति। यदुपपादितं न इति समोगस्य वनि पासिद्धि साक्षित्वं तत्त्वमत्र सत्या नानाहं भाष्येति अ
नेन व्यवधानमतेः सं मन्यमानः स्वमितित्वा नि केरणा ने वी धीरितिना भाष्ये क्षिप्यते तस्मात्तेन त्वन्तो भाष्ये क्षिप्यते न सा हरूपादि तद्व्यतेर
इति त्वा मन्यन्ति रेवा वेति वोधं भाष्ये कथिता विति स्वातो नुपपन्न इति क्षि चेति विहितो। न च क स्यार्थे शं स्य इति न सिद्धे तत इ
ये स्य कोविधेयकस्य वा नेवा धर्मत्वे नक्षि वपवाद् त्वमा वा न परत्वे नक्षि यो निस वाध कारणम क्षि वधि विधे इ सिमावः न वाधे
यशे स्यादु सम्बन्धि दुत्वे नक्षि यो वाधे फलाभावः स्य प्राप्तत्वात् नष्टाकि स्यात्तो तोषा नायमते। इति सि। तिस त्व स्य भाष्ये कारोन्ये
कादेश स्यानि वत्वा तात्वरत्व प्रति नायेन रक्षैव तेन वाध इति तन शंका येन ना प्राप्ति न्याये नाकु पर्व वाध इ समस्यापि कार्य
मवा त्वात न स्या दुपधस्या मा प्रति तयोम धीरपि स वाधकः स्यादिति ता पर्वं स्य जातो। भाष्ये नुपपन्न इत्यो वमिति। ३०
सर्गे यो तित्व हरशान्त त्वा पक्का हित्वधीः इति नमस्य क्त्वानमपसर्गे नि इ स्य तिति इति कारो क्रमपाश्वे त्वाते। स्यात्पापसो ति।
न न नेक पंक्ति सिः सु ठ उपपत्तस्या माया न द्रुतिवे न न ठ न र स्य वाकु हुत्वं नाम प स्यकेवला द् विविधा वे नास्त्वे सि
नश्वा घ भवि त्वा मि ते न स्य वे स्यामी से वे स्वकल्प स्य वं व्रत्ते नन। सिद्ध न स्व पते इ नाद ग्रहु यान्ने स्याधा न उर श्रेति यत्न त्या
पिति सं न सेवा मकरणा द्वारा नपर त्वं परिसंख्यया वि प सः पिपि मा क्षि न परि ना इ। पत्ति न हनीति। स्फाइ म्या दे। भा वे

कै. टि. [illegible]
[illegible]
६८ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ६८
[illegible]

यदि मो घोनेऽनीयुस्यदितीयेमथमम्नाद्रिंगं।। भुजेयस्यवस्तनाग्यवद्गौति ख्यनीतेनसर्पः। न स्यैवेति। क्व्यत्रस्य त्वात् इति त्वेन
भूतेयान्न्यमपो गोगोणा इति भावः। एतदृष्टमपानमित्तस्यन वेद्रूपादित्र्येपद्मति ताम्यघो क्वनुक्ता मति वंधामपामिति। तदूपाम्न
मर्पाम्पामितसर्पः। तत्रानुक्तपादिपिस्तुमपनिहेतुः मनि वचेन मलपहेतुः इत्युक्तमभिधि। तत्वेन वजतदुपपत्तिः। नतत्रि मेकमे
तत्सतापावपेद्रमत्वाभावात्। तत्कथंमनन्तत्वमवहारद्रमतत्त्वादन्तत्वंसंगीति। तत्क्रियमाणउपाधिभू। तपापोभेदत्रप
येयस्यन सतोनानाप्रादिव्यवहारद्रमर्पः। क्वम्येतिति। तस्माद्व तत्स्याद्वनित्यत्वाल्लिङ्गस्य धूतादिव्यवहारद्रसर्पः। आहे
य हेतुस्यमेणाधे निर्विंजुमपर्धकैवं। उतर देशादौसंयोगावच्छि। न्नक्रियेति चेत्। तस्माऽविशीष्टविशेषणस्यैसंस्थनद्यत्वेनपम्मा
मपिविकार त्वातस्यत्ता व्यवहारमिपामकृतत्वाभावः। अतिरिक्तत्वे लिङ्गोनिदिकः। स्थपापदपद्गतिमत्मवर्धदेवकत्वात्कृतौ
दिव्यवहारोपपत्तौ सिं मर्वदेनतेनाः। स्यच्चेदंकालाः परिमाणानिस्य ग्रमाव्यौ इतिनिरूपितेन तत्रैवईश्वरस्यापि कालत्वेप
मकत्वेन कालत्वं व्यवहारः स्यात् तदादिभिति षीधौ। अत्रेति। तिमतेपि एवहिवोधव्यं वर्त्तमान लिङ्गपरिमाणीभ्रुक्तिरंगा
नातस्याश्चपिक्रिमानरस्योवपरीछे। दकत्वे। तवस्यापत्तिरिति। कूटादेरसोति। तामिदे यथा तिपाद्र नत्वाततपावियो
माणां हंवधापेष्पत्वादिति भावः। तदाह गुणत्वेति। नित्यत्वादितेनैत्तेनभ्रूतोदिव्यवहारपेक्षत्वं दर्शयति वेषण्यादिति।
व्यनेवादितात्मत्वपविधेरसंभवादिति भावः। नव्याहत्वेतिमाव्यं स्यानित्यस्येनम्। तादिविरोधप्राणसंभवोने सर्पः। श्र

69

के. टी.
६८

नित्यत्वपक्षे विपर्ययावर्त्तमानस्य शब्दस्य सद्भूतित्वं संभवो न तत्राम् तम् अवधिष्ठितोः शब्दयोः सद्भूतित्वं संभव इति यो ऽत्र मागो ऽधिक्षिप्त
मः नामासिति । तस्याम् तत्वं वर्त्तमानस्यं संभवति यो ऽधिका तत्र भूतित्वं ते नेतिम् अकालस्थिमाना वके मेतदर्थः अ
थपनिर्देशादिति वर्त्तिके अथ वद स्यर्थ आय ते ऽते मासांतरं पदे ऽपशायेनाह अथ वद ते ति अथ वद ते ति अथ वद वेव
इति अथ वद स्यम् तेशब्द स्यनिर्देशादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । निसेवार्थे नेति साधु लक्षणं तन्त्राभेदेन रूपांतरं तापवला
धुत्व लक्षणं मतिबंधकमिति तदर्थः वरमते पि शिष्टप्रयोगं तत्त्वे न साधुत्वानुमानाद्विधः शास्त्रांतरे तत्र यक्षेत्र प्रज्ञादुवि
ष्यतीत्यत्र द्योषनप्रभृति तस्मात् लौगनिष्पन्नः स्यात् स्यादेवं देव इति भावः भाष्ये नन्वेतेनेति द्विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यत्र तदर्थः शा
स्त्रार्थं वचनर्थं कस्यापमिति भावः तद्दर्शकैः पठेनेति तदर्थमिति तदर्थ इति । तदुत्तं अनेनेति । केनेति विवादस्पदी । कस्मिन्विवधे
विविधमर्थं न प्राप्नोतीति किंरूपं विविधमर्थमप्राप्नोतीत्यर्थः नन्वो नरपाह भाष्ये सत्तोका अविशेषाविति तद्विधानस्येति तस्मि
न्विधाने वस्ते तदर्थः भ तशब्द यत ते विस्वभाव तदव मतमात्र वावज्ञा भवं तिकिं अधिकारे लोतिभावः सामान्येनेति कामव
सामान्येनेत्यर्थः सामान्येदृति सम्पन्नपाठस्य पृथक्त्वा । ननुहतौ कर्मणीति स्पष्टे कुलिन तन्नद्रं कृतमिति अकुलिना राम
र्थं तद्दिति वेत्याकुलित्तस्मात् तन्न्यासस्य भवितः भावात् शब्दप्राप्तिस्वभाव हि द्वेत तत्रापीति भाव्यानपः ननुर्ते नैव हि दुकु ६८
मारीमपाहृ सर्वमिति वे नत्वाहपुनर्विधानं त्विति कुमारेहं तेनापि प्राप्तवेद इत्यर्थः विशेषविहितः उपपदविहितः इत्यर्थः ने

ते पीति इत्यपसविम्, तेषस तेन मन्वयः तत्वं कौड़ि येति: कुमारस्य शीर्षे यो विशेषविहितो लिङ्गिः कर्मी लिङ्ग न तु सने नेबाध तेन त्वते
नाधिलिङ्गे नेरेवविधाने नलिङ्गेनेर्गोधस्य वस्तु मश काल तयालस्य हयदि तस्य लकाल नेबाधा तेइ तिगतेमान मविषा नोरेव कुमारे
स्यादिलिङ्गिनिर्मवति एवव तत्र धने नव दि नार्थं श्रास्वामिति वा सस्य सामयाधे मामाभावेन कुमारहे ते स्याद्विषिसिद्ध नीति
भावः कुमारयाते स्या देहे शिधीयमानः कुमारे स्यादिलिङ्गिनिर्मितिषा हर्जेमान यो यथा स्यात स्य म्, नाथे तिइति श्रु यथा स्यादि
म्, नाधिकार इति भाष्याक्षरार्थः इद चित्स्य तत्र कौदिस्य स्यायस्य विधे यत्रि धमत्वात स्याम्, नाधिकरणस्य सर्वा हमीलिङ्ग नइ
सत्वा व से वलिङ्गनिर्म्, तेइतिनिव मादन्यस्यालिङ्गे नेर्म, तेनिहृजिरिति माव्या र्थः यथास्य लिङ्गे नेरधि काराभावे पि स्वभाव तत्र एव म्, तेर
लिलध्या कुमारे तस्य स्वभाव तत्र एवम्, तेनिहृजितिर्म विध्यतीस्य रूढेः सयो अनंतर स्याद्भाष्ये श्राख्यु हेति यद्वं संयोग इति स
संयोग विषये स्यात्, इति यलिङ्ग कलेघ्या वा दे मास्य दिस्य नवम: स संगाद जेमाना नाधिकार स्यापि सयो जन सत्यर्थं न ध्याति के
म्, नाधिकारस्ये त्युपलक्षणं तत्र इति म्, नाधिकारे वा स्यर्जेमाना नाधिकारे इति यं तस्य यसो इ: तिति विहितं: कालम सेन
स्यादिति वा सत्येतावत्का ने यि इति धूमामोती तिभाव: । न जिते इति स्वयिलयो नेजिइ: श्र यं वर्जेमाना नाधिकारे लिङ्गस्य, नाधि
कारे लिङ्ग: छंद सि । लिङ्ग लिङ्ग: कान जौक स्तु सो नस्य । भाष्ये सर्वका: नाय वादेइ स्यस्य सर्व कालेयो तकमन्यवाय यादेइ स्यर्थ:

भूतकालविलिङोपि तिपाचनस्य अस्तनस्याधिकार इति वर्तमाने इत्यधिकारे ऽस्मिन् सर्वे लतिप्लिति । वर्तमाने इत्यधिकारे सति । उच्यते । इह इत्यस्य
कै. टी. तदधिकारस्य त्वात् असिद्धिवर्तमानकाल इति भावः । हदिशाहत्वादे वोऽस्मादिह भूयास्सत्वविधिनालिति त्वात्सर्वे । एतत्स्यपोक्तं नो क्रिरेक
देशिनः । उच्यते । ह्रीनामस्वप्रस्त्रत्वे ऽसंभवात्तस्य उक्ते वोऽपि वर्तमानकालस्य एव साधुत्वस्य तत्त्वे भाष्ये उक्ता ते नापवा वांछं तेस्य
७० स्यासंगते अस्तनस्याधिकार इति भूतवर्तमानयोरधिकारयोरसत्तोऽधि सर्वे । कातनव इति क स्तोर स्पुवल स्यागिरं पदस्य का
न तुपलक्षितस्यालिट इत्यर्थः । लसार्वधातुके इति तत्र चातमः सार्वधातुकत्वेपि लादेशत्वाभावः कातनवो लादेशत्वेप्यार्धधातु
कत्वपित्वभवत्वात्प्रतोदात्तत्वमेवेति भावः कर्मणि मिमावे स्वेति । अनस्मिंल्लकत्वमिति भावः भाष्ये वानपूर्वनाष्टीस्यादिषु
सर्वकालापवादे मासमदि स्तुतस्य त्रिमादभानस्येत्येवपाठः स्वभुवोने हामिति स्वपाठः आदधानस्ये सेवाम्वत्रे त्रिमत्ता
पीतिरिति वर्तमानत्वविवक्षायां अकर्मणि मिमापे कर्मणि मिमापे च आदधानस्येत्येवमत्तेत्र कर्मणि मिमापे स्वतथा अकर्मणि
मिमापेतकत्सुरेवेत्यर्थः । वृत्तस्य मा । किं धातुपदेति भाष्येनिव माधीपमांरंभः क्रिमविप्रीवेरोत्येवपाठः वृत्तादिव्वेता
दिनिपमाकारलेवलकलेखक समादातस्य सप्यानेहाकारमदर्शनेनैव निवमांतरनिरस्काराप्रवः नत्वामपपनेः उपदर राम
विशेषइतितिपनम्य स्वजातीयापेक्षत्वात्तदंते । क्रिपदपदविशेषणमेवेत्यर्थः एतस्मिंश्च विशेषइति मतइत्यर्थः तेन ७०

के॰ टी॰

७२ भिन्नानामेषामोऽनुबंधविगमे विदान्ब त्वं बोधं भाव्येहि इति निनछोध संग्रहस्यानित्यधीः मरुत्स्या हो भ्रमशास्त्र कांनं [illegible] रमते मौनि
हेतिसामान्येनेति एकत्वपदेनतदन्मयोलक्ष्यते साधारणाव वीवक्षि कमात् रदम्यमिनतनुवध्यादि संज्ञाविलक्षिमत्वाद्गतिमे
वतेक्तं यंतत्र्यापेसमाधिर्नेदे मतमाह तथादि कैति विषयनियतत्वादिति संज्ञा विषयस्वस्वभाव्य मयोगे वैक्त रूपत्वे नसंक्षिके
नित्यत्वात् संज्ञानि यासाधुत्वान्वारव्यानस्वव संमवी मे वंमहते इति भावः ननुसंज्ञायाः स्वतो गवित्वमनुपपन्नमत आह
संक्षितत्व इति सामग्र्यादि इति असमस्पोत्मत्र स्वानि पसंज्ञायाश्च भावादितिभावः आदिकादि मे रागादि इति कर्मपावक्षि
यायाची एकफलो देवमहतमस्य हरूपाव क्षिपातव्यार्ति कफलं दर्शयति आपेक्षितिसंपूर्णा समरू हस्वयपरत
त्वेहि मृतव्यवहार इति भावः क्षिपासंयोगिति अत्र तत्राथा इदरु क्षणमन्यापकालेवल स्पंदं संयोगध्वमाद्दृश्याद्भवत्वे
क्षिपायासलर देवृस्लुक्तानां वद्धिवेत्वा तमसहेतो कायसा [illegible] वश्यवमनोधावती स्पादेलीयापत्तिः इति बोधमा
ते क्षिपासमत्र सेवफला नुपेपाव नहस्वानिमाणेऽसंनापरद्धेति अववमतत्येसालसमुहायहवेरावामतसंधि सर्वः
तपपमनोधावती स्पादि मयोगता तूलसंयोग इर्षी नाभिमापेराः हृतोवीन्नानसामान्यलेस्तदाकिरुपविज्ञातेवेद राम
वतीमानेवैतिनिस्मे आपेक्षिपा नरस्वतो क्षिप्तिक विनाशः तमापेवं कृपाववद्वेक्षिपाधीः जीतना इति पदितकिङ्क ७२

व मेव स्यात् न वर्तमानत्वम् [illegible] इति [illegible] तेन नानुमानेपि [illegible] इति

[illegible] अर्थस्य [illegible] इति [illegible] रवे

[illegible] नन्वनन्त [illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] विषयैरिति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

तादि-योग्यत्वसामान्येलिङ्गः कस्तेवनयक्षेतिड-इतिभावः। उक्तं त्रेति केचित्तस्य धात्वसंबंधे विधाने ना धात्वसंबंधे पक्षे यत्त सामान्ये
कै. टी. ७२ लिङ्गस्यापि कृतिङः। अत्र अर्थापि सम्यावश्यकमित्याशयोमाष्य स्येत्याहुः। यत्र स्वैतिलिङितनुव र्तिविभक्तिवि पौत्सा मेनलिङ्लि
ङ्गसहितो नलिङामात्रस्यादेशोन्तप्यते इति बावचन लावश्यकमेवेत्युक्तं। नत्वय कृन्नमात्राविरोधादित्याहुः। भाष्ये पुनर्लि
ङ्गस्याहितिश्यादि वानित्याहै गुणास्क ... नामित्यत्र ... यश्लेषेणा ... धातोः पुनर्विधानाद्धेत्यद्वृत्तिविकः। भाष्यो
ऽयम्-इति मत्वाहेति- एवं च विकसमानाय विधानेः स्यातात्पर्यमितिभावः। अनवचनतनयरोक्षयोदिति वचनस्यत्वयोरपिकस्वि
षेयः। तेनवचनहिद्यपोलिङनुमानत्वः सचवेत्यर्थः। ननुयत्तसामान्ये नुमितस्यविशेषस्यपरत्वापिमविष्यतिकिमनेनेत्यतआ
हभाष्ये अपवादइति-तथाच ... तुड़ोपवादइति- ननु अनद्यतनाहेतिङ्ङधैकस्मिकत्वस्यनिर्णयाद्यदि ... भवस्यादेतिनस्या
दत आह एतनद्वेष्टोति- अनद्यतने स्यादि वचने ननयोरप्यनेलिङनुमानात्रदोषः। ननुवाग्रहणात् नुदयोक्षसोर्विकल्पः स्या
देनेत्याह नचनेति- व्याख्यानादितिभावः। उभयोपिचैवनं-इडागमादिति- व स्वेकानानद्यतसामित्यैकाजन्तक्षरणादित्यर्थः कि ..वे
कृतेनेकावत्वोनइमात्रेरनित्यत्वमिट्इतिभावः। नचैकाचेत्येत्यस्याद्वेत्सत्वात्त्वासिद्धिरिति सोपिनित्यइत्यतआहतत्त्वेत्सामथ्या रम. ७२
दिति- नवेति- तत्राहि तेसक्सोदीर्घत्वापि त्वेलोपसिङ्गितामावादेकादेशमात्सार्वोदीर्घः स्यादुकाया इतिभावः। यित्रोयेति व
लोदित्त्वरूपेत्यर्थः तद्विविधि सार्वविषयत्वप्रसक्तिस्सवकसमकादितिभावः। किंचहवं स्योवर्गिर्यो स्यामिवत्वं नपूर्वपरयोरिति

सि ॐ तादिपनुरित्यादौ मदमहत्त्वासवर्गाद्दिष्टौमासेरन्यासदिष्टिस्यनैकादेशाबाध कत्वमिति तोऽसिद्धत्वे विनितनन्विधानक
त्वमित्यपि बोध्यं। इत्यादेशाइति अन्यथैति कृते इत्यस्याशितोतिस्यादितिभावः तद्धर्मीमितिइयादेशोऽहीं वारत्नसंकृत्या
रं ता वो पेत्यस्याविवक्षावांची जंद्रष्ठयंमाष्ये इति यिति हत्स्वपादे इति यानि त्यादेशोऽङ् स्तोवर्णीयत्यपो बोध्यः लोके तु उपे
त्यस्यापि विवक्षावांची जंद्रष्ठयंमाष्ये इति यिति हत्स्वपादे इति यानि त्यादेशोऽङ् स्तोवर्णीयत्यपो बोध्यः लोके तु उपेपिवानित्ये
व साधु उपेत्यपि विवक्षावाना नाभावादित्यमेभाष्ये न हि दिष्टत्वमितिइयत्वाति त्यादेशमात्रं कार्ये स्याबादितात्पर्यादितिभावः
नहीतिकिं तथा स्यादित्य देशाइतिभावः। हवाश्रपक्षेति· अन्यत्राश्रयदर्शनानतदुपेत्योपाख्यानपोरे वदिष्टाइति भावः। अ
नुकार्यो तिदेशो हे वसन्त स्वस्य इत्यादृष्टे वेराद अभ्यवसितवस्त्वं तः एवं स्मैवपि धीस्यानिवत्वमिति तिनानस्थानिवत्वमिति बोध्यं मा
ष्यानि ष्ठानि रूं रूइति· एकादेशास्तूर्वमिति भाववेपलोपामासेरितिभावः परत्वादेशोऽनिपातयन इति· एकादेशा बाधकत्वादितिभावः इतो
माषायामिति· एवं सत्वस्य वेत्याग्रहणं कार्यमितिभावः भाष्येऽस्यपुनरिदत्वेति· हित्वे हृते एकादेशेतत्वासेरितिभावः न विहृत्यनेन
स्येति· अस्येत्थाकिकितं हिर्विवनेननविहत्यनैयतद्द्रष्टव्यं· लकाराणामाव कर्मितोऽरपि सत्वे नत त्वापन्नः वानः स्यादतो माष्य कर्मीर
ति तु उ· भाष्ये लड· एदोहितित्वन्यायपत्वान्तल्लाधुना त्यासः कालस्थि शेषे तिआगमान्यापाद्यहादत्योऽवअवयतनहदेत्यर्थः स तोप्या

विवक्षयेति सन्नामेव लोकस्यासत्त्वेनाविवक्षया न जयदिति प्रयोग इति भावः ननु सतोऽविवक्षा निर्हेतुका स्यात् सत्येनोपयोगः न
के. टी. चाह विवक्षोपपत्ति। भाष्ये माधेयत्पनुत्पाने इति मत्पनुत्पानं जागरितं तत्स्मयेमत्पनुत्तिमिति तदवद्भूमिति त्वर्थः मत्पयस्थितमिति विधा
७३ देयपदमर्थः प्रास्थितमितिस्व चिस्यादस्त्वापि मत्पनुत्पायमास्थितमितिस्वर्थः सवदवेसवन्दर्थं वाससहवक्रस्म सामवोधस्तो
तेः नहाहरात्रेरिति अपि क्रांतरात्रिसहस्रत्वं जागरितवानिति एवं हि पूर्वतनस्याप्यस्थितं कंचित्प्रवृत्तीत्यं यस्या
संगतिः स्वार्थं विनामत्पनुत्पानासंभवात् तस्मात्सर्वप्रायेवहजागरतासंततिरिति भाष्यार्थः तच्च महत्तमपि स्वापेऽतद्वेद
यर्थ इति भेदितं अनवपतनेतद् अनवपतनत् इति पदितत्पुरुषः पर्युदस्य नाहि प्रसिद्धिदोषः प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थ
समासो भूतस्मात्प्रायेवस्याहत अहभाष्ये वदुद्रीहिनिर्देश इतिः तथा चाविद्यमानावेतनमन्तकालार्थ इत्येर्थी तो लोहि
त्यर्थः एवं च प्रसिद्धिरनम्भूतस्मात्प्रयेपितेति भावः तोसत्ताधारत्वात्स्वप्रयोगी तमाहतवतत्वतइति कालस्यापीति पयसाहिते
सुहृत इति नववताव तासुहृतिसत्पुदपातिरिकं हि तमस्तीत्यर्थः अनुगम्यते समाविषयेभवति भाष्ये तथानेति कं संवधोहि
नेदं नीतनवमकोस्तुदर्शनपोस्पोपीत्यर्थः अहृत्साहित्सुदहृदलोतस्मात्कालं प्रवर्क्तेति भाष्ये तथानेति कं संवधोहि नेदं नीतनम राम:
यो स्तुदर्शनपोस्पोपीत्यर्थः अहृत्साहित्सुदहृदलोतस्मात्कालं प्रवर्क्तेति वोध्यं विभाषा सार्कां क्षेपिर्वनोपानान्नुग्नोगित्यर्थः। तत्रैकस्या ७३

साकांक्षत्वेपुमपवर्गकंपं स्तुतिः। तिशंकतेमवेत्सूर्वेमितितत्स्यावद्धे। पद्मतीतियाश्रममनादेतीश्वरात्वेहेतुस्याद्धनच्चेतिचस
र्वोधनार्थमुपाहिपतितदेवलक्षणामितस्यर्थः पतत्स्यार्थं नास्यात्वात्स्वरूपं मोजनंतंसि। तत्रापि मवनुत्तलक्षणांसाकांक्ष
मितत्वात्पः पश्चपिपुरुषणगतासाकांक्षये वार्थानां साकांक्षत्वमवहारः अकांक्षापाक्षेतनधर्मत्वात्तनप्याविनस्यापिन
मनेनसत्तुपानं योधविष्टामी सेवाकांक्षानतुविवरीतेति भावः। दुपोरपीति। तत्काकांक्षापांदुपोरपिविषयत्वादितिभा
वः परस्परापेक्षत्वादितिचिंसेलक्षणस्यलक्षणात्स्वपेक्षापाभावो द्वयोरितत्वात्। वरोक्षेलिङ्। इंद्रियाविषयद्रतिंइंद्रियजन्य
ज्ञानाविषयद्रत्यर्थः तथापीति। प्रत्यक्षिपावाप्यमिवारत्वात्पारोक्ष्यमितिप्रसत्यैद्रति भावः। इंद्रियागोचरत्वमेव
पारोक्ष्यं तच्चसाधनद्वारकंपाणामितास्त्वपेनोतरपतिपरमिस्यादिमद्रपेतितनएवपरत्वात्स्त्वपवेनिपातइतिगोध्यं।
योगविभागस्वभावोमहर्षिणा यद्दश्रनरवर्तीतिमतिपदेतिमरसाधंनगीरणस्त्वंइदिपाज्ञामेज्ञानंपरीक्षमततरववपरोसंज्ञानमिपु
पद्यते अर्थी आयत्वातिहि बघोपितप्पा अनस्वकिपावांपरोक्षापामिति भावस्तयोगतपपल्लः। निभीगद्गतिसभागतिथानं
स्यगुरुत्वादितिभावः अवपवार्थामतीतेश्च इंद्रियागोचरार्थवाचीति। तद्धिवपकज्ञानवाचीत्यपिबोध्यं। ननुज्ञातेः सर्वस्या
पिइदा नीमित्यादिव्यवहारे साप्परोक्षत्वेतत्र आह पद्येतितिसपप्रत्यद्गति। मितपत्वपक्षद्रत्यर्थः भावेस्त सक्षपरोक्षतापामिति

न्यायस्वरूपो व्याप्यत्वपि विशेषणतापन्नसमर्थः न च सामान्यत्वेन विशेषणतासम्बन्धाभावान्नद्रूपाद्यनवसंगतमन्त अहयथा सामान्य
त्वमिति उभयरसंनियताद्यति अतः सद्धेतावि विशेषणाद्दि ज्ञेयत्वे तु समानाधिकरणेन समर्थः एवं वैशेषिकाणामसत्वे तेषि समर्थहेतोर्धा
तथाः परोक्षस्य अन्यस्यापि हीयमानादि स्थापितनुमाणा कोयकामिति भावः वस्तुतो वचनवरोधं सामान्यत्वमेवेति उक्तमाकृतिर्वा
वचनवशाः सामान्यत्वेनैकस्य वेदस्य समुदायस्य पादेवेत्यन्त त्वादिवत्समानत्वस्यापि संभवेन नवाह समर्थपरो क्षइतिविशि
षरोतपपतौ साधनादिमतस्य क्षात्वेन नसामान्यत्वोपपादनं भाव्यो नमसंगतं स्यात् अनुमानां येताप्रदद्धे स्यात्तेनपदं चरि
तार्थं न च वपकानां सौस्यपादसामान्यत्वेपि नसमूहस्य सामान्यत्वं स्यादित्याह अशामेतिपिंडीमनादिनिरूढीयित्वमश
क्या अयपकानां स्याति कत्वेन पिंडीभावस्यै वाभावादिति भाव इति वोध्यं साधने षुवेति भाग्ये साधनपदेनाकिंमवानन्यतेड् समर्थः न
न्वेवै कस्या व्यापिशक्तेरमान स्वत्वात् समुदायग्रहणात्व्यर्थमत आह समुदायेति निरन्यानुमेयत्वादिति तत्वेवानीं द्वित्वाद्धे
र्धं । तत्र उत्तं दृष्टो दृढदृशो न कालेपाकस्य मन्त्राभ्यास कर्मलिंदमपेताः तन्त्राहददृष्टापीति साधनस्यानद्धतामन्यत्रस्य
संरंभवद्धमिति संरंभः शक्तिलक्षणपि च स्वयमेवसमर्थः संरंभशब्देन शीघ्रत्वधन्तेनः एवाचेतिएवकमिति पाठः भाष्ये सीत्कारः कु
लारास्त्रीति पाठः क्रियास्वविशेषपदस्यान्ते पीति अपि नासाधनसमानस्य त्वेपीसमर्थः इन्द्रियागोचरसाधनेति न त्वक्रिया रा.
७४

हमविशेषहृषसी त्वामादिविशेष स्यसंबंधरूपस्य चेद्रियागोचरत्वबोधं आदिनत्याहे वस्यलेउत मासिद्धविच्छायनिलत्वयनवि
नयासे येनद्रहारणमाइत्येति ज्ञानेऽसत त्वेपिपारोक्ष्यं दर्शयति । अथ वेति वैमाकरणानां शाकटायनदूषणे ननस्याप
नतो लाभवि नमाव भावेबर्तमानकालमिति वर्तमानकालं वस्तिनस्वर्थः । मतस इति पदपदिया तेजेत्वा नामं नः करणं व्यापकं
नयाप्यन त्वादित्या मविशेषोपन श्रीसत्यापि मध्यम वरि मात्रं संकोचविका लक्षणालित्वान कारणमिति भावः । अनमस
इन स्मान पीगपदं कद्ददि घोगपदमपि इतिदिक नामपदं इति कलिंगंवृद्धि कादिषु त्वमाभुलेमित्यिषवे नकायस्तीय नगन
नमति घेगद्रसंनाव हवो श्रेति बोधं । तस्य सोममिति तद्धेनं सोपिपि त्वर्थः फलितमाह अलिन्यतेति । त्वताः योपा
दिमिदावीदेशे यादिति शेषः कोमनुष्य इति । मतोऽहं न मति जनाह अनद्रयादि परे तु मनुज त्वपि महरिष्यती मपितो ले
इहस्पे दं चाकं वृद्धि कादिषु भोजन नवतः अप्याग्नः अर्ति कर्म हनवतोऽसतो दर्विजा त्मनि तडिमुवीम नुष्यमहत्यो ममम
नदेशानमत सिवाभावात अलिन्त स्पे वाकरणाम दार्वजनः मतिमहस्पे वानहत्यान्त्रापि नस्यनमहरेसा मध्यमिति त्वर्थ
माह: लहस्मे । प्रथमे वार्तिके इति । पदद्वय संज्ञातविरोधा नाहिनी पुवार्तिके लक्षणाघृत्या नयापि लक्षणानुरोधा दविभ
मोप्ययात्रैव लक्ष्यतीति भावः तत्र लक्षणा प्रपदीगीजमाह: न अस्मेतिम मात्र स्वविधानादिति अपि वार्तिके इति भावः
निषेधादिति । अतयत नलक्षणावि शेषमति पादने निषेधतान्वर्थादित्यर्थः इकालि निषेधे । लड्स्मे पुष्पते चधुरिति लिङ्

75

के. टी.

७५

तत्तद्वैशिष्ट्ये । अनयापत्तिविधया तन्निवेशयोर्विरोधः स्वीकृत इति । अग्रे एवं च सत्त्वी तत्त्वमात्रकपः । अप्रमेयो गोत्वस्यैव तद्वृत्तिः । अग्रे
ताभ्यां च वस्तुत्वीयहेतोरपि सत्त्वे तस्याप्रतिविशेषेण किं अभावयोरैवैकास्तमिति तावत् एवं तदेव मुक्तेन न प्रतियोगितत्वं ए प्रति च अध्य
गोपोगोत्वइति अज्ञानइति । न च प्रतियोगितामात्र अभावाघटितेति भावः । अभावस्य घटप्रतियोगितत्वाभावसंबन्धेन तात्पर्याविशिष्टे इति यो धः । विशेष
प्रतियोगित्वमिति । अक्षर तावद्वैशिष्ट्यं वत्तिनिष्ठानि गमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्वच्छन्दतयापत्तिरिति । स एव वा अप्रयो
जकत्वमिति । अक्षरवाच्यवगोरिवेह वैशिष्ट्यानि गमकमिति ... अन्यथा फलविधि ... । एवं व्याप्तिग्रहे ... तेन स्वत्वे ... प्रतिभासादिति
ज्ञानघटकमावि तानि । अपवादोक्ते वैशिष्ट्यस्य स्वमपदोक्षग्रहणमिति गौरवं । एवं वस्तुत इति स्वं न च तन्नद्वारकस्थापिति
मेरुकल्पत्वेति भावः । ज्ञापकमुपपादयति पदैहिकेति । द्वितीयपक्षेऽपि वैलक्षण्यं सुवचम् ॥ इयमिति भावोक्तायस्थहेत्विति । अनन्त
तैलवः स्वपुरस्तादेहिः तदृस्थितेः निकमिति विशिष्टस्य स्वप्रपञ्चेनापद्यते न पोर्ति सुगमात्रस्य तस्मादेव सिद्धः एवं वाप
तिस्वेदनस्य तावन्मात्रे तस्य हेतुत्वे वैशिष्ट्ये इति नियमितत्वेन तत्र भावस्य व्यतिरेकात् इति भवतीति तत्र वार्तिके अपमेथे
तिस्थेदनस्थापनमथीः अतस्तत्र हेतोरिक्षं इति नियमितस्वरूपः प्रथमपक्षे लाघवेन स्वरूपपक्षः परिग्रह्यत इति बोधयितुमिति भा
वेति भावः । अतः प्रतियोगितामात्रहेति । प्रथमपक्षे इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन स्वरूपपक्षः ... तस्मिन्नर्थे सद्धर्मीत्विति । परोक्षस्य तदपेक्षया तद्रूपस्य
वः इत्यावीमिति । तस्य क्षणस्यैव ज्ञापकत्वमपास्य तेन समर्थितं तमितरथा मध्यमीत्विति । परोक्षस्य तद्भावस्यापरोक्षग्रहणस्य
हस्तातस्यैव हवीज्ञानघटकत्वात् तथा स्याद्यपि तु इति हि निभावः । भावत्वे एवं तर्हि ज्ञापकं यत्प्रागापेः स्वत्वस्य गुणस्य क्षणे च वयने इति ।
तेनवलक्षणेनच्छायोरुदंज्ञापकं गुणलक्षणीभावलक्षणैः । तद्ध्यानमिति विवेकेऽपि वोध्यः । न चैवं नमुपोगोऽनघतेनेलक्षणे । सिद्धोस्यातोः तामपंथे राम ७५

तत्र प्रागभावेन तत्तद्रूपयोगादिन्यायेन तत्त्वाद्विति । न तैरस्य प्रसक्तासिद्धिरस्या पांडे तत्राह । तत्वे तस्य प्रागभावेऽपीति । प्रत्यक्षत्वान्न सिद्धिः
सत्त्वांशं सद्रूपमिति प्रोक्तिमात्रः तत्तु प्रागभावो यो ने तु इ. तु इ. लितासत्त्वमितानसामग्र्यस्ती प्रमितिता नास्ति यैश्रित्व इ. पूर्वेषि प्रमितिर्बोधने नित्य
ज्ञानिलङ्ग इ. यास्यद्रूपमिति । स्मो तेषि । प्रतः पूर्वं इति भावः । ननु प्रत्यक्षेऽप्युक्तेः स्वायेनोपस्थितिः लिङ्गि प्रत्यक्ताप्रमाणेऽकं स्थापि प्रमितिर्वे बोऽत
प्रागुक्तत्वेत्यर्थेति । वर्तमानेन तद्भानन्तु सदृशेन चरितार्थं तं प्रत्यक्षं तत्र वर्तमानं सिद्धिविरुद्धत्वमन्ताग्राहकं इदि सादिः । तत्र तद्धेतुरसिद्धि
सर्वथा तत्र सत्ता सिध्यति । क्रियात्वमस्याभावादिति । स्वतन्त्रवित्प्रवर्तमाने प्रत्यक्षादिवेद्यत्वस्याभावात्तत्रस्याप्राप्तिमात्रं
विषयस्य त्वाद्रूपाणि वस्तुगहिसाध्यत्वमिति प्रमिमानः । तत्रविशुद्धानकालसंबंधि तत्संबंधि मानत्वनसाध्यस्याविषयत्वी
सतेभाव्येऽप्येत्सादि तद्भावविलक्षणात्सेति । आशित्वात्तत्र वर्तमानप्रमाणभावप्रमितिपीति त्वात्तत्प्रयुक्तस्यापीति । भावस्येतितिविषयः
मेतच्च स्वभावादिति । इति चेत्क्षिपत्वनन्तरं । तो स्वं स्वस्यापि प्रमत्वं दृश्येतत्तद्योजना शेषस्येव तत्त्वमाव नाशः प्रमितिपीति स्वरूपे तित
पक्षः आपि चकारस्तात्स्वस्याहिति तद्भाति । इति प्रमितिपीति सत्ताकारे तत्पोऽस्तं सभावाद्धि शेषवर्तमानत्वमिति भावः । वर्त
मानत्वाभावादितिप्रसादविरोधि वर्तमानत्वाभावादि प्रयोः ताद्रूप्यमेव वर्तमानं त्वस्य त्रैविध्यं विक्ष्यमाणेऽद्य स्थिते दर्शनेऽपि
वस्तुतीतिपक्षत्वात्तात्त्वादिति भावः । क्रियात्मकत्वाभावादिति । वतोऽप्यनुभवविरोधिवर्तमानत्वाभावोऽतः क्रियात्मकत्वाभावादि

[illegible]

धीः तद्व्यापारवचनक्रियात्वस्य गौरविष्यत्वात्तद्योगात्क्रियावदेः साहचर्येण तस्मिन्संज्ञा तद्युक्तार्थः साहचर्यमेव प्राणत्यागहरितेयोऽधात्वासा
मेवेति अत्र चपदव्यंजनेन तद्गुणक्रियाकारकस्यात्वादिति आधारत्वेति भावः कश्चित्क्रियापि कारकत्वादित्येवमाः द्वन्द्वेनोक्तस्य भव्या
दि स्वतन्त्रस्य यत्र तनो साहचर्यं प्रत्याहृत्य लोपे तिवर्तमानकालात्क्रियानाशो इत्यर्थः एवं तत्स्थानाभं गुणेयपदार्थमात्रेऽस्ति मा स्नस्य
त्वासंभवात्तत्क्रियापदं प्रकृत्यर्थविशिष्टत्वमिति इत्थं वर्तमानत्वाभावेन कालविभागानवगाहे वर्तमाने तदिति स्वरूपसंगतमिति भावः
तद्वक्तव्य—त्वाच्चह. निष्ठत्वस्येति. रूपांतरस्याभावद्युतिमति स्वरूपान द्वन्द्वत्वाऽजेमानत्क्रियाया प्रत्यासत्तेन सर्वथा वर्त
मानत्वाभावद्युतिभावः अतीतानागतानां तत्वादिव नवर्तमान अव ह्युपपन्ने तत्क्रियांशप्रतिद्वन्द्व प्रसत्सपवादिकारणा
नयोतरस्य गौक्रियावाच्याननतु नतरस्य तो माह्येवमात्यादिति नात्संपतद्गुपपन्नप्रतिमा अपि चात्रे तादिनावर्तने च
कति त्यादिवर्तमानप्रयोगो निरन्वेवद्रत्यर्थः तदाहपरिवर्तनेति अत्र विशेषितालोकोऽनलोत्येन तद्रूपस्य स्वल्पं गुरता
स्थिता. पद पप्रं ष्लोकः क्रियाप्रयोगात्मा पतोयं कुरुस्तोऽपरिस्तीमित्यर्थः नापिलोकरूपः पदार्थः पतेऽरूपश्च शास्त्रः
श्रियेनात्ति मनिस्वभावपरित्यागित्वास्य हार्थीनामितिसंस्थानानि तत्त्वानि प्रबोधकलभावाना तार्थीमाहाप्रस्वलाभं
नवादिना स्वसाधकत्वेनोपलक्षणः एवं योवेतीतिप्रयाकर्मणि क्रानानाति अर्थः अपि वो स्वरूपनाहकिं छनादिति सर्वदान
पाभावनावानित्यर्थः एवव चक्षादेः क्रियापारिहि प्रज्ञानचानपिमेगितल्पोऽयं नाश्रियतरसद्भोऽगुणत्हानत्वानास्य परिमाणि

कै. वि. ७८

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

राम. ७८